

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI

I.

Magyar és finnugor mondattörténet

1998. szeptember 23–24.

**Szerkesztette
Büky László és Forgács Tamás**

**József Attila Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 1999**

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI

I.

Magyar és finnugor mondattörténet

1998. szeptember 23–24.

Szerkesztette
Büky László és Forgács Tamás

József Attila Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 1999

Lektorok
Hajdú Péter és Velcsov Mártonné

A borítón található korai XVI. századi fametszet Elisabeth Geck
Johannes Guttenberg című könyvének 35. oldaláról származik.

© Büky László – Forgács Tamás, 1999

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001164324

József Attila Tudományegyetem
Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének
KÖNYVTÁRA

Leltári szám: 10.988

ISBN 963 482 366 1

BEVEZETŐ

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei címmel 1997. áprilisában immár harmadszor rendezte meg 1993-ban indított konferenciasorozatát a József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke és Általános Nyelvészeti Tanszéke. Ezeknek a konferenciáknak az anyaga – azonos címmel – már meg is jelent. A leíró nyelvészet mellé azonban természetszerűen kívánczik a történeti nyelvészet is, nem is beszélve arról a tényről, hogy a JATE – és jogelődjei – Magyar Nyelvészeti Tanszékein a kezdetektől rendkívül nagy hagyományai voltak a nyelvtörténeti kutatásoknak, gondoljunk csak Klemm, Mészöly, Nyíri és Velcsovne munkásságára. Szeretnénk, ha ez az utóbbi időben a kutatásban kissé talán háttérbe szorult irányzat – természetesen megújulva, a kapcsolódó irányzatok, például a szociolingvisztika, a finnugrisztika, a nyelvtipológia és más diszciplínák új eredményeit termékenyítőleg felhasználva – ismét megerősödne és a „régí fényében csilloghatna”. Ennek érdekében több erőfeszítést is tettünk, így 1998-ban – korszerűsített és kibővített tematikával – ismét beindítottuk tanszékünkön a 80-as években oly eredményes, ám időközben a megfelelő oktatói létszám miatt szüneteltetett, hat féléves nyelvtörténeti speciális képzést.

Egyúttal úgy gondoltuk, hogy mindenképpen hasznára lehet az újrainduló képzésnek, ha meghívjuk Szegedre a szakterület talán legismertebb tudósait, hogy beszél-molhassanak folyamatban levő kutatásaikról. Ezért 1998. szeptember 23–24-én *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I.* címen tudományos ülősszakot rendeztünk – a témakör kapcsolódási pontjai miatt egyetemünk Finnugor Tanszékével közösen.

Konferenciánk előadói elsősorban az ország öt legnagyobb-egyetemének valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatói és oktatói közül kerültek ki, de volt több külföldi résztvevő is (például a göttingeni és a stockholmi egyetemről). A konferencia címében található római egyes is jelzi, hogy szándékunk szerint nem egyedi alkalom volt a kétnapos esemény: amint kétévénként kerül sor a leíró tematikájú konferenciára, úgy szeretnénk a történeti tematikájú ülősszakot is rendszeressé tenni és kétévénként megrendezni.

Hogy az előadások tematikája ne legyen túlságosan is szerteágazó, az első alkalomra szűkebb tárgykörként a magyar és finnugor mondat-történetet állítottuk központba.

Talán nem tévedtünk, ha ez *A magyar nyelv történeti nyelvtana* enciklopedikus-sága és kétségtelen eredményei után is célszerű, hiszen minden nyelvi jelenség a beszédben, a mondatban, a megnyilatkozásban születik és mutatkozik meg, még ha tudjuk is, hogy a mondatot magát ez idáig nem sikerült minden tudományos igényt kielégítve meghatározni. A részecskefizika már régóta él a határozatlansági reláció fogalmával, az elemi részeknek mindig csupán egyik állapota írható le sikeresen. Alighanem így van ez a mondat-tal is: ha valamely tulajdonságát föl-tárjuk, akkor a többivel kap-

csolatban bizonytalan megállapításokat tehetünk csupán. A kutatásnak ez a helyzet azonban nem válik hátrányára, mert az újabb tulajdonságok leírása és eme tulajdonságok változásának története csaknem mindig változó szempontok vagy szempont-rendszerek alapján történik.

A konferencia két plenáris előadással kezdődött: Mikola Tibornak és Forgács Tamásnak az igenemek, a valencia és a bővítmények grammatikalizálódásának számos kérdését érintő előadásaival. Ezeket – lehetőség szerint kisebb tartalmi csoportokba rendezve – követte a többi előadás. Főbb témakörökként a bővíthetőség, a határozottság, a szórend és a szöveggrammatika kérdései szerepeltek. Mivel azonban ezek a tematikus csoportok összességükben mégis kissé szerteágazóak voltak, úgy döntöttünk, hogy a kötetben az előadások a szerzők nevének betűrendjében kövessék egymást.

A kötetben minden olyan előadás helyet kapott, amelyeket szerzőjük idejében elküldött a szerkesztőknek, illetve amelyeket a lektorok – a magyar tematikájú dolgozatokat Velcsov Mártonné, a finnugor témájúakat Hajdú Péter vizsgálta át – esetleges javító szándékú megjegyzéseit figyelembe véve időben visszakaptunk.

Itt kell megköszönnünk a JATE Bölcsészettudományi Kara, a Szegedért Alapítvány és a Magyar Nyelvtudományi Társaság anyagi támogatását, amellyel a konferencia rendezését, de főképp a kötet megjelenését támogatták. Köszönet illeti még a Szegedi Akadémiai Bizottságot is a helyszín ingyenes biztosításáért.

A következő konferencia megtartását 2000. őszére tervezzük.

Büky László – Forgács Tamás

Szeged, 1999. június 30.

A MAGYAR HATÁROZOTT NÉVELŐ KIALAKULÁSÁNAK SZINTAKTIKAI VONATKOZÁSAI

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

1. Dolgozatomban a magyar határozott névelő történetének egy részkérdésével foglalkozom: azt vizsgálom, hogy vajon a főneves szerkezetben a határozott névelőnek a személyes névmási birtokosok előtti kötelező jelentkezéséhez – az eddig is megismert indokokon kívül – még milyen magyarázat fűzhető. Egyszersmind azt is számbaveszem, hogy az eddigi magyarázat típusok miért nem tarthatók maradéktalanul kielégítőeknek.

A kérdés ilyen felvetését azért tartom indokoltnak, mert úgy gondolom, hogy a személyes névmási birtokosok előtti határozott névelő megjelenésére adott eddigi magyarázatok, amelyek jobbra a nyomatékosításra, a visszautalásra vagy grammatikai okra vezetnek vissza a mára kötelező szabályt, kevésbé számolnak azzal a – végső soron kognitív/kommunikációs okokra visszavezethető – szemantikai vonatkozással, amelyik pedig a változások háttérében szintúgy működik. A kérdés ezen túlmenően még két szempontból is érdekes: egyrészt, mert a magyarban a személyes névmásnak a névelőzése csak birtokos jelzői funkciójában lehetséges, másfelől pedig azért, mert – történeti szempontból nézve – olyan szabállyal van dolgunk, amelyik relatíve rövid idő alatt, rohamosan terjedt el.

Ahhoz, hogy magát a kérdésfeltevést igazolni tudjam, meg az elgondolt magyarázat érdekében is, célszerű röviden összefoglalni, hogy egyrészt a mai magyar nyelvben melyek a határozott névelőre vonatkozó legfőbb szintaktikai szabályok és megállapítások (2.), másrészt pedig azt, hogy a nyelvtörténeti szakirodalom miként vélekedik kialakulásáról, jelenlegi szintaktikai tulajdonságainak az előzményeiről (3.). Mindkét áttekintést túlnyomórészt a *Strukturális magyar nyelvtanra*, illetőleg *A magyar nyelv történeti nyelvtanára* alapozom, mert vélhetően e két kompendium tartalmazza a kérdés-re (is) vonatkozó, aktuálisan legérvényesebb megállapításokat.

Határozott névelőn a legsemlésebb determinánst értem. Determinánsnak pedig azt a mondat-összetevőt tekintem, amelyik a főneves szerkezetet egy meghatározott egyed kijelölésére teszi képessé (vö. É. Kiss 1998: 80).

A határozott névelő szinkrón és diakrón jellemzőinek az áttekintésekor nem célolok, hogy a kétféle megközelítés megállapításait egybevessem egymással; mindazonáltal nem érdektelen megfigyelni, hogy mely szabályok voltak érvényesek már az ómagyar korban.

2. A határozott névelő szinkrón szintaktikai jellemzői

Csupán azoknak a megállapításoknak a sorravételére szorítkozom, amelyek mondandóm szempontjából relevánsak (vö. Szabolcsi-Laczkó 1992).

a. A határozott névelő a determinánsok osztályába tartozik.

b. A determinánsok közül egyszerre többféle is megjelenhetik a főneves szerkezetben, amiből következik, hogy különféle kategóriákhoz tartoznak. Ezek a következők:

mind (önmagában külön kategóriát alkot)

határozott névelő

mutató névmás

kvantor

c. A determinánsok sorrendje kötött, ezért föltehetően más és más a funkciójuk; sorrendjük a szerkezetben balról jobbra haladva:

mind

ez/az mutató névmás és a határozott névelő (*a, az*, dial.: palatális változat is)

eme, e, ezen stb. mutató névmás

kvantor (*összes, valamennyi*, stb.)

Néhányuk sorrendje így példázható:

(1a) *mind a két könyv*

(1b) *mind ezen könyvek*

(1c) *az összes könyv stb.*

d. A determinánsok különböznek aszerint, hogy közvetlenül a főnévhez járnak-e avagy a főneves szerkezet egészéhez; e szempont szerint a *mind*, a határozott névelő és az *ez/az* mutató névmás a főneves szerkezet egészéhez tartozik (azt indíthatja), az *eme, ezen* stb. mutató névmás és a kvantorok pedig közvetlenül a főnévhez. Az *eme, ezen*, valamint a kvantorok viselkedésére (1b-c)-ben láttunk példát; a határozott névelőre (2a), az *ez/az* mutató névmásra (2b), a *mind* helyzetére (2c) ad példát:

(2a) *az összes kék könyv*

(2b) *azok a kék könyvek*

(2c) *mind a négy gyermeked stb.*

e. E kétféle típusú determináns között van olyan, amelyik együtt is állhat, mint pl. a *mind* + határozott névelő/mutató névmás (1a-b)-ben és (2c)-ben, a határozott névelő + kvantor (1c)-ben stb., azonban van olyan is, amelyik állhat együtt ugyan, de nem közvetlenül egymás szomszédságában, azaz csak úgy, hogy valamely más elem kerül közéjük. Így például nem állhat közvetlenül együtt a határozott névelő + *minden/valamennyi* stb. kvantor:

(3) *a minden könyv

de

a fiú minden könyve

**a valamennyi könyv*

de

a fiú valamennyi könyve

f. Ez a más elem – ahogyan (3)-ban is látható – lehet például a birtokos: a birtokos logikailag ugyancsak determináns.

g. A birtokos lehet főnév, tulajdonnév vagy személyes névmás.

h. e-ből következik, hogy a *mind*, a mutató névmás és a névelő – ebben a sorrendben – megelőzi (4a–b), az összes többi determináns pedig követi (4c–d) a személyes névmási birtokost.

- (4a) mind ezek az én könyveim...
- (4b) az én könyvem
- (4c) a fiú ezen könyve
- (4d) az én összes könyvem stb.

i. A személyes névmást csak birtokosi funkciójában előzheti meg határozott névelő.

E legutóbbi megállapítás az, amelyhez a nyelvtörténet megfigyeléseit sorra véve vissza kell majd jutnom.

A mai szakirodalom kétféleképpen vélekedik arról, hogy a határozott névelő vajon a birtokoshoz avagy a birtokhoz tartozik-e a főneves szerkezetben. A korábbi vélekedéseket Szabolcsi foglalja össze, s elemzésének sarkalatos megállapítása, hogy a nominatívuszi birtokos előtt jelentkező határozott névelő a főnévi csoport bevezetőjével analóg szerkezeti elem; a határozott névelő a birtokszóhoz kapcsolódik (1992: 76, 79). Ezzel a felfogással szemben, s a Szabolcsi 1992 előtti szakirodalmi előzményekkel részben megegyezően É. Kiss a személyes névmási birtokos előtti határozott névelőt a birtokoshoz köti, amire alább még visszatérek (É. Kiss 1998: 85).

3. A határozott névelő diakrón szintaktikai jellemzői

Témám szempontjából a határozott névelőre vonatkozó leglényegesebb nyelvtörténeti megállapítások (Gallasy 1991, 1992 és Wacha 1995 nyomán) a következők:

- a. A határozott névelő egy sor más nyelvhez hasonlóan főnévi mutató névmásból (*az/ez*) alakult ki a korai ómagyar korban.
- b. Helye a szerkezetben kötött: csak főnév, illetőleg főneves szerkezet előtt állhat.
- c. Toldalékolhatatlan.
- d. Mivel nyelvtörténeti előzményével megegyező a szerkezetbeli helyzete, s kezdetben maga a mutató névmás is toldalékolhatatlan volt, a korai, de még a késői ómagyar korban is nehéz megkülönböztetni a kétféle determinánst egymástól:

- (5a) JóK 38   Es te meg mutaffad *a3 hegyet* ewnekýk
- (5b) JóK 20–21   le Vete magat *a3 feldre*

Ezért átmeneti kategóriaként célszerű egy 'névelő-előzmény' determinánssal számolni. Érdemes megjegyezni, hogy e kategória bevezetése nyelvtörténet-elméleti szempontból lényeges mozzanat, mert utal arra az állapotra, amelyben az előzmény (a mutató névmás) és a változás következménye (a határozott névelő) azonos formában, de már föltehetően elkülönülő funkcióban egy kvázi szinkrón szintben együtt létezett. Gallasy megfogalmazásában a kései ómagyar korban „az új szófajjal és az eredet-szófajjal alkotott szerkezetek formailag, grammatikailag azonosak, pusztán funkcionálisan eltérőek” (Gallasy 1992: 722).

- e. A névelő determinánsi szerepét az ómagyar korban betöltheti önmagában is

- (6) JókK 73   *az apacza lyanok zoktakuala myfere meny*

de kapcsolódhatnak további determinánsokhoz, azaz állhat előtte mutató névmás (habár még igen ritkán).

- (7) OklSz   *Azzal az lewelel mellyet*

Állhat utána birtokos, mely utóbbi lehet például főnév

- (8) VitkK 40   *az azoñoknac tarsasagat*

vagy személynév; a személynév előtti helyzete ingadozásokat mutat, akárcsak a mai dialektusokban, hiszen állhat névelővel (9a) vagy anélkül (9b).

- (9a) JókK 17   *De az jlyes*

- (9b) JókK 103   *mykoron ewlne az aztalnal boldog ferencz*

De állhat utána személyes névmás is: a személyes névmás egyetlen (és miként láttuk, mára kötelező) névelőzési lehetősége éppen a birtokosi szerep.

- (10) MargL 4   *mellyet az ev zvley az dunanak zygeteben...epehtenek*

Emlékezzünk arra, hogy a határozottságot kifejező grammatikai eszközök közül a birtokosi személyes névmásnak egyedülálló a szerepe: a névelőzés rohamos mértékben előtte valósult meg.

e. b.-ből következik, hogy nem csupán más determináns, hanem egyéb bővítő is követheti a határozott névelőt, így pl. melléknévi jelző is.

- (11) JókK 58   *zent fferencz fel haga az p[re]dicalo zekbe*

f. A főneves szerkezetbeli szőrendi viszonyaiból az következik, hogy – hasonlóan a mutató névmáshoz és a személyes névmási birtokoshoz – határjelzői funkciója van az alanyi és állítmányi rész elkülönítésében. (12a)-ban a mutató névmás a határjelzés; (12b-c)-ben a birtokos személyes névmás.

- (12a) CzechK 56   *Oh meyl edqs ez zent yllath*

- (12b) JókK 43   *Myczuda enedeffeges yftenem*

- (12c) MünchK 22ra   *nag tehütöd*

(12a)-ban a mutató névmás nélkül az *édes* is az *illat* jelzőjeként lenne értelmezhető, (12b-c)-ben a személyes névmás nélkül a *micsoda*, illetőleg a *nagy* az *édességes*, illetőleg a *hited* jelzője lenne. (12d)-ben viszont egyedül a határozott névelő tölti be a határjelzési funkciót.

- (12d) SándorK 34   *de annal is nomosb az zyzessegbely tiztassaag*

Tekintettel arra, hogy e dolgozat szempontjából különösen lényeges, lássunk példát arra is, amikor a határozott névelő „...a személyes névmás alanyi, ill. birtokos jelzői szerepének megkülönböztetéséhez” járul hozzá (Wacha 1995: 157); példái közül egyet idézve:

- (13) WeszprK 75   *el fogiatkozuan az p ereibe le essek a földre*

ahol a határozott névelőt elhagyva az *o* lehetne a mondat alanya is. Hogy ez mennyire így van, mutatják még az alábbi esetek is.

(14a) DöbrK 234 [en lelkem es orvende en idvösseges istenembe] Mert *ó* | *zolgalo leañanak* alazotossagat tekente

(14b) Mert | *ó zolgalo leañanak* alazotossagat tekente

A személyes névmás, az *o* (*ó*) a példában istenre utal. Ez a személyes névmás a (14a) olvasata szerint (ti. ahol a virgula a személyes névmás után áll) a mondat alanya, (14b) szerint viszont a birtokos. Nincs ez másként (15a)-ban s (16a)-ban sem, ahol a személyes névmás a legenda főhősére, Szent Ferencre, illetőleg Margitra utal, (17)-ben és (18)-ban pedig az esz.l., ill. tsz. 2. személyű névmás szintaktikai szerepe nem egyértelmű.

(15a) JókK 36 [Felfeges yftennek hyv zolgaýa es baratýa zent ferenc:] mert *ew* | *teremíewet es yduezeytewet* [mend *ew* zeueuel ewnmaga es egyebeknek myatta kýkuel týztelhehtiuala] týztelyuala

(15b) mert | *ew teremtewet es yduezeytewet...* týztelyuala

(16a) MargL 9–10 kýnek okaert gyákorta jut vala *ev* | *testenek* nagy fogýatkozasara

(16b) kýnek okaert gyákorta jut vala | *ev testenek* nagy fogýatkozasara

(17a) 1520k RMKT 1². 486 Zegyent vallek *en* | *batorfagomban*

(17b) Zegyent vallek | *en batorfagomban*

(18a) DöbrK 393 Es *ti* | *lelketeknek* nýgalmat letek

(18b) Es | *ti lelketeknek* nýgalmat letek

Abban, hogy eldöntsük, vajon alannyal van-e dolgunk a példákban vagy pedig birtokossal, még a személyes névmás szórendi helye sem segít, mert amiként (19)-ből és (20)-ból kitűnik, annak – a közlés tartalmából következően – változó lehet a helye.

(19) MargL 140 akoron gyögýhvlz *te* meg korsagbol

(20) JókK 450 Ne akarýatok tý ffelný

(20a) MünchK 35va *Tü* né akaziatoc felnetec

Ha azonban a határozott névelőt a személyes névmások elé gondoljuk (*az o szolgáló leányának, az o teremőjét, az o testének, az én bátorságomban, a ti lelketeknek*), akkor az rögtön birtokosként lesz meghatározható. A személyes névmás grammatikai funkcióját tehát a határozott névelő biztosítja.

4. A határozott névelőnek határjelzési funkciójával kanyarodom vissza most már ahhoz a szinkrón grammatikai megállapításhoz, mely szerint a névelő a főneves szerkezet bevezetője: ez a funkciója az ómagyarra, pontosabban a kései ómagyarra már kialakul. Ám nem csupán kialakul, hanem egyre inkább terjedőben van, ami a névelőzés általános terjedésével is összefüggésbe hozható. Amiben fontos szerepe volt a személyes névmási birtokos előtti kitételének, azaz a (10) *az ev zýley*-típusú, tehát a névelő + személyes névmási birtokos szerkezetek egyre növekvő számának: „Azok közül a grammatikai eszközök közül, amelyek határozottságot is kifejeznek..., a határozott névelő szempontjából a legjelentősebbek azok, melyek a birtokos szerkesztéssel kap-

csolatosak...kivált a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek. Ez utóbbiak körében a leglátványosabb a névelő terjedése: a legkorábbi kódexek anyagában meglehetősen ritkán fordul elő...míg a kissé későbbi kódexekben és a levelezés anyagában jobbra ez a forma a jellemző, s inkább hiánya a kivételes...” (Gallasy 1992: 735–6). Az a tény, hogy a főneves szerkezetek bevezetője mára a határozott névelő, többek között közönségesen következik abból, hogy korábban a (névelő nélküli) személyes névmási birtokos (is) ilyen szerepet töltött be, hiszen az előtte megjelenő névelő veszi át fokozatosan a funkciót. Másként fogalmazva: amilyen mértékben növekedik a személyes névmási birtokos névelőzése, olyan mértékben csökken a személyes névmás határjelzési funkciója.

Lássuk ezek után, hogy a szempontunkból releváns kétféle determinánsnak, a határozott névelőnek meg a személyes névmási birtokosnak a funkciójára milyen magyarázatot kínál a szakirodalom. A személyes névmások birtokosi funkciójával kapcsolatban Hámorit idézem: a személyes névmási birtokos „Terjedését... a személyre vonatkoztatás hangsúlyozásának, az 1. és 2. személyre való utalás pontos jelölésének igénye indokolhatta” (Hámori 1995: 702); s még tovább: „...csak olyankor fejez ki valójában birtokviszonyt, amikor a névmás hangsúlyos, jelentéstanilag kiemelt szerkezettag. Ellenkező esetben a személyes névmási birtokos jelzőnek látszólagos szintaktikai helyzete ellenére sincs világos birtokosi szerepe” (Hámori 1995: 703). Azonos következtetésre jut Wacha is: a személyes névmásokkal „alkotott birtokos szerkezetben voltaképpen csak olyankor fejeződik ki birtokviszony..., amikor a névmás hangsúlyos, s kitétele a mondandó szempontjából lényeges” (Wacha 1995: 375).

A határozott névelővel kapcsolatban a korai ómagyar kort illetően Gallasy így vélekedik: „A névszók határozottsága, ismertsége névelő(előzmény) nélkül is egyértelmű lehetett a szövegben, a névszó határozott volta nem kívánta meg a névmás-névelő determináns csatlakozását, a határozottság kétszeres kijelölését” (Gallasy 1991: 471). Azokat a nem szövegtől függő – prezentálás, deiktikus funkció –, illetőleg szövegtől függő – anaforikus, kataforikus funkció – okokat, melyeknek következtében a későbbiekben a kettős determináltság mégis rohamosan terjedt, részletesen tárgyalja. (Ugyanakkor tudható az is, hogy a névelőssé váló szerkezet grammatikailag végeredményben nem változik meg; vö. Gallasy 1992: 721). Közülük külön figyelmet érdemelnek azok, amelyek a – valamilyen módon már határozott, vagy grammatikailag azzá lett – főneves szerkezet névelőzésével kapcsolatosak; így a (nem birtokosi funkciójú) személynevek előtti névelőt részben az aktuális tagolással, részben pedig a mai is érvényes dialektális tagolódással magyarázza (1992: 734–735). A személyes névmási birtokos előtti határozott névelő jelentkezésére külön magyarázatot nem kínál, mint ahogyan a birtokosi funkciójú személynevek előtti használatára sem. Ez utóbbiak lehetséges történeti indoklására É. Kiss (1998: 84–85) utal röviden, aki a személynévi birtokos determináns előtti, dialektálisan jelentkező névelőt a birtokosnak vagy a birtoknak (vagy mindkettőnek) a közlésből már korábban ismert jellegével hozza összefüggésbe: a névelő így visszaül valamely, már ismert egyedre. A személyes névmási birtokos előtti határozott névelő megjelenését az előbbi analógiájaként gondolja el: „Lehetséges, hogy a személyes névmási birtokos előtt rögzült határozott névelő eredetileg ugyanazt a szerepet játszotta, mint a [ti. egyes nyelvjárásokban – B.-N. M.] a személynévi birtokos előtti névelő: azért kellett kitenni, mert a személyes névmás arra szolgál, hogy a beszélgetésben már felmerült egyénre utaljunk vele” (1998: 85). Ezzel az elgondolással tehát a

névelőnek anaforikus funkciót tulajdonít. Nevezzük ezt a magyarázatot – némileg önkényesen – szöveg szempontú magyarázatnak. Indokoltsága megtámogatható a következőkkel: Károly Sándor (1994: 796) az ómagyar kor szövegmondataiban a szóismétlés szerepét elemezve rámutat azokra a szerkezetekre, amelyekben a szövegösszefüggés szempontjából a 3. személyű személyes névmási birtokos anaforikus használata nem redundáns: a szabályos használat egyik esete éppen a nominatívuszi főnév vagy személynév alanyi, illetőleg birtokosi funkciójának a meghatározása determináns – ebben az esetben az *ő* – által; pl.

(21) JordK 381 Es egybe hívan Jēfus hw týzen ket tanoythwanýt

ahol az *ő* (*hw*) nélkül *Jézus* birtokosként is értelmezhető volna.

Az iménti magyarázatoktól függetlenül, az ómagyar kori mondat szórendjének elemzésében kerít sort Wacha a determinánsok, s azokon belül is a személyes névmási birtokos, meg az előtte rögzülő határozott névelő szintaktikai történetére. Ahogyan fentebb már utaltam rá, egy sor esetben határjelzői szerep tulajdonítható nekik, a mi szempontunkból főként az alanyesetben álló főnév, személynév, illetőleg személyes névmás alanyi vagy birtokos determinánsi funkciójának az elkülönítését illetően érdekes. Érdekes főként azért, mert noha explicit állítások formájában nem fogalmazódik meg, az adatok prezentálása és szórendi összefüggéseiknek az elemzése alapján mégis nyilvánvaló, hogy a többszörös determinálás kialakulására a szöveg szempontútól független magyarázat lehetőségét kínálja fel. Olyan magyarázat lehetőségét, amelyik tisztán a grammatikai ambiguitás elkerüléséhez köti a determinánsoknak főnév vagy főnéves szerkezet előtti megjelenését. Ezt a grammatikai kétértelműséget illusztrálta a (12–18)-ban bemutatott példasor, amelyek közül főként (13–18) tanúsága alapján érdemes megfogalmazni a következőt: a személyes névmási birtokos előtt jelentkező határozott névelő szintaktikai helyzetének a megszilárdulásához, illetőleg a jelenben már kötelező voltához hozzájárulhatott az is, hogy azokban a szerkezetekben, ahol a személyes névmásról – annak szórendi helyzetéből adódóan – nem volt egyértelműen eldönthető, hogy az a mondat alanya-e avagy birtokos, a határozott névelő megjelenésével vált egyértelművé a szerkezet. Ez pedig a személyes névmás megjelenésének sajátos grammatikai funkciót kölcsönöz. Nevezzük ezt a magyarázatot grammatikai magyarázatnak. A harmadik, lényeges magyarázat a fordítások alapját képező latin nyelvi hatással indokolja, nem kizárólagosan, a névelő jelentkezését.

A továbbiakban azt tekintem át, hogy vajon a szöveg szempontúnak, meg a grammatikainak nevezett magyarázat típusok elégségesen indokolják-e a névelő személyes névmás előtti kitételét, hozzátéve rögtön, hogy egyikük érvényessége sem vonható kétségbe.

A szöveg szempontú magyarázat esetében a probléma abból adódik, hogy a határozott névelő a determináltságnak a harmadik fokát adja. (Emlékezzünk Hámorinak és Wachának arra a vélekedésére, amely szerint már a második fokú determináltságot adó személyes névmási birtokosnak sincs birtokosi funkciója, ha hangsúlytalanul áll.) Noha az ilyes, az egyértelmű szemantikai interpretációt célzó „túlbiztosítások” kialakulása éppen nem szokatlan a történeti változások során, önmagában ellene mond az egyszerűbb, jelöletlenebb szerkezetek irányában ható tendenciáknak.

A grammatikai magyarázat érvényessége ugyancsak vitathatatlan – igaz, bizonyos feltétellel: ha nem tesszük meg a változást eredendően indukáló oknak azt, hogy a

személyes névmás grammatikai funkcióját biztosítandó jelent meg a határozott névelő. Mert igaz ugyan, hogy a szintaktikai szerkezet változásai (is) az átlátszóság felé törekednek tendenciózan, mégsem a grammatikai szerepe, hanem a szerepet hordozó mondat-összetevők viszonyainak szemantikai értelmezése, azaz a beszélői vagy hallgatói attitűdök indukálják a változást, amelyek azután grammatikailag értelmezhetők. Lazább megfogalmazásban: a beszélő vagy a hallgató számára édes mindegy, hogy egy főnév, személynév vagy személyes névmás alany avagy birtokos-e, ha a közlés, amelyik tartalmazza, szemantikailag egyértelmű. Mindezek szerint tehát most azt kell megfigyelnünk, hogy a szintaktikailag ambiguus szerkezetek szemantikailag is azok-e. Mert ha azok, illetőleg van közöttük ilyen, jó okunk lehet feltételezni, hogy a szemantikai kétértelműség kiküszöbölésének igénye húzódik meg a grammatikai kétértelműség kiigazítása mögött.

A (14–18)-as példák szerkezetileg két, egymásból levezethető típust képviselnek, amennyiben (14a)-ban, (15a)-ban és (18a)-ban – ti. (16a)-val és (17a)-val szemben – a személyes névmás topikalizált. Szempontunkból azonban ennél lényegesebb, hogy az (a) olvasatok szerint a személyes névmásnak alanyi, a (b) olvasatok szerint determinánsi, azaz birtokosi szerep tulajdonítható. A mondatok szemantikai értelmezésében ez a kétféleség – legalábbis felületes megközelítésben – nem okoz problémát, hiszen mindkét értelmezés szerint világos, hogy

i. az alany szerepű személyes névmás esetében a ki nem tett birtokos és az alany (a-olvasatok)

ii. a birtokos szerepű személyes névmás esetében a ki nem tett alany és a birtokos (b-olvasatok) egy és ugyanazon személyre utal.

Léteznek azonban olyan esetek is, amikor a mondatok szemantikailag sem egyértelműek, pl.

(22a) MargL 135 Meg tyztehgÿa vala az betegevknek *ev* | *ruhayokat*

(22b) Meg tyztehgÿa vala az betegevknek | *ev ruhayokat*

Hiszen (22a)-ban a mondat tárgya nem tartozik az alanyhoz, a ruhák valaki másokéi (ti. a betegekéi), s névelő kerülhetett volna akár a tárgy elé is

(22c) Meg tyztehgÿa vala az betegevknek *ev* | *az ruhayokat

A mondat kétértelműsége persze még csak fokozódhatott volna azzal, ha (22c)-ben a főnévi birtokos is elmaradt volna:

(22d) *Meg tyztehgÿa vala *ev* | *ruhayokat*

Erre az esetre (23) mutat példát: ahol csak a szövegelőzményből derülhet ki, valóban ki a birtokos (de hasonló kétértelműség jelentkeznék (21)-ben is, ahol a személyes névmás elmaradása esetén ugyancsak az előzményekből volna azonosítható az alany):

(23) [Mÿchoda zeretet nagyob ez zeretneel kyt meg byzoneyt iduezeÿtevnk...
Ezen keppen zerette isten ez velagot ·] hog *ev egytellen egy fyat adnaja*

Ebben és a hasonló esetekben a határozott névelőnek a szerepe a szemantikai kétértelműség feloldása, s ennek következtében a grammatikai kétértelműség feloldódása.

Tudvalévő, hogy a szintaktikai változásokra fokozottan érvényes az a megfigyelés, mely szerint bennük a változás igen korlátozott keretben indul el, s terjed onnan tovább az újraértelmezés, illetőleg az analógia révén. Márpedig a határozott névelőnek a szemantikailag eredetileg nem egyértelműen azonosítható személyes névmás előtti kitétele meglehetősen korlátozott dominium, főként ahhoz képest, hogy mára a személyes névmási birtokos előtti használata kötelező. Mégis úgy tűnik, hogy – a korábbi magyarázatok fenntartásával – a szemantikai magyarázat sem mellőzhető, amiként itt érvelni igyekeztem.

Állításom alátámasztására még egy további érv is fölhozható, nevezetesen a szupraszegmentumok szerepe. Wacha (1995: 157) megjegyzi, hogy akkor, amikor az alanyi és az állítmányi rész elkülönítése grammatikai eszközökkel még nem általános, nyilvánvalóan a szupraszegmentális határjelzésnek is lényeges lehetett a szerepe. Megállapítása kiegészíthető a következőkkel: tekintettel arra, hogy az elemzések forrásául szolgáló kódexek szövegét olvasták is meg mondták is, az olvasás esetében – a szupraszegmentumok hiányában – a mondatrészek közötti határjelzés egyértelműsítésében még csak fokozottabban érvényesülnie kellett a névelők szerepének. Ezzel implicite azt is állítom, hogy e változás kialakulását, illetőleg érvényesülését az írott szöveg segítette elő. És így is van: az írásbeliség szerepe a nyelvi norma kialakulásában tapasztalati tény. Márpedig a személyes névmási birtokos névelőzése a nyelvi norma elemét képezi.

IRODALOM

- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–184.
- I. Gallasy Magdolna 1991: A névelő és a névelő-előzmény, in Benkő Lóránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 461–75.
- I. Gallasy Magdolna 1992: A névelők, in Benkő Lóránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor: Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 716–71.
- S. Hámori Antónia 1995: Az alárendelő szerkezetek: A főnévi szerkezetek, in Benkő Lóránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan – szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 329–425.
- Károly Sándor 1995: Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája, in: Benkő Lóránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan – szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 761–834.
- Szabolcsi Anna 1992: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*, Budapest, Akadémiai.
- Szabolcsi Anna, Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Szstrukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 179–298.
- Wacha Balázs 1995: A mondat szórendje, in Benkő Lóránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor 2: Mondattan – Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 155–209.

A BIRTOKOS SZEMÉLYRAGOK ÉS FUNKCIÓIK AZ ŐSPERMIBEN

CSÚCS SÁNDOR

A magyar nyelvű szakirodalomban a tárgyalandó nyelvi elemeket birtokos személyjeleknek is nevezik. Ez az elnevezés azon a – tudomáson szerint Antal Lászlótól származó – distinkción alapul, hogy jelnek nevezik azt a toldalékot, amely után még állhat rag, ragnak pedig azt, amely után más toldalék nem állhat. Ez a meghatározás azonban a rokon nyelvekre nem érvényes, mert pl. a finnben Cx+Px a sorrend, a permi nyelvekben pedig meghatározott szabályok szerint mind a kétféle sorrend lehetséges. Ezért finnugor szempontból indokolt a hagyományos elnevezés, hiszen az igei személyjelölőket is ragoknak nevezzük, márpedig az igei és a névszói személyjelölők eredetüket és funkciójukat tekintve legalábbis részben azonosak.

Az őspermi alaktani rendszer rekunstruálásakor az alábbi módszertani elveket alkalmaztam:

1. A permi alapnyelv (= őspermi, a továbbiakban PP) rekonstrukciójakor két irányból kell elindulnunk. Egyrészt a mai permi nyelvek (a votják és a zürjén), másrészt a finnugor alapnyelv felől. A kétféle megközelítés eredményeinek összeegyeztethetőknek kell lenniük.

2. Toldalékmorfémák esetében mind a hangalak, mind a funkció (jelentés) rekonstruálandó.

3. Ha egy nyelvi elem/funkció/szabály mindkét permi nyelvben megvan, és nem bizonyítható, hogy a nyelvek különletében történt külső hatás vagy párhuzamos fejlődés eredménye, akkor az őspermire is rekonstruálandó.

A mai permi nyelvekben a birtokos személyragok változatos funkciókat tölthetnek be:

1) a birtoklás kifejezése: VT (= votják) *vale* 'lovam', *gurtam* 'otthonomba(n)', *anajezi veram* 'anyjának mondta', *minam niljosj van, kuiñ* 'nekem lányaim van(nak), három', *kitsj ton pinaljoste ponid* 'hová te a gyermekeidet tetted', ZR (= zürjén) *stariklen turunjs* 'az öreg szénája', *piej* 'fiam', *kerkanjd* 'házatok', *gortas* 'otthonába(n)', *gécjíd pijs juale batjislj* 'egyszer a fiú kérdezi az apjától'

2) megszólítás (ebben a funkcióban csak PxSg1 használatos): VT *iz, iz gjdike!* 'aludj, aludj galambocskám!', *ton, čeber apaje!* 'te, szépséges nővérem!', ZR *ok, piej, piej!* 'ó, fiacskám, fiacskám!', *d'ede, d'ede!* 'nagyapám, nagyapám!'

3) determinálás (Ebben a funkcióban a PxSg2 és PxSg3 használatos. A votjákban, az ebben a funkcióban ritkább 2. személyű alakok az érzelmi közelség árnyalatát is

hordozzák. A zürjénben a 2. személyű alak azt fejezi ki, hogy a szóbanforgó dolog a beszélőhöz és/vagy a hallgatóhoz valamilyen szempontból közel áll (beszéltek róla, ismerik, jártak már ott stb.). A PxSg3 stilisztikailag közömbös, egyszerű ténymegállapítást fejez ki.)

– PxSg2: VT *vatiškiz šundijed tel' šeri* 'elbűjt a nap(ocska) az erdő mögé', ZR *verad limjid šilema nin* 'az erdőben a hó elolvadt már', *ilišanid tenę eg ted* 'a távolból téged nem ismertelek fel', *mukędjd lun ni voj oz tedli, vek użale* 'a másik se napot, se éjt nem ismer, mindig dolgozik'

– PxSg3: VT *odigze vue ponem* 'az egyiket vízbe tette', *kunokajez leżem kęlini* 'a házigazda engedte éjszakázni', *so murt kęlini tubem polat'az* 'az ember éjszakázni felmászott az ágyra', *solj diriz vuem peras' baštini* 'neki az ideje eljött feleség(et) venni', ZR *bat'is pişę iştas nażevitni* 'az apa a fiát elküldi pénzt keresni'

4) határozott tárgy kifejezése (csak PxSg3, ha a tárgy nem névmás és nem személyragozott): VT *kin so tipijez pogirtoz....* 'aki ezt a tölgyet kidönti...', ZR *siję so kęćęs lijęma* 'ő, lám, a nyulat lelőtte'

5) személy kifejezése

– névmásokon: VT *tiņid* 'neked', *aćim* '(én) magam', *og-ogmili* 'mi egymásnak', *kwińnazi* 'ők hárman', *vanđi* 'ti mindnyájan', ZR *tenid* 'neked', *aćim* '(én) magam', *međa-međnięę* 'ti egymást', *kiknannim* 'mi ketten', *stavniđ* 'ti mindnyájan'

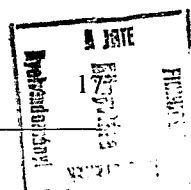
– névutókon: VT *vilam, vilad, vilaz* 'rám, rád, rá', ZR *me vilam* 'rajtam', *te dinad* 'tehozzád', *peļpom vilas* 'a vállán'

– igeneveken: VT *aźji mon kişj ponemde* 'láttam én, hová tetted (tevésedet)', *soje adźeme pote* 'őt meglátogatni akarom (meglátogatásom kijön)', *tau liktęmed ponna* 'köszönjük, hogy eljöttél (köszönet eljöveteledért)', *todmatskęmmili şumpotiško* 'megismerkedésünknek örülök', *bertikum mon kuż şuresęz ortći* 'hazatértemkor én hosszú utat tettem meg', *žad'itożam użaj* 'elfáradásomig dolgoztam', ZR *dugđi vinatę junid/juni* 'hagyd abba a pálinkát inni', *te verę munigenid aźji şiję* 'te erdőbe mentedben láttad őt', *peļ kuvteįis użalis* 'a nagyapa haláláig dolgozott', KP *me aźji şiję verę munikam* 'én láttam őt erdőbe mentemben', KP *pukavteńńan* 'ültömben'

6) Eredetüket tekintve birtokos személyragok az igék perfektumának egyes végződése is: VT Sg2 *mįnemed* 'mentél', Sg3 *mįnemez* 'ment', ZR Sg2 *šetęmjd* 'adtál', Pl2 *šetęmņjd* 'adtatok'

Mint a felsorolt példákból látható a mai permi nyelvekben nemcsak a birtoklás kifejezésére használatosak a birtokos személyragok. Sőt, a zürjénből arra is van példa, hogy a birtoklást kifejező szerkezetből elmarad a személyrag: *siļęn veli et'i pi* 'neki volt egy fia'. Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy a birtokos személyragok milyen gyakorisággal fordulnak elő az egyes funkciókban a mai permi nyelvekben.

A korábban kifejtett módszertani elvnek megfelelően az őspermiben a birtokos személyragoknak az alábbi funkciói lehettek: birtoklás kifejezése, megszólítás, determinálás, a határozott tárgy kifejezése, személy kifejezése (névmásokon, névutókon és igeneveken). Az eredeti funkció természetesen a birtokos személyének kifejezése volt. Ebből alakult ki a megszólító, a determináló és az általános személyt kifejező funkció.

Lehetséges, sőt valószínű, hogy ezek a másodlagos funkciók már az U/FU alapnyelvben kialakultak vagy kialakulóban voltak. Mivel a birtokos személyragos alakok már eleve határozottak voltak (hiszen éppen azt közölték, hogy kié a szóbanforgó dolog), alkalmasak voltak az általános determináló szerepre, amelyből az őspermiben alakult ki a határozott tárgyat jelölő funkció. Erre a funkcióbővülésre azért volt szükség, mert az őspermiben az eredeti *-m tárgyrag lekopott, a helyén megmaradt eredeti tövéghangzó pedig azért nem vehette át a tárgy funkcióját, mert foglalt volt: már korábban átvette más lekopott mássalhangzó-elemű végződés (illativus, PxSg1) szerepét.

Vizsgáljuk meg ezek után a birtokos személyragok hangalakját. A mai permi nyelvekben (és nyelvjárásaikban) az alábbi paradigmákat találjuk:

zürjén	votják		
<i>pi</i> 'fiú'	<i>eš</i> 'barát'	<i>busi</i> 'mező'	<i>ki</i> 'kéz'
Sg.			
<i>piej</i>	<i>eše</i>	<i>busije</i>	<i>kij</i>
<i>piid</i>	<i>ešed</i>	<i>busijed</i>	<i>kijid</i>
<i>piis</i>	<i>ešez</i>	<i>busijez</i>	<i>kijiz</i>
Pl.			
<i>pinim</i>	<i>ešmi</i>	<i>busimi</i>	<i>kimj</i>
<i>pinid</i>	<i>ešti</i>	<i>busidi</i>	<i>kidi</i>
<i>pinis</i>	<i>ešši</i>	<i>busizi</i>	<i>kizi</i>

A birtok többes számát mindkét nyelv az abszolút deklinációban is használatos -jas, -jos többes jellel fejezi ki, pl. ZR *vev-jas-ej* 'lovaim', VT *eš-jos-i* 'barátaim'. Mint a példákban is kiolvasható, a votjában a -ti, -ši allomorfok zöngétlen mássalhangzó után állnak, a -j- kezdetű alakokat pedig magánhangzó után használják. A Sg. -i, -id, -iz végzések a szavak meghatározott csoportjaihoz (pl. testrészt- és rokonságnevek, időt jelentő szavak stb.) járulnak, kivételekkel. A többi főnév esetében az -e-t tartalmazó allomorfokat használják.

A birtokos személyragok az uráli kor korai szakaszában a megfelelő személyes névmásokból agglutinálódtak. Az uráli kor végén tehát a birtokos személyragoknak három számot (Sg., Du., Pl.) és három személyt tartalmazó rendszerével számolhatunk. A Du. alakokkal a továbbiakban nem foglalkozom, mivel a permi nyelvekben nincs semmi nyomuk. Az uráli-finnugor alapnyelvre a bennünket érdeklő birtokos személyragokat így rekonstruálhatjuk:

Sg.	-m3	Pl.	-m3k
	-t3		-t3k
	-s3		-s3k

Feltehető ezen kívül egy -n(3) alakú birtoktöbbsesítő jel, amelyik megelőzte a birtokos személyragokat. A suffixumkezdő mássalhangzók tekintetében teljes az egyetértés a kutatók között, de eltérők a vélemények a magánhangzó és a többes jel minőségét illetően. Többnyire bizonytalan hangszínt magánhangzót rekonstruálnak (Hajdú Péter

-e-t), többes jelként pedig -k, -i, -n szerepelhet. Szuffixális magánhangzóként eleve csak -e, -ä, -a jöhet számításba, mivel az alapnyelvben csak ezek állhattak az első szótagnál hátrább. Mivel a szuffixális magánhangzónak jelentés-megkülönböztető szerepe nem volt és az alapnyelvben határozottan érvényesült a magánhangzó-harmónia, azt tartom a legvalószínűbbnek, hogy a szuffixális magánhangzó a második szótag magánhangzójához igazodott. Később a rendszer úgy módosult, hogy a különböző magánhangzók különböző személyekhez kötődtek. Így magyarázható, hogy a korai ősfinnre a Sg.-Du. 1. és 2. személyben -e, a többi személyben -a/-ä rekonstruálható (I. Korhonen 1981: 244). Ez a kettősség kialakult (vagy megmaradt) a permi nyelvekben is.

Az ősspermi kor kezdetére az alábbi rendszer rekonstruálható (I. Rédei 1988: 384):

Egy birtok	Sg.	-m3	Pl.	-m3k
		-t3		-t3k
		-s3		-s3k
Több birtok	Sg.	-n3m3	Pl.	-n3m3k
		-n3t3		-n3t3k
		-n3s3		-n3s3k

Lehetséges, hogy az egyes szám 1. (esetleg 2. és 3.) személyben már ekkor állandósult az -e, míg a többiben illeszkedő -a/-ä állhatott, továbbá, hogy a több birtokot jelölő alakoknak egy szótagos változatai is voltak (pl. -nm3 stb.), hiszen ekkor a főnevek még mind magánhangzóra végződtek, tehát a második nyílt szótag magánhangzója kieshetett.

Az ősspermi kor egyik legfontosabb hangváltozása a szóvégek erős lekopása volt. Ez a tendencia a szuffixumokat is érintette. Lekoptak a szóvégi magánhangzók, majd lekopott a szóvégi, illetve a szóvégre került -k is. Ennek következtében az egy birtokot jelölő egyes számú alakok morfológiailag átstrukturálódtak: az abszolút ragozású alakokban lekopott tövégi magánhangzó itt a kiejtés megkönnyítésére megmaradt és a birtokos személyrag részévé vált, annyira, hogy az újonnan keletkezett magánhangzóra végződő szavakban is ezeket az alakokat kezdték el használni. Pl. *nił3-d3 > *nił3-d > VT, ZR *nił-id* 'lányod', *ki-id* 'kezed'.

Lekopott továbbá a szóvégre került egyes szám első személyt jelölő *-m. Ennek következtében az egyes szám első személyt az ekkorra már biztosan *-e-ként állandósult eredeti tövéghangzó fejezte ki. Az eredetileg illeszkedő szuffixális -a/ -ä -a-vá olvadt össze, mivel a magánhangzó-harmónia és -illeszkedés az ősspermiben az erős lekopás és az első szótagi magánhangzó-rendszer jelentős átalakulása miatt megszűnt. (Megjegyzendő, hogy az eredeti *-ä az első szótagban is -a-vá vált. A két tendencia bizonyára kölcsönösen erősítette egymást.) Az így keletkezett *-a később, de még az ősspermiben -i-vé zárult.

Erre a korszakra tehető a 2. és 3. személyű alakok zöngés mássalhangzót tartalmazó allomorfjainak kialakulása is. Ezt az ősspermiben lejátszódott elég erős zöngésülési tendencia ismeretében természetesnek tekinthetjük.

Az ősspermi kor közepe táján a rendszer ilyen lehetett:

Egy birtok	Sg.	-e	Pl.	-m _i
		-i _t /-i _d		-ti/-d _i
		-is/-iz		-si/-zi
Több birtok	Sg.	-ne	Pl.	-ni _m i
		-ni _t /-ni _d		-ni _t i/-ni _d i
		-nis/-niz		-ni _s i/-ni _z i

Elképzelhető, hogy az -i- helyén ekkor még -a- volt. A 2. és 3. személyben még valószínűleg szabadon váltakoztak a zöngétlen, illetve zöngés mássalhangzós alakok.

Az eredeti finnugor többesjel már az ősspermi kor elején eltűnt, sőt egyes vélemények szerint (l. pl. Rédei 1988: 380) a permi nyelvek előzményében nem is volt meg. Az ősspermi korban önálló szóból kialakult testes, és ezért nagy kommunikatív erővel rendelkező *-jas többesjelet először csak az abszolút deklinációban használták, később azonban analógiásan és említett kommunikatív erejének is köszönhetően benyomult a birtokos személyragozásba is a több birtok jelölésére. Ennek következtében az ősspermi kor végére egy bonyolult, azonos funkciójú alakokat is tartalmazó, és éppen ezért instabil rendszer jött létre. Pl. a többes 2. személyben:

*ni _l -d _i	‘lányotok’
*ni _l -jas-t _i	‘lányaitok’
*ni _l -ni _d i	‘lányaitok’
*ni _l -jas-ni _d i	‘lányaitok’

A birtok többségét tehát kifejezhette a régi *-n és az újabb *-jas jel, sőt a kettő együtt is. Ez a rendszer sokáig így nem maradhatott fenn. Mivel a birtok többes számának jelölését az új suffixum vette át, a *ni_l-ni_di alak jelentése analógiásan ‘lányotok’-ra változott. Az ősspermi felbomlása után a votjában az első két alak maradt meg, a zürjében pedig a második kettő, immár feleslegessé vált végmagánhangzóját elvesztve. Az eredeti egy birtokost és több birtokot jelentő alakok egyik permi nyelvben sem maradtak meg (másként Rédei 1988: 384).

A két permi nyelv külön életében lezajlott változások közé tartozik még, hogy a zürjében az egyes szám 1. személyű alak *-e-je -e-vé velarizálódott és egy eredetileg kicsinyítő képzőként funkcionáló -j járult hozzá, illetve hogy a votjában az egyes szám mindhárom személyében kettős (-e-s és -i-s) allomorfok alakultak ki és meg is maradtak. A két magánhangzó között tehát eldöntetlen maradt a küzdelem, bár ha a használat gyakoriságát is figyelembe vesszük, akkor inkább az -e látszik győztesnek. A jelenség mindenestre további kutatásra érdemes.

Ami a mássalhangzókat illeti, többnyire a zöngés variánsok maradtak meg. A votják Pl. -ti/-si allomorfok progresszív asszimilációnak köszönhetik megmaradásukat. Nem világos, hogy az eléggé erős zöngésülési tendencia ellenére miért maradt meg a zürjében a 3. személyben (az igeragozáshoz hasonlóan) a rendszerből kilógó zöngétlen -s.

Az eddig elmondottak a főnevek nominatívusi alakjára érvényesek. A függő esetek többségében ugyanezek a birtokos személyragok használatosak, néhány esetben

azonban ezektől eltérő alakok alakultak ki, amelyek összefüggésben vannak az esetragok (Cx) és a birtokos személyragok (Px) sorrendjével. Ráadásul néhány esetben az esetragok alakja is eltér az abszolút ragozásban használttól. Mindezeket figyelembe véve a tárgyalta végződéseket négy csoportba oszthatjuk.

1. csoport: A változatlan formájú esetrag a nominativusi Px-hez kapcsolódik. Idetartozik a VT genitivus, ablativus, dativus, caritivus, adverbialis, approximativus és terminativus, valamint a ZR genitivus, ablativus, dativus, comitativus, consecutivus, a caritivus Sg1–3, az approximativus Sg1, Pl2–3 alakjai és az egressivus Sg1 alakja.. Például:

VT genitivus	<i>-e-len</i>	ZR dativus	<i>-ej-li</i>
	<i>-ed-len</i>		<i>-id-li</i>
	<i>-ez-len</i>		<i>-is-li</i>
	<i>-m̃i-len</i>		<i>-ñim-li</i>
	<i>-d̃i-len/-t̃i-len</i>		<i>-ñid-li</i>
	<i>-z̃i-len/-s̃i-len</i>		<i>-ñis-li</i>

2. csoport: A szótövet a változatlan formájú esetrag követi, ezt pedig a Px. Ebben a csoportban a PxSg1 végződése *-m*, a többi személyben legfeljebb a szuffixális magánhangzó változik. Idetartozik: VT instrumentális, transitívus, egressívus és terminatívus, ZR terminatívus, transitívus, prosecutívus, caritivus Pl, approximativus Sg2–3, Pl1 és egressívus Sg2–3, Pl.

Például:

VT egressívus	<i>-išen-īm</i>	ZR egressívus	<i>(-ej-šań)</i>
	<i>-išen-id</i>		<i>-šań-id</i>
	<i>-išen-iz</i>		<i>-šań-is</i>
	<i>-išen-īm̃i</i>		<i>-šań-ñim</i>
	<i>-išen-id̃i</i>		<i>-šań-ñid</i>
	<i>-išen-iz̃i</i>		<i>-šań-ñis</i>

3. csoport: Ebbe a csoportba csak a VT, ZR accusativus tartozik. A sorrend itt Px+Cx, de leíró szempontból ezeknek a végzéseknek a szegmentálása nem egyszerű, mivel az eredeti *-m* accusativus rag lekopott és funkcióját a tövéghangzó, illetve más elemek vették át. A paradigma:

VT	<i>-me</i>	<i>-mes</i>	ZR	<i>-es</i>	<i>-ñimes</i>
	<i>-de/-te</i>	<i>-des/-tes</i>		<i>-te</i>	<i>-ñite</i>
	<i>-ze/-se</i>	<i>-zes/-ses</i>		<i>-se</i>	<i>-ñise</i>

4. csoport: A sorrend itt is Cx+Px, de az esetragok itt más formában szerepelnek, mint az abszolút deklinációban. A PxSg1 itt is *-m*. Idetartozik mindkét nyelvből az inessívus-illativus homonim pár, az elativus, valamint a ZR instrumentális. A paradigmák:

Inessivus-illativus

VT	-am	-ad	-az	-am _i	-ad _i	-az _i
ZR	-am	-ad	-as	-an _i m	-an _i d	-an _i s

Elativus

VT	-išt _i m	-išt _i d	-išt _i z	-išt _i m _i	-išt _i d _i	-išt _i z _i
ZR	-š _i m	-š _i d	-š _i s	-š _i n _i m	-š _i n _i d	-š _i n _i s

Instrumentalis

ZR	-nam	-nad	-nas	-nan _i m	-nan _i d	-nan _i s
----	------	------	------	---------------------	---------------------	---------------------

A hagyományos felfogás szerint (l. Rédei, 1988: 385–6) a primér esetragok előbb agglutinálódtak, mint a birtokos személyragok, ez magyarázza a Cx+Px sorrendet. A másodlagos esetragok később keletkeztek, mint a Px-ek, s ezért követik azokat. Ez egyszerű és kézenfekvő magyarázat, mégis több szempont szól ellene. Először is nem magyarázza meg a permi nyelvekben mutatkozó tarkaságot, ami egyébként már az őssperminek is jellemzője volt. A legtöbb rokon nyelvben ugyanis az esetleges eredeti kettősség kiegytlódott és valamelyik megoldás uralkodóvá vált (pl. Cx+Px a finnben, vagy Px+Cx a magyarban) függetlenül attól, hogy a Cx primér vagy másodlagos. A permi nyelvekben a helyzet viszont még bonyolultabbá vált, hiszen mindkét sorrend előfordul mind primér, mind másodlagos Cx-ek esetében: az acc. primér esetrag, mégis megelőzi őt a Px, az egressivus, a transitivus és az elativus, viszont másodlagos esetragok, mégis megelőzik a Px-et. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a votják terminativus egész paradigmájában szabadon váltakozhat a kétféle sorrend, a zürjénben viszont a caritivus, az approximativus és az egressivus paradigmáján belül mutatkozik a kettősség, de a három esetben háromféle módon.

Több tény is amellett szól, hogy az U/FU alapnyelvben a Cx+Px sorrend dominált, de nem volt kizárólagos. Az ingadozást az is elősegíthette, hogy a beszédben viszonylag ritkák lehettek az olyan szóalakok, amelyek mindkét toldalékot tartalmazták, így nem alakult ki szigorú sorrend. Az is elképzelhető, hogy bizonyos esetragokat nem is követhetett Px (Például az accusativust. Az alapnyelvben csak a határozott tárgy volt ragos, s azt a Px is kifejezhette, mint pl. a mai magyarban és a finnben.) A kétféle toldalék ritka együttes használata okozhatta azt (egyéb ismeretlen tényezők mellett), hogy a permi nyelvekben mind a mai napig nem alakult ki domináns sorrend.

A PxSg1 -m-je a 2., 3. és 4. csoportban nem kopott le. Ennek az lehetett az oka, hogy a feltehetőleg viszonylag gyakori iness.-illat.-ban a funkció megakadályozta az -m eltűnését. Itt a tövéghangzó nem vehette volna át funkcióját, mert már korábban átvette a szintén lekopott illativusi *-k szerepét. Az iness.-illat. analógiájára más azonos sorrendű helyjelölő esetekben is megmaradt az -m.

Az accusativusi formák története még tovább kutatásra vár. Vázlatosan az alábbiakban lehet összefoglalni a kutatás jelenlegi állását: A határozatlan tárgy mind az U/FU, mind a PP alapnyelvben ragtalan volt és a mai permi nyelvekben is az. A határozott tárgy *-m ragja, amely a PP-ben redundáns elemként a Px-es tövekhez is járulhatott, az ősspermi korban lekopott, funkcióját a birtokos személyragozásban és a szemé-

lyes névmások ragozásában a tövéghangzó vette át. Az abszolút deklinációban erre nem volt lehetőség, mert a tövéghangzó már foglalt volt. Így ott a PxSg3 vette át a tárgyrag szerepét. Ez annál is inkább természetes volt, mert a birtokos személyragok determináló szerepe már korábban kialakult és a birtokos személyragos alakok önmagukban is betölthették a tárgy szerepét.

Az esetragok közül a VT elativus, illetve a VT-ZR iness.-illat. alakja különbözik még szembetűnően az abszolút ragozásban használt allomorfoktól. A VT elativus *-t-*je az U/FU ablativusrag folytatója (l. Rédei, 1988:380–2, további irodalommal). Az iness.-illat. pár úgy keletkezett, hogy az illat. átvette az iness. funkcióját (hasonló jelenség játszódtott le a magyar beszélt nyelvben is). Mint már korábban utaltam rá, az illativus eredeti **-k* ragja is lekopott és a tövéghangzó vette át a szerepét. Az őspermiben ez a magánhangzó **e* vagy **a* volt. Kezdetben az új illativusrag allomorfjai szabadon váltakoztak, de az őspermi kor végén Px-ek előtt már csak **a* állhatott. Az abszolút ragozásban fennmaradt kettősség a zürjénben azáltal szűnt meg, hogy az **e* velarizálódott az **a* pedig zártabbá vált. Az eredmény mindkét esetben azonos volt: *e*. A votjákban az **e* nem változott, az **a* viszont *i*-vé zárult, tehát a kettősség megmaradt. Ez pedig funkciómegoszlást eredményezett, amennyiben az *i* rag többes számban használatos (bár kivételként egyes számban is előfordul).

IRODALOM

- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielihistoriaan*. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rédei Károly 1988: Geschichte der permischen Sprachen, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic Languages*, Leiden – New York – Kobenhavn – Köln, E. J. Brill, 351–94.

BŐVÍTMÉNYEK GRAMMATIKALIZÁLÓDÁSÁNAK ÉS LEXIKALIZÁLÓDÁSÁNAK KÉRDÉSEI AZ IGEVALENCIA SZEMSZÖGÉBŐL

FORGÁCS TAMÁS

0. Bevezetés
1. Vonzatfelvő képesség és vonzatrealizáció
2. Grammatikalizálódás és lexikalizálódás
3. A bővítményviszonyok típusai és hierarchiája
- 3.1. Jacobs
- 3.2. Ágel
4. A bővítményviszonyok változása a történeti adatok fényében
- 4.1. Működik-e Jacobs grammatikalizálódás sémája?
- 4.2. A bővítményviszonyok megváltozása a frazémává válás során
- 4.3. A vonzatkeretek mennyiségi változásai
5. Összegzés

0. Bevezetés

Előadásomban – mint annak címe is mutatja – a valenciaelmélet oldaláról igyekszem megközelíteni bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdését. Az anyaggal való foglalkozás során világos lett számomra, hogy ez a kérdés meglehetősen kidolgozatlan a külföldi nyelvtudományban is, jelentős terminológiai különbségek is vannak egyes ide vonatkozó munkákban. Mindazonáltal – éppen mivel szinte közhelyszámba megy, hogy a történeti elemzésekben a fonológiai és morfológiai kutatások kidolgozottságához és eredményességéhez képest komoly „deficitek” vannak a történeti szintaxiskutatás területén – úgy gondoltam, mégis megkísérlem ezt a jelentős kérdéskört valamennyire összefoglalni.

1. Vonzatfelvő képesség és vonzatrealizáció

Valencián a valenciahordozó (VH) azon képességét értjük, amelynek révén az képessé válik arra, hogy megfelelő számú és típusú bővítmény megjelenését követelje meg (ill. tegye lehetővé) azokban a mondatokban, amelyeknek predikátumát képezi. Valenciahordozó többféle szófaj is lehet (ige, melléknév, főnév stb.), ebben a munkában azonban csak az igei valencia s az ige bővítménykörének kérdéseivel foglalkozom.

A kérdéskört illetően meg kell különböztetnünk a (1) vonzatfelvő képességet (Valenzpotenz) és a (2) vonzatrealizációt (Valenzrealisation) – vö. Ágel 1995: 3.

(1) A vonzatfellevő képesség, röviden: valencia a fenti definíció értelmében relacionális lexémáknak az a képessége, hogy előre meghatározzák a realizálandó grammatikai szerkezetet (a relacionalitás definíciójához vö. Lehmann 1992: 437).

Ebből a meghatározásból következik, hogy a/ a valencia a grammatikai realizáció egy részéért felelős, de az is hogy b/ a valencia nem mindenért felelős ebben a tekintetben, ugyanis morfológiai, szintaktikai, szemantikai stb. jelenségek egész sora (pl. igekötőhasználat, a tranzitivitás fokozatai, igei képzések) működik együtt a valenciával a grammatikai struktúra létrehozatalában.

(2) A valencia fenti definíciójából nem következik, hogy a vonzatfellevő képességből le lehetne vezetni az egyes igékhez tartozó vonzatok típusait és formáit. Ezek ugyanis nyelvenként különbözhetnek, sőt ugyanazon nyelven belül is a grammatikai szerkezet függvényei. Ezenkívül – és számunkra itt és most ez még fontosabb – a vonzatok történetileg is változhatnak.

2. Grammatikalizálódás és lexikalizálódás

Grammatikalizálódáson az irodalomban többnyire egy autonóm nyelvi egységnek függő nyelvtani kategóriává degradálódását értik. Ennek során egy autoszemantikus (lexikális jelentésű) nyelvelemből szinszemantikus (pusztán grammatikai jelentéssel rendelkező) elem lesz. Ez a folyamat többféleképpen is történhet.

Egyrészt végbemehet grammatikalizálódás úgy, hogy az illető egység fonológiai alkata nem változik, csak kommunikatív szerepe értékelődik át. Ennek a reanalízisnek nevezett folyamatnak klasszikus eseteként említhető például az angol *go* ige segédigévé degradálódása a *be going to* 'készül, szándékozik' szerkezetben. Magyar példaként ide sorolhatjuk a 'hozzáfog' jelentésű *fog* ige segédigévé válását a jövő idejű igealakokban.

A grammatikalizálódás másik útja, hogy egy önálló szóból segédszó (adpozitum) esetleg pusztán affixum keletkezik. Ennek a folyamatnak különböző állomásai, fokozatai lehetnek, de mindegyikben közös, hogy csökken az illető elem szintaktikai önállósága és a más elemektől való megkülönböztetés lehetősége, ezzel egy időben növekszik a más (autonóm) nyelvi egységtől való függősége, gyakran ahhoz való fonetikai alkalmazkodása is: a folyamatnak kísérőjelensége a szegmentális és szupraszegmentális fonológiai jegyek fokozatos eltűnése (a következő fokozatokon keresztül: klitizálódás, agglutinálódás, fúzió), végpontja pedig a zéró fonológiai tartalom (zero phonological content).¹

Hasonlóan a grammatikalizálódás műszóhoz a **lexikalizálódás** terminus is több értelemben használatos. Egyrészt használják a terminust annak a folyamatnak a megne-

¹A magyarból ide sorolhatjuk például affixumoknak önálló szóból (illetőleg valamely összetétel egyik főeleméből) való keletkezését (*nemzet* + *ség* → *nemzetség*, *négysz* + *er* → *négyszer*, *jár* + *hat* → *járhat*), ragok keletkezését névutókból (*kert* + *belől* → *kertből*, *út* + *reá* → *útra*) vagy adpozitumok keletkezését önálló szóból (névmásból kérdőszó: *Fiú elz/?* → *Fiú-e?*; névmásból névelő: *az ló* 'az a ló' → *a ló*; határozószóból igekötő: [*valamihez*] közel *megy* → *közelmegy* [*valamihez*], [*valami*] körül *ülnek* → *körülülnek* [*valamit*] stb. (vö. pl. Asher 1997: 1481–5, Bussmann 1990: 289–90, ill. Károly 1980: 153).

vezésére, amelynek során egy nyelvi egység jelentése olyan irányban fejlődik, hogy az új jelentés az eredetiből – az átlagos nyelvhasználó számára – már nem vezethető le, hanem csak megtanulható. Erre ismét a *be going to*, ill. a *fog* segédigei használata lehetne a példa. A lexikalizálódás tehát ebben az értelemben általában a jelentésváltozás, ezen belül a grammatikalizálódással együtt járó jelentésváltozás megnevezésére szolgál (Asher 1997: 1485).

A lexikalizálódás műszó használatos emellett a morfológiai tagoltság szintetikus irányú változásai közül a magyarban *elhomályosodás*nak, az angolban *univerbation*nek nevezett folyamat megnevezésére, melynek során egy több tagból álló, részekre bontható morfémalánc átalakul egyetlen lexikai egységgé (pl. *orca* < *orr* + *száj*, *jámbor* < *jó ember*). Ebben diakrón szempontból rendkívül fontos a demotiváció folyamata. Bussmann 1990: 321 kiemeli még, hogy az így keletkezett új nyelvi egység jelentése (már) nem vezethető le az egyes elemrészek jelentésének összegeként, ezért ezt a folyamatot a *lexikalizálódás* műszó többértelműsége folytán inkább *idiomatizálódás*nak nevezik.

Ha most megvizsgáljuk azt a kérdést, mennyiben beszélhetünk az igei bővítmények esetében grammatikalizálódásról, illetve lexikalizálódásról, azt tapasztaljuk, hogy a bővítményeknek az igehez való hozzákapcsolódása a két terminusnak az eddig bemutatott, s az irodalomban szokásosabb értelme szerint nem igazán grammatikalizálódás, nem is lexikalizálódás, jóllehet van az ide kapcsolódó fenoménok között néhány, ami megfelel egyrészt a grammatikalizálódás fenti definíciójának (gondoljunk a névmási eredetű igei személyragok agglutinálódására vagy egyes határozói bővítményeknek igeikötővé értékelődésére), s a lexikalizálódás értelmezésének is jórészt megfeleltethető az állandósult igei szókapcsolatok keletkezése: ennek a folyamatnak a során ugyanis bizonyos szabad vagy kötött bővítmények állandósulása révén új lexikai egység keletkezik, melynek jelentése nem vezethető le a komponensek jelentésének összegéből, azaz idiomatizálódás történik. Emellett – ha a szünet többnyire nem szűnik is meg a szókapcsolat tagjai között (jóllehet erre is van példánk: *cserbenhagy*) – egyfajta univerbáció is létrejön, hiszen a keletkezett új egység (frazeolexéma) használatának számos szórendi és egyéb kötöttsége lehet, ami az egységesülés kétségtelen ismertetőjegye (minderről később részletesebben). Ugyanakkor, ha arra gondolunk, hogy az újabb grammatikaelméletekben, így a valenciaelméletben, de a kormányzás és kötés elméletben is az egyes szótári egységek fonológiai formájukkal, jelentésükkel, vonzatkeretükkel (ezen belül a vonzatok tematikai szerepének, kategóriájának, szintaktikai rangjának, viszonyító elemeinek bemutatásával) szerepelnek a lexikonban, mégis azt kell mondanunk, hogy az a történeti folyamat, amely ezeknek a vonzatkereteknek és azok szemantikai és szintaktikai jellemzőinek a kialakulásához vezetett, a műszó egy másfajta értelmezésében igenis nevezhető lexikalizálódásnak, hiszen ennek a folyamatnak az eredményeképpen jön létre egy-egy szótári elem a maga grammatikai és szemantikai jellemzőivel együtt. Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy egy ilyen nyelvtanban a mondattani szabályokat a szótár táplálja, s már magában a szótárban is

működnek bizonyos szabályok (vö. É. Kiss – Szabolcsi 1992: 44), akkor – úgy gondolom – nem helytelen a bővítmények rögzülésének folyamatát egyúttal grammatikalizálódásnak is nevezni.² A vonzatok számának, szemantikai sajátosságainak és morfofonetikai jellemzőinek rögzülése az egyes valenciáhozordozók mellett tehát a két terminus hagyományos értelmezése szerint sem grammatikalizálódás, sem lexikalizálódás, egyúttal azonban – a terminusnak a szokásostól némiképp eltérő értelmezése szerint – mindkettő egyszerre, amolyan „grammatikolexikalizálódás”.

A továbbiakban vegyük szemügyre a/ ennek a grammatikalizálódási folyamatnak a mechanizmusát, b/ a folyamat során bekövetkező valenciaváltozásokat. (Mindkét jelenség a nyelvi változás kérdésköréhez tartozik.)

3. A bővítményviszonyok típusai és hierarchiája

3. 1. Jacobs

Egy 1986-ban írt és eleinte kéziratban terjedt dolgozatában, amelynek revideált változata 1994-ben *Kontra Valenz* címmel nyomtatásban is napvilágot látott, Joachim Jacobs a valenciaelmélet válságát diagnosztizálta. A válság oka szerinte az, hogy a valenciakutatás súlypontja túlzottan az elmélet alkalmazásának irányába tolódott el (lexikográfiai és kontrasztív munkák készítése), mivel az elmélet hívei abban a tévhitben éltek, hogy a valenciaelmélet rendelkezik egy konszenzusos valenciafogalommal, ebből fakadóan a vonzatok és szabad határozók megkülönböztetése csupán egyes kivételes esetekben jelent gondot, ez a tévhit pedig visszatartotta őket az elméleti és módszertani kérdésekkel való további foglalkozástól. Jacobs szerint az a fő probléma, hogy mindeddig nem tisztázódott igazán a vonzatok kötődésének státusza és természete. Igazát bizonyítandó, Jacobs összesen hét olyan viszonyt mutat be, amelyeket a valenciakutatók a vonzatosság kritériumaként csatasorba állítottak, és a valenciafogalom pontosítása érdekében felhasználtak, majd ún. kontra-valencia példákra keresztül igyekeznek bizonyítani, mennyire más ezeknek a bővítménykapcsolódási viszonyoknak (*B-Bindungsbeziehung* = *Begleiter-Bindungsbeziehung*) a kiterjeszthetősége. Szerinte a hét viszonyfajta mindegyikéről igazolható, hogy gyümölcsöztethetők a nyelvi rendszerek leírásában, és mindegyikük a nyelvelmélet bizonyos pontjain fontos faktorokat rejt, ezért egyiket sem helyezhetjük előtérbe a többivel szemben (1994: 12).³

A viszonyfajták számát Jacobs az időközben megjelent kritikák (pl. Storrer 1992) hatására az 1994-ben nyomtatásban is megjelent dolgozat utószavában négyre redukálta, hármat nem tartott már igazán relevánsnak. A négy szóban forgó viszony definíciószerűen jellemezhető, a jellemzés egy *S* mondatra vonatkozik, amelyben *X* és

²Megjegyzem, hogy a jelenséggel kapcsolatban – anélkül, hogy a terminológiai különbségekre kitérnék – grammatikalizálódásról beszél Jacobs 1994, grammatikalizálódásról és lexikalizálódásról Askedal 1994 is.

³Szerinte ezért a valencia nem más, mint tartalmilag különböző fenomének „fedőneve” (cover term), amelyek bizonyos hasonlóságot, sőt bizonyos affinitásokat is felmutatnak, ám amelyekről még akkor sem tételezhetjük fel, hogy mindig azonos módon manifesztálódnak, vagy mindig szabályszerűségeknél mindig azonos mennyisége szerint alakulnak, ha egyazon nyelvi rendszer keretein belül maradunk.

Y ennek az S mondatnak az összetevői, közülük X egy komplementum, míg Y az igei komplexum szerepében áll. Illusztrálásukra a következő mondatpár használható fel: eszerint (1)-ben megvalósulnak a felsorolt kritériumok, (2)-ben nem:

- (1) [mert] Péter borotválja Meier urat
 (2) [mert] Péter a mezőn alszik

A viszonyok – Jacobs rövidítéseit némiképp magyarítva – a következők⁴:

1. **ARG = argumentum-jelleg (Argumenthaftigkeit = ARG)**
 ARG (X,Y) S-ben = Az S részeként szereplő X egy Y -ből kiinduló predikátum argumentuma.
2. **FSP = formai specifikáltság (Formale Spezifiziertheit = FOSP)**
 FSP (X,Y) S-ben = X-nek van legalább egy formai jegye, amelyre nézve érvényes a következő állítás: az, hogy egy kifejezés az M formai jeggyel Y vonzataként szerepelhet S-ben, Y specifikus tulajdonsága.
3. **JSP = jelentéstani (tartalmi) specifikáltság (Inhaltliche Spezifiziertheit = INSP)**
 JSP (X,Y) S-ben = X-nek van legalább egy szemantikai jegye, amelyre nézve érvényes a következő állítás: az, hogy egy kifejezés az M szemantikai jeggyel Y vonzataként szerepelhet S-ben, Y specifikus tulajdonsága.
4. **OBL = szükségszerű előfordulás (Notwendigkeit = NOT)**
 OBL (X,Y) S-ben = Y lexikális töltéséből következően X nem hagyható el S-ből anélkül, hogy az így létrejövő struktúra Y azonos értelmezése mellett ne válna agrammatikussá.⁵

Vizsgálatai közben Jacobs megfigyeli, hogy a fenti bővítménykapcsolódási viszonyok közül a legtöbb nem feltételezi egymást (pl. OBL $\neq$ BET, OBL $\neq$ ARG, OBL $\neq$ FSP; JSP $\neq$ ASSOZ stb. – vö. 33-41), vannak ugyanakkor olyanok is amelyek igen, pl. OBL $\rightarrow$ EXO, OBL $\rightarrow$ ASSOZ, FSP $\rightarrow$ ARG, JSP $\rightarrow$ ARG stb. (64). Megkockáztatja azt a feltételezést, hogy ezek esetében legalábbis magas statisztikai valószínűséggel érvényesülő nyelvi univerzálékról van szó. Ha pedig a bővítménykötődés dimenzióit hierarchizáljuk, a kapott implikációk összefoglalhatók egy általánosabb implikációs sémává (65):

⁴Zárójelben megadom az eredeti megnevezést, ill. annak rövidítését is.

⁵A korábbi változatban felsorolt hét viszony közé a fenti négy mellett még a következők tartoztak:

ASSOZ = asszociáltság (Assoziiertheit)

ASSOZ (X,Y) S-ben = X az asszociáltság magas fokát mutatja fel Y-nal S-ben.

BET = tematikus szerep (Beteiligung)

BET (X,Y) = X egy olyan entitást fejez ki S-ben, amely az Y-ból kiinduló cselekvés, történet vagy állapot létrejöttében szerepet játszik.

EXO = exocentrikusság (Exozentrität)

EXO (X,Y) S-ben = X Y-nal és esetleges egyéb összetevőkkel együtt egy olyan komplex összetevőt [..X..Y..] (vagy [..Y..X..]) képez, és Y egy másik kategóriához tartozik, mint Y [..X..Y] részeként (azaz más kategóriát képez, mint [..X..Y..]).

$$\left\{ \begin{array}{c} \text{OBL} \\ \text{FSP} \end{array} \right\} > \text{JSP} > \text{ARG}^6$$

A séma működési elve a következő: ha $P > Q$, akkor minden S mondatra és minden konstituensre igaz: ha $P(X, Y)$ S -ben, akkor $Q(X, Y)$ is S -ben.

A kritikák fényében ráadásul Jacobs ismét kezd hinni a valenciafogalom tudományos érvényében, s könyvének utószavában immár úgy látja, hogy a valencia(kötődés) mégsem fenomének laza és véletlen egybeesése, hanem ezen a fenomének prototipikus és empirikusan nagyon gyakori összetetalálkozásának a faktuma. Ezért a valenciakutatás egyik fő feladatává azt kellene tenni szerinte, hogy kiderítsék, miért kötődnek ebben a formában egymáshoz ezek a jelenségek, azaz: miért van az, hogy pl. egy argumentumviszony egyidejű formai specifikusság (azaz rekció) nélkül meglehetősen ritka, szinte egzotikus jelenség.⁷ Jacobs úgy gondolja, hogy a kérdéses fenomének az argumentumviszony grammatikálizálódásának különböző fokozatait tárják elénk a fenti – egyszerűsített – hierarchikus séma szerint (jobbról balra olvasva). Jacobs szerint ez a grammatikálizálódás a nyelvekben egyfajta automatizmus szerint zajlik (71).

3. 2. Ágel

Ágel 1995-ben megjelent *Valenzrealisierung, Grammatik und Valenz* című dolgozatában egy új valenciaértelmezésre tesz javaslatot. Szerinte a valenciafogalmat – éppen a Jacobsnál is megfogalmazott szempontkeveredés miatt – nem általánosan kell értelmezni, hanem aktáns típusok szerint: egy aktánshoz annak vonzatsmegkötő képességeként (Valenzpotenz) egy és csak egy valenciakritérium rendelhető hozzá, de egy lexéma vonzatsmegkötő képessége az aktánsok száma szerint több valenciakritériumból – maximálisan háromból – is összetevődhet. Ágel szerint három diszjunkt valenciaviszony-típussal (valenciakritériummal) kell számolni, hogy a vonzatrealizációk formáit adekvát módon leírassuk:

1. Strukturális specifikusság (STRUKT) [Strukturelle Spezifität]

STRUKT (X, Y) S -ben = X -nek van legalább két formai jegye ($M1$ és $M2$), amelyre nézve érvényes a következő állítás: az, hogy egy kifejezés az $M1$ és $M2$ formai jeggyel konverz struktúrákban Y vonzataként szerepelhet S -ben, Y specifikus tulajdonsága. Strukturális jegyként $M1$, a default-jegy adandó meg.

⁶Az eredeti implikációs séma, melyben egyedül a BET-reláció nem vett részt, így festett (vö. Jacobs 1994: 65):

$$\left\{ \begin{array}{c} \text{NOT} \\ (\text{DE})\text{FOSP} \end{array} \right\} > (\text{DE})\text{INSP} > \text{EXO} > \text{ASSOZ} > \text{ARG}$$

⁷Bár Jacobs erre az esetre nem hoz példát, véleményem szerint ilyennek tekinthető például a *lakik* ige: *Péter Szegeden / a nagymamájánál / egy belvárosi lakásban lakik*. Ennek van egy kötelező határozói vonzata, ennek azonban nincs semmilyen tartalmi specifikuma (JSP), ebből következően nem is FSP. Ilyen ige azonban valóban kevés van.

2. Formai specifikusság (FSP) [Formale Spezifität = FOSP]

FSP (X,Y) S-ben = X-nek van legalább egy formai jegye, amelyre nézve érvényes a következő állítás: az, hogy egy kifejezés az M formai jeggyel Y vonzataként (kísérőjeként = Begleiter) szerepelhet S-ben, Y specifikus tulajdonsága.⁸

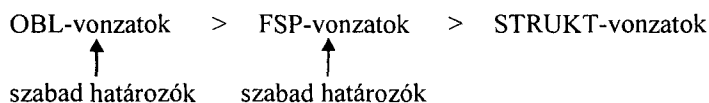
3. Szükségszerű előfordulás (OBL) = [Notwendigkeit = NOT]

OBL (X,Y) S-ben = Y lexikális töltéséből következően X szignifikáns előfordulási gyakoriságot (asszociáltságot) mutat S-ben.⁹

Ágel a vonzatsmegkötő képesség tekintetében három aktánsípust különít el:

- (1) egy strukturális eset formájában megjelenő vonzat egy STRUKT-vonzat. Ilyenek az alany, a tárgy és a dativusi bővítmények jelentős része,
- (2) egy kategoriálisan régens szerepű osztályból származó, lexikális hozzárendelésű vonzat FSP-vonzatnak minősül (*lemond az ajándékról, anyjára gondol* stb.).
- (3) egy kategoriálisan nem régens szerepű (kielégített) osztályból származó, lexikális hozzárendelésű vonzat OBL-vonzatnak minősül (*Péter Szegeden / a nagymamájánál lakik*).

Ami a nyelvtörténeti adekvátság kritériumát illeti, számos történeti valenciavizsgálat (pl. Korhonen 1978 és 1982, Greule 1982, Maxwell 1982, Ágel 1988, Forgács 1996) eredményei tanúskodnak amellett, hogy a diszjunkt vonzatviszonyok által felrajzolható centrum – periféria – modell megfelel a történeti folyamatoknak (a németben). Ágel szerint (i. m. 29) a következő fejlődési sor rajzolható fel:

Az OBL-vonzatok (periferikus típus) mindig szabad határozókból fejlődnek.

Az FSP-vonzatok (a centrum és a periféria közti típus) vagy OBL-vonzatok továbbfejlődései (klasszikus eset a németben: határozós viszony → genitívus), vagy szabad határozókból fejlődnek (ez utóbbi típus ritka, de nem lehet kizárni).

A STRUKT-vonzatok (centrális típus) mindig FSP-vonzatokból fejlődnek. Ez logikusan meg is jósolható, hiszen egy STRUKT-vonzat legalább két (egykori) FSP-vonzatot feltételez.¹⁰

⁸Ezt a definíciót Ágel átveszi Jacobs 1994: 22-ből.

⁹A szükségszerű előfordulás jacobsi kritériumát (NOT = OBL) Ágel módosítja, az elhagyhatatlanság negatív kritériuma helyébe a „hozzákapcsolás intenzitásának” (Intensität des Hinzufügens) kritériumát lépteti.

¹⁰Ágelnek ezt az utóbbi mondatát nem tudom egészen osztani, hiszen nem értem, miért volna szükség például egy egyértelműen STRUKT-vonzatnak számító alanyi vonzat létrejöttéhez két FSP vonzatra. Már csak azért sem lehet ezzel teljesen egyetérteni, mert például a mediális igéknek mindig van egy kötelező

4. A bővítményviszonyok változása a történeti adatok fényében

4. 1. Működik-e Jacobs grammatikalizálódási sémája?

Lássuk most már, mennyiben tudjuk nyelvi adatokkal megtámogatni a fenti hipotéziseket (Jacobs és Ágel ugyanis ezt nem teszik meg). Különösen érdekelt a jacobsi grammatikalizálódási séma működőképessége, ezért főként ehhez próbáltam példákat találni a magyarban. Nos, úgy tűnik, hogy – ha talán nem is mindig – de az esetek jelentős részében valóban nagyjából a sémából következő módon zajlik le a vonzatok „grammatikolexikalizálódása”. Jól szemléltethető ez például a *törődik* ige jelentésfejlődésével.

A/ A tiszta tárgyas *tör* igéből intranszitiváló képzéssel létrejött *törődik* ige eredendően konkrét jelentésű mediális ige:

Az ütéstől a hordó oldalán egy lyuk törődött.

A hajó a viharban darabokra törődött a sziklán.

A fenti mondatokban az ige konkrét jelentésű, egyetlen valódi szemantikai argumentuma¹¹ a *lyuk*, ill. a *hajó*, ezek tematikai szerepe Patiens.¹² A *hordó oldalán*, ill. a *sziklán* szabad határozók ebben az esetben.

A következő mondatok már átmenetet képeznek az átvitt jelentés felé, de még csak kissé távolodtak el a konkrét értelemről (az adatok a NySz. *törődik* szócikkből (III: 757–8) valók):¹³

A melly test itt sajglódott, törődött és szennyvedett.

[...] *ide-tova fordul, törődik magában.*

Eleget törödtünk, fáradtunk dolgaiban.

Az átvitt jelentéshez való közeledés ezekben a példákban az igenem fokozatos megváltozását is maga után vonja: a tisztán mediális jelentés kezd átsiklani az aktivitást feltételező kiható jelentésbe. Az első példában még erősebb a mediális jelleg, a következő kettőben viszont már megjelenik némi aktív jelleg, pontosabban a két mondat némiképp kétértelmű (ambig), hiszen állítmányuk mediális értelmű igeiként is értelmezhető, de felfogható némiképp kihatónak is. Az első interpretáció esetében az utolsó mondat *dolgaiban* bővítménye inkább szabad határozó, a kiható értelmezés esetében viszont közeledik a kötött bővítmények felé. Ha ugyanis törődésünk nem pusztán álla-

---

alanyi vonzatuk, ám csak nagyon ritkán van még egyéb vonzatuk, tehát ez az átértékelődés ezeknek az esetében nehezen képzelhető el. Azt viszont el tudom fogadni, hogy a STRUKT-aktánsokat történetileg eredetibb FSP-vonzatként kezeljük, amelyek a három talán legfontosabbnak minősíthető tematikus szerep (Ágens, Patiens, Bene-(Male)faciens) gyakorisága folytán kerültek ebbe a kitéüntetett szerepkörbe.

¹¹A szemantikai argumentum, valamint a külső és belső szemantikai argumentum fogalmával kapcsolatban vö. Komlósy 1992: 324–6.

¹²A főbb tematikai szerepeket illetően l. Komlósy 1992: 359–61.

¹³A NySz. adatait a szótár helyesírásával közlöm, a lelőhelyeket nem adom meg, azokat l. a megfelelő szócikkben.

pot, hanem cselekvés, amely valaki dolgainak elintézésére irányulva jött létre, akkor a határozói bővítmény szemantikai argumentuma (ARG) lesz az igének. Ezzel viszont az eredeti konkrét jelentés felől az ige már eltávolodik az absztrakt interpretáció irányába, megtörténik tehát a jelentés specializálódása (JSP):

Felettből törődik, hogy világi marháit szaporítsa.

Ebben a példában már a fentieknél is egyértelműbb a kiható jelleg. A specializálódott jelentésű (JSP) bővítmény szorosabban kötődik az igéhez – ez érthető, hiszen a kiható igének már nem Patiens típusú az alanya, hanem Ágens (Experiens), akinek a cselekvése valamire irányul, s ez fejeződik ki a második számú vonzatban. Ebből következően a jelentésspecializálódás fokozatosan vonja maga után a bővítmény kötelezővé válását (OBL). A formai rögzülés, a reakcióvá válás még várat viszont magára egy ideig, hiszen a NySz. tanúbizonysága szerint a cselekvés irányultságát kifejező vonzat különböző ragos formákban jelentkezhetett (*vmiben, vmiért, vmin*):

[...] *nem tudom, mit kellyen törödni az jámborságba.*

Hogy a te szived törödhessék és szomorkodhassék azokért.

Sem a nagy dolgokban nem örvendez, sem akármi aprólékon (sic!) nem törödik.

Busulásodon bizony valóban törödöm s búsulok édesem.

A ki mennyei kenyeret eszik, nem törödik azon, mely drága éteket ganéjollyon.

Láthatóan a *valamin* vonzat a leggyakoribb, ez feltehetően abból fakad, hogy ez illik leginkább az igéhez, annak eredeti jelentése folytán. Csakhogy míg ott szabad határozóról van szó, itt egyre inkább átmegy az ige az ARG > JSP > OBL fejlődésen, végül megtörténik a formai rögzülés is: FSP. Ez igénk esetében bizonyára az *-ON* ragos vonzat lett volna, ám a fejlődési sort némiképp „átrajzolta” a rokon jelentésű *gondol vmivel* ige, melynek *-VEL* ragos bővítménye analógiás hatás folytán a *törödik* vonzatának is kifejezőeszköze lett. A formai rögzülés végül a többi formavariáns elveszését hozta magával.

Az akaratosság ha mikor pörlekedik, nem törödik sokat a jövendővel.

[...] *sok lovas, ha mindgyárt rajta-veszt is, nem sokat törödik véle.*

A fenti elemzés jól mutatja, mennyire komplex folyamatról van itt szó, s mennyire szorosan kapcsolódnak egymáshoz annak egyes állomásai: a jelentés absztrahálódása, ebből fakadó és ezzel szorosan összetartozó igenemváltozás, az ehhez kapcsolódó argumentumhely létrejötte, kötelezővé válása, végül formai rögzülése, „megkövesedése”.¹⁴

¹⁴Feltehetően valami nagyon hasonló folyamat játszódott le a szintén a tárgyas *tör* igéből származó *törekedik* esetében is. A NySz. III: 751-2 *törekedik* szócikkének tanúbizonysága szerint ennek a vonzata is sokféle formában jelentkezhetett. Így megtaláljuk a *törödik* mellett is megfigyelhető *vmiben, vmiért, vmin* vonzatokat, de ezek mellett jelentkezik még *vki ellen, vki mellett*, s a ma is szokásos *vmire* vonzattal is. Ez utóbbi nyilván itt is az igének a mediális igenéből a kihatóba történő fokozatos átlépésével állandósult.

B/ Következő példánk legyen a *vonzódik* ige konkrét → absztrakt irányú jelentésfejlődése:

A mágnes vonzza a szöveget. → A szög vonzódik (a mágneshez).

A mediális értelmű, konkrét jelentésű *vonzódik* ige mellett egyetlen kötelező vonzat áll: a *Patiens* tematikus szerepű alany. A *-HOZ* ragos határozói bővítmény, amely a tematikus szerepek szerint leginkább Természeti erőnek (TE) minősíthető ebben az esetben elmaradhat, hiánya kissé szokatlaná teszi a mondatot, de nem teszi agrammatikussá, hiszen a mediális igék Kauzátor értelmű bővítményei (ez itt a TE) elmaradhatnak. A *mágnes* kétségtelenül ARG-vonzat, viszont nem JSP, FSP és OBL. Ha azonban az igt e helyett a konkrét jelentés helyett névátvitellel absztrakt módon kezdem használni, a helyzet megváltozik:

Péter kifejezetten vonzódik Katihoz.

Az ige talán ebben az esetben is inkább mediális értelműnek értékelhető, ám alanya már nem Természeti erő (nem is Ágens), hanem *Experiens*, a határozói bővítmény pedig a Kauzátor szerepéből inkább a Jellemzett pozíciójába lép át, az átvitt jelentés folytán egyúttal jelentéstanilag specializálódik (JSP), ez pedig azzal is együtt jár, hogy kapcsolódása az igehez kötelező jellegű lesz (OBL). A formai specializáltság (*-HOZ*) itt nem releváns, mert az a jelentésből fakadóan itt már a konkrét síkon is megvan.

Érdekességgént megemlíthetjük még, hogy a középmagyar korban ez a különbség ugyanannak az igenek (*vonsz*) három – csupán az egyes vonzatok szemantikai jellemzőiben eltérő – vonzatstruktúráján keresztül valósult meg (az adatok a NySz. *vonsz* szócikkből (III: 1248) valók):

Én vonszom a terhet.

Szekérben űlvén, mellyet elefántok vonsznak vala.

*Nagyobban vonzon teegődet az telhetetlen kywansaagh, honnem az
balwan istenek ymadasanak bewchewlety.*

*Az parazna asszoniallatok az ű hízelkedeseckel, vigiorgasockal az ferfiac
hozzaik vonszak.*

Svécziai királyhoz nem vonszanak az kozakok.

Bevádolt, hogy én Zólyomihoz vonszok titkon.

Mint látható, a három vonzatstruktúra a következő:

<i>vki/vmi vonsz vmit (vhová)</i>	‘húz’	(+ konkrét);
<i>vki/vmi vonsz vkit/vmit (vhová)</i>	‘vonz, húz’	(+ absztrakt)’
<i>vki vonsz vhová</i>	‘vkivel közösséget érez, szimpatizál’	

Látható tehát, hogy korábban ugyanaz az ige szolgált mindhárom jelentés kifejezésére, s a jelentések különbsége csak az eltérő vonzatstruktúrákból fakadt. Ez azonban némi-képp a zavaró homonímia irányába hathatott, ezért a szövégi -sz zöngésülésével létrejött

vonz igének már az intranszitiváló -ódik képzővel bővült alakja (*vonzódik*) vette át a 'vkivel közösséget érez, szimpatizál' jelentést.

C/ Következő példánk legyen az *érdekel* ige (NySz. I: 658-9):

A csapásokban, melyekkel bennünket az isten csapdos és érdekel.

Szenczi Molnár: *Érdeklem, verem* : *adverbero. Sarkantyúval érdekelni:*
agitare equum calcaribus

Ezekben a példákban az ige konkrét jelentésű (*vki érdekel vmit (vmivel)* = 'ver, csapkod vmivel'), vonzatstruktúrája: S – O – (A_{adir}) – V_{tr}. Itt tehát egy cselekvő tárgyas ígéről van szó, fakultatív instrumentálisi bővítménnyel (A_{adir} = – Hum, + konkrét), alanya pedig +Hum szemantikai jegyű. Létezik azonban emellett egy *vmi érdekel vmit / vkit* struktúra is, ez már mediális értelmű (*vmi* = Kauzátor, – Hum, pl. *Az inát érdeklí szárnya czafragának; Nem árt kevés harmat ezt is ha érdeklí; Az havas eső érdeklí nyakunkat*).

Az ige tehát mindkét fenti jelentésben konkrét értelmű. Ugyanakkor azonban jelentése elmozdulhat az absztrakt irányba is, ebben az esetben elsősorban az alany szemantikai töltése változik meg (– Hum, – konkrét):

Nyomorúságoc az hiveket kerengik és érdeklí.

Ha mikor érdekel vkit betegség.

Ha nem érdeklí-e szégyen szíveteiket, hogy meg-nem szánnyátok ez egy híveteket.

Ezekben a példákban tehát már megtörtént egy lépés az absztrahálódás irányába, de még mindig érződik bennük az ige eredeti 'hozzaér, megérint' jelentése. A fejlődés utolsó állomásaként azonban a mediális értelmű ige tárgyának tematikus szerepe is megváltozik némiképpen: az eddigi Patiens szerepű tárgyi bővítmény helyébe egy Experiens jellegű lép, ezáltal pedig az ige a mediális jellegből kezd kilépni az aktív jelleg felé. Ez egyúttal a Kauzátor szerepű bővítmény helyébe egy Jellemzett szerepű alanyt léptet. Ezzel együtt az ige ebben az esetben még mindig csak átmenetet képez a mediális típusból a kihatók (objektálisak) felé, a ténylegesen kiható igehez már igei képzéssel jutunk el.:

A 20. századi történelem nagyon érdeklí Pétert. ↔ Péter nagyon érdeklí a 20. századi történelem iránt.

Itt azzal az érdekes esettel állunk szemben, amikor az eredetileg tárgyas ige (*érdekel* < (*hozza*)ér) erősebben őrzi a jelentés specializálódása (JSP) során kialakult mediális

jelleget, mint a mediális képzésű *érdeklődik*, amely inkább kiható értelmű (a képzést illetően vö. *vonzódik*, *húzódik* stb.).¹⁵

D/ Utolsó példánk erre a jelenségre legyen az *esküszik* ige fejlődése. Ez az ige ma csak a *vmire* vonzattal fordulhat elő, ám a régiségben – mint Hadrovics 1995: 47 is bemutatja – gyakori a *vmin* vonzat is:¹⁶

*Hamisan esküttem oltáron, ereklyén, kereszten, kézen.
Az egyházi ember meg ne esküdjék, hanem csak az evangéliumon.
[...] százszor meg mertem volna rajta esküdni, hogy...
Nabuhodonozor királ ... eskevék ő országára és ő székire, hogy...
Othacar ... eskészik vala [a császár] kezére...*

Példáinkban a superessivusi vonzat véleményem szerint az eskütétel konkrét módját jelenthette eredetileg, azaz az esküt tevőnek a keze volt az oltáron, ereklyén, a kereszten. Feltehető tehát, hogy itt is valami olyasféle jelenséggel állunk szemben, hogy a jelentés absztrahálódása és specializálódása során egy eredetileg szabad határozó válik OBL-vonzattá. Az eredetileg valószínűleg csak variánsként működő sublativusi bővítmeny ennek a folyamatnak a során válik FSP-vonzattá és szorítja ki a másikat, a konkrétabb jelentéshez közelebb álló, szabad határozószerű formát.

4. 2. A bővítmenyviszonyok megváltozása a frazémává válás során

Hasonló jelentésspecializálódás zajlik le az állandósult szókapcsolatok, szólások kialakulása során is. A szólások keletkezése többnyire egy vagy több bővítmeny leixalizálódásával jár együtt, azaz: az ige eredeti vonzatkörébe tartozó bővítmenyek egy része az állandósult kifejezés részévé lesz. Ebből fakad, hogy a létrejött idiómák valenciája többnyire kisebb az eredeti igéénél, jóllehet a kialakult szólás jelentésének, szemantikai argumentumai számának megfelelően az ige új bővítmenyhelyeket is megnyithat (pl. *vmi fáj* → *vkinek fáj a foga vmire*). Mindazonáltal a kvalitatív vonzatszám csak

¹⁵Nagyjából hasonló jellegű jelentésspecializálódás zajlott le a következő – eredetileg konkrét jelentésű igék – mai absztrakt értelmének kialakulása során is:

hat – NySz. I: 1351:

<i>Trincsént meghaladá, Csehországba hata</i>	– <i>vki hat vhová</i> ‘megy’	+ konkrét
<i>[...] sebének fájdalma ő tövére hatik</i>	– <i>vmi hat vhová</i> ‘odajut’	– konkrét
<i>[...] Felelem méghata ő értelméket</i>	– <i>vmi meghat vmit</i> ‘átjár, áthat’	– konkrét

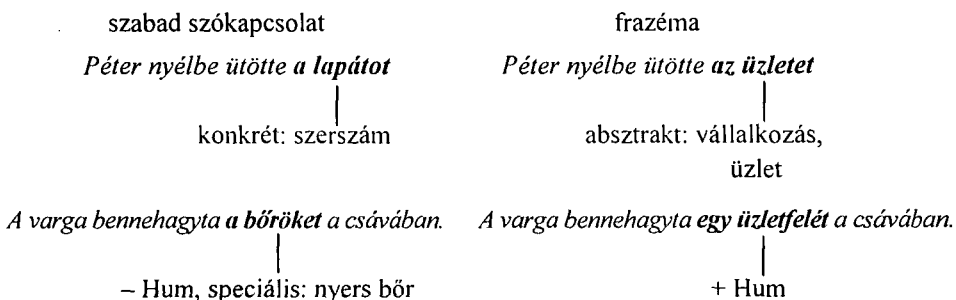
illet – NySz. I: 1567-70

*Ki tudóket illetend illeti en zememnec fenet.
Sok bozusagokal illetik vala wiet.
Nem illet az nyomoruság téged.
Némellyeket ollyakat paranchola kérni, melyek lelkünket nézik,
némellyeket kedig, melyek testünket illetik.*

(Hasonló még: *tapasztal* ‘érint, tapogat vmit’ konkrét → absztrakt (tárgy: – konkrét) stb.)

¹⁶A Hadrovicstól 1995-ből és 1992-ből származó példákat a két monográfiában található helyesírással közlöm, a lelőhelyeket itt sem közlöm.

egyik aspektusa a frazeologizmusok valenciájának. Ugyanúgy, mint más valenciáhozozók esetében, legalább ennyire fontos azonban a szemantikai valencia is, hiszen nemcsak a vonzatszám, de a vonzatok szemantikai jellemzői is átalakulhatnak a frazeologizálódás során. Ahogyan a vonzatszámot sem a „homonim” ige¹⁷ befolyásolja, a vonzatok szemantikai minősége is a szinonim szabad szókapcsolat vonzatainak felel meg. Különösen jól látszik ez egyes szó szerint is értelmezhető frazémákon, amelyek talán legékesebb bizonyítékai az állandósult szókapcsolatok körében oly gyakori konkrét → absztrakt jelentésváltozásnak, pl.

Az idiómák esetében a szerkezet grammatikai feje az ige, de ennek nem pusztán „verbalizátor” szerepe van, mint a funkcióigés kapcsolatok esetében, hanem valóságos bővítményeket (vonzatokat és szabad határozókat) köt magához, amelyeknek egy része lexikalizálódhat, s az idióma valenciája szempontjából irrelevánssá lehet. Ezzel együtt nem pusztán a bővítmények hordozzák a szerkezet szemantikai tartalmát, hanem a frazéma egésze ruházódik fel valamilyen új (többnyire az eredetihez képest absztraktabb) jelentéssel. Hogy ez a jelentés (s ezáltal gyakran a vonzatok száma, ill. minősége) mennyire tér el a szabad szókapcsolat értelmétől, ebben a tekintetben vannak – többnyire a szerkezet idiomatizáltsági fokától függő – fokozati különbségek. Így például *a markába nevet* vagy *az apostolok lován jön* frazémák idiomatizáltsági foka csekély, csak valamilyen külső körülménnyel egészítik ki igéjük jelentését, ezért a fejként szolgáló ige és a frazéma jelentése közel áll egymáshoz, valenciájuk is megegyezik, mind a szintaktikai, mind a szemantikai valencia tekintetében, hiszen csupán az ige szabad határozói lexikalizálódnak, vonzatai ugyanazok maradnak.

Ugyanakkor azt látjuk, hogy minél inkább távolodik a frazéma jelentése a fejként szolgáló ige eredeti jelentésétől, annál inkább módosulhatnak a vonzatai is. Ez a módosulás érintheti a vonzatok számát és/vagy minőségét.

Előfordulhat, hogy az idióma vonzatai első ránézésre mind számuk, mind szintaktikai minőségük, mind szemantikai szelekciós szabályaik tekintetében teljesen azonosak a szabad szókapcsolat bővítményeivel. Így van ez például a már említett *vki*

¹⁷Homonimnak tekinthetjük például a *megmos* igét a *megmossa a fejét vkinek* szó szerkezet konkrét, ill. átvitt értelmében. A frazémával szinonim szabad szó szerkezet volna viszont a *vki leszidí vkít* vagy a *vki megdorgál vkít*. Erről bővebben l. Forgács 1998: 7–39.

megmossa a fejét valakinek frazéma esetében is. Ez esetben tehát látszólag igazi homonimákkal állunk szemben, amelyekről csak a kontextus dönti el, melyik jelentésben találjuk őket a szövegben. Valójában azonban mégis más a helyzet. Egyrészt a szabad szókapcsolat esetében a *megmos* ige valódi vonzatai csak az alany és a tárgy, a dativus possessivus csupán a tárgy jellege, személyhez kapcsolt volta miatt jelenik meg (l. később is), a frazéma esetében viszont a dativus valóban kötelező vonzat. Emellett a frazémával szinonim igéknek (*leszid, megdorgál*) a két kötelező vonzatukon kívül (*vki, vkit*) van egy fakultatív vonzatuk is (*vmiért*, ill. *vmi miatt* – vö. Apreszján–Páll 1982: II, 340 is). Annak a tételnek az értelmében, miszerint a frazéma vonzatai megegyeznek a szinonim kifejezés vonzataival, a *vki megmossa a fejét vkinek* idióma is rendelkezik ezzel a fakultatív vonzattal:

Péter leszidta a fiát a késésért. — Péter megmosta a fejét a fiának a késésért.

Ugyanez a bővítény a „homonim” ige mellett, azaz a szabad szókapcsolat esetében már nem fakultatív vonzatként jelenik meg, legfeljebb szabad ok- vagy célhatározóként állhat:

Péter megmosta a fejét a fiának, mert csupa homok volt.

Péter megmosta a fejét a fiának, hogy ne legyen piszkos a párnája.

A pék a lapátra tette a kenyeret.

A pék lapátra tette a segédet.

|
+ Hum

|
– Hum

|
+ Hum

|
+ Hum

Amint látható, a vonzatszámkülönbséghez a szemantikai szelekciós szabályok különbsége is társul, de ez esetünkben még morfoszintaktikai különbséggel is kiegészül: míg a konkrét értelmezés esetén, azaz a szabad szókapcsolatban a *lapát*-nak lehet (határozott vagy határozatlan) névelője, az idióma esetében névelő sosem jelenhet meg. Hasonló példa a *bennehagy a csávéban* kifejezéssel szinonim *cserben hagy* idióma is: míg a *bennehagy a csávéban* esetén csak a szemantikai szelekciós szabályokban van különbség a szabad és az állandósult szókapcsolat között, addig ez utóbbi szólás esetében ez a különbség már a névelőhasználat morfológiai különbségével is „megfejlődik”, sőt ebben az esetben a kifejezés állandósulása oda vezetett, hogy a frazéma névszói tagja előbb összetételi előtaggá, majd mára már félig-meddig igeikötővé vált:¹⁸

A varga a bőröket a cserben hagyta. → A varga egy üzletfelét cserbenhagyta.

4. 3. A vonzatkeretek mennyiségi változásai

Mivel a frazeológiai kapcsolatokkal összefüggő valenciaváltozásokról bővebben írtam A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III. című konferencia anyagában (Forgács 1998: 7–39), ezért ezt az aspektust itt tovább nem részletezem. Ehelyett inkább egy másik jelenséget vennék még nagyító alá: a vonzatkeret mennyiségi változá-

¹⁸Ezért itt már nem is beszélhetünk igazi, azaz két szóból álló frazémáról, hanem csak a Somhegyi 1992: 437 által ál-monofrazémának nevezett képződményről.

sait. Ennek leggyakoribb megnyilvánulási formája tárgyatlan igék tárgyassá, ill. tárgyas igék tárgyatlanná válása, de előfordul azért ez a jelenség határozói vonzatok körében is, sőt az alábbiakban azt igyekszem majd bizonyítani, hogy talán még az alanyi vonzat esetében is.

Ezzel a jelenséggel kapcsolatban Ágel 1995: 27 rámutat, hogy az ún. valenciavétségek (Valenzverstösse) megmagyarázhatók a vonzatemgkötő képesség és vonzatrealizáció megkülönböztetése révén. Illusztrációként Ernst Jandl egy verssorát idézi:

Schweine grunzen stilvolle Bauernhäuser
[Malacok stílusos parasztházakat rőfögnek].

A stílushatás itt azáltal jön létre, hogy egy olyan igét használunk egy két STRUKT-aktánsot tartalmazó realizációs struktúrában (alany + tárgyi bővítmény), amelynek a valenciafelvevő képessége szerint csak egy aktánsa (alany) van. Ezáltal viszont a befogadóban olyan benyomás keletkezik, hogy az ige két vegyértékű. A második aktáns tehát nem a vonzatemgkötő képesség (valencia), hanem a vonzatrealizációs séma alapján rendelődik az igehez, vagyis a szerkezeti elvárás és a szerkezeti megvalósulás konfliktusából születik. A valenciaképesség látszólagos kiterjeszthetősége tehát elméleti szempontból megmagyarázható: a vonzatemgkötő képesség és a vonzatrealizáció dinamikus viszonyából fakad (27–8).

A valenciaváltozás Ágel szerint a valenciakreativitás következménye: egy az adott ige vonzatemgkötő képességétől pozitív vagy negatív módon eltérő (tehát annál bővebb vagy szűkebb) vonzatrealizációs séma egyre gyakoribb alkalmazása hosszabb távon ahhoz vezet, hogy egy új szerkezeti sémát várunk el, amely megfelel a nyelvszokássá lett realizációknak. Tehát az eleinte csak okkasionálisan alkalmazott vonzatrealizációs minta a vonzatemgkötő képesség átkódolódásához vezet. A valenciaváltozások forrása így a beszédben megvalósuló valenciakreativitás (uo.).

De vegyünk most szemügyre néhány olyan esetet, amelyekben nemcsak alkal-milag történt meg ez az „átkódolódás”, hanem a kétféle vonzatemgkötésből nyelvi változó lett, mígnem egyikük eltűnésével teljessé vált a nyelvi változás. Példáimat Hadrovics 1992: 291–2 alapján állítottam össze:

A/ *Immar az my Hadunk ekkor keszen uala Eztergammal, Duna mellet fekszik uala*
Romat egy esztendeig fekuec a' Longobardosoc.
A' Saracenosok az udőbe harom eztendeig fekuec Constantinopolt.

*Eljöhet az ősz is szürke hajszákkal,
És elűzhet innen üres gyalázattal,
S a világ utána mondja majd nevünknek:
Azok, kik oly soká Murány alatt ültek.
Ki e sziklavölgyet, előbb egy századdal,
Hasztalan sokáig űlte vívó haddal.*

(Arany)

Mindkét példában nagyjából a következőről van szó:

Mivel sem a *fekszik*-nek, sem az *ül*-nek nem argumentuma a fekvés, ill. ülés helyszíne, ezért azokban a példákban szabad határozóval állunk szemben. A konkrét → absztrakt jelentésátvitel során azonban a cselekvés helyszínének megadása helyébe az igenemet váltott és kihatóvá lett ige által megnevezett cselekvés ‘ostromol, belagern’ objektumának, a ráirányultság végpontjának a megnevezése lép.¹⁹ Ez viszont egyúttal azt jelenti, hogy ez a bővítmény egyben ARG, JSP, OBL és FSP is lesz. Példáink – főként a tárgyi bővítmény vonatkozásában – talán megerősítik Ágel hipotézisét is a STRUKT-aktánsoknak korábbi FSP-, sőt NOT-aktánsokból való létrejöttéről.

B/ A legegyszerűbb érzeteket kifejező igék, mint *éhezik*, *szomjazik*, eredetileg tárgyatlanok, de már régtől van tárgyas használatuk is, l. például Hadrovics 1992: 294 adatait: *Boldogok kék ehezyk es somehozyak az ygassagot; tulkoknak ő vérét nem szoktam szomiuhozni; ha az kösztünk lakozó keresztyének vérét oly igen szomjúhozzuk; az partolkodik a Kék az Ew Nyomorwssagot Inkab zomyhozzak wala*. Mint látható, valaha a két igének, – legalábbis a *szomjúhozik*nak – lehetett valóságos tárgya is (*vér*), ez azonban azóta megváltozott, ma csak absztrakt jelentésű bővítmény fordulhat elő tárgyként: *éhezi és szomjúhozza az igazságot*, de: *éhezik egy jó bablevesre, a jó szóra, szomjúhozik egy pofa sörre*, viszont: **éhezik egy jó bablevest, szomjúhozik egy pofa sört*. Itt tehát mediális értelmű, egy vegyértékű igék lesznek kihatóvá, sőt tárgyassá, jöllehet az előbb említett szemantikai megkötésekkel.

C/ A kellemes és kellemetlen érzelmek és a velük kapcsolatos testi jelenségek igéi, mint *kacag*, *nevet*, *örül*, *sír*, *ri*, *óhajt* (‘sóhajtozik, siránkozik’), ill. *fél*, *retteg*, *ijed* is állhatnak határozói bővítményt tartalmazó vonzatrealizációs struktúrával, de tárgyi bővítményt tartalmazó struktúrával is. Itt azonban nem egy vegyértékű igének lesz két aktáns tartalmazó realizációs struktúrája, hanem egy kiható igének lesz valódi tranzitív struktúrája, tehát inkább csak minőségi valenciaváltozással állunk szemben, míg az előző esetben mennyiségi változással is, hiszen ott új ARG jelent meg a struktúrában.

Példák (Hadrovics 1992: 294 alapján):

fennyen katzagja eőket az értelmes világ
Hogy ha reménkedunk (= ‘rimánkodunk, siránkozunk’) csufolván katzagnak
De ezt Arani zaio zent lanus igen neueti
az ordog pegeg (sic!) ezt örülte
Lakosim szellyel bujdosnak Sirnak s' ohajtnak
Hát egy bival tehen azon (= a réten) jődögel le, Az idei bornyát szarva
között hozta, A tavaji bornyút maga után rítta

¹⁹Nagyjából ugyanilyen folyamat játszódhatott le a *megszáll* ige esetében is (*megszáll vhol* → *megszáll vmit*, vö. NySz. III: 52-3), vagy a németben a *lagern* → *belagern* fejlődés tekintetében is.

Mynd nyayan felyvk az halalt
Az kenokat nem felod, olyaat tezek raytad hog kytol felz
Kiralynek hagiast [a zsidók] igen yedek
sohol semmi nincz mi teged nem felnè es nem retegne

D/ A *csodál* eredeti vonzata *valamin* vagy *valamiről* volt, de már korán tárggyal is állhatott. A *csodálkodik* (-*kozik*) ugyancsak fejlesztett tárgyat (Hadrovics 1992: 294).
 Példák:

Fejedelem Aeneas mikor látá [a lányt], Ő magában rajta sokat csudála;
Rajtok az olaszok, oh, mint csudálnak;
Kynek zepseegeet nap es hold chodalyaak.

Kic mikor lattakuolna ötèt mégyèduèn igèn ludalkoduc özèpfègèt
 (BécsiK 32,7; itt valószínűleg a latin *mirati sunt* [...] *pulchritudinem* is hatott).

Itt talán arról lehet szó, hogy a kiható, tehát objektális (vö. Forgács 1991: 142) *csodál* és *csodálkodik* egyaránt állhatott határozói és tárgyi vonzattal is (minőségi valencia-változás), ezt viszont idővel a nyelv megszüntette: a *csodál* ma már csak tárgyi vonzattal áll, a képzése folytán a tárgyatlan igékhez közelebb álló *csodálkodik* viszont a kiható igéknél megszokott határozói bővítménnyel.

E/ Tárgyatlan igék tárgyassá válása történik akkor is, ha tárgyatlan ige mellett egy Hadrovics 1992: 295 által belső tárgynak, általam (Forgács 1996: 97) Chafe 1976: 159 nyomán komplementív tárgynak nevezett bővítmény áll: *bűjőcskát játszik, dalt énekel, verset szaval*.

Példák (Hadrovics (uo.) nyomán):

[...] *csupán gondolkodni, Éjjel a sötétben, álmokat álmodni*
Neki szíve meghasada, Mindjárt szörnyű halált hala
Christus ... nem okanelkwl zenuede ilien nag' kinokat
Verfelét, kártyát, húszártot soha pénzbe ne játszik
Árpád ... illien szokot szola
Tündérlányok ottan laknak, Táncot ropnak, úgy mulatnak
Némely hajdu tánczot fegyverrel szőkdőse.

F/ Ennek a tárgyassá válási folyamatnak természetesen az ellentéte is megtörténhet, azaz tárgyas igék is válhatnak tárgyatlanná. Ennek a folyamatnak nagyon gyakori megvalósulása az a tapadási folyamat, amelyben egyes igék bizonyos tipikus, nagyon gyakori külső szemantikai argumentumai belső argumentumokká alakulnak jelentéstani tapadás folytán: *mos, mosogat, törölget, előad*. (Ennek van olyan változata is, amikor nem tárgy „szívódik fel”, hanem határozó: *kimúlik* ‘kimegy, eltávozik’ *a világból* → *kimúlik; kivégez vkit a világból* → *kivégez vkit* stb. Tárgyi és határozói bővítmény

együtteséből a tárgy: *hajtja fülét vmire* → *hajt vmire*; *vkivel tartja hitét, nyájasságát* → *vkivel tartja* – vö. Hadrovics 1995: 64-68).

G/ Egy másik típusnál úgy lesz tárgyas igéből tárgyatlan, hogy a mondat tárgya lép az alany helyébe, az eredeti alany pedig eltűnik. Itt valójában egy tiszta tárgyas igének a passzív, ill. mediális igék felé tereléséről van szó, a cselekvő ágens személyének irreleváns volta miatt:

Az üzletet a dolgozók reggel 6 órakor nyitják és este 18 órakor zárják.
Az üzletet reggel 6 órakor nyitják és este 18 órakor zárják. – általános alany
Az üzlet reggel 6-or nyit és este 18 órakor zár. – mediális értelmű

↓
 Patiens

H/ Egy harmadik esetben maga a cselekvés összetett, ebből válik ki egy rész uralkodó elemmé, és marad tárgy nélkül, mint pl. az *inal*, a *kóborol* és a *mulat* esetében (vö. Hadrovics 1992: 298–9).

a/ Az *inal* eredeti jelentése ‘inában van, sarkát harapdálja’, ebből: ‘üldöz, kerget’. Ez abból a képből ered, ahogy a vadászkutya a vadnak valóban az inában van, és ha eléri, harapdálja, tehát *inalja*. Hadrovics 1992: 298 nagyon szép példával mutat rá arra, hogy Gyöngyösi egész eredetiségében rajzolja meg ezt a képet a szarvas után bocsátott ebekkel:

Lesznek is csakhamar a szarvas inában,
(az egyik egy törzsökben megakad),
A másik a szarvast tovább is inallya,
Valamikor érzi, mindenkor megfallya. (49)

Ebből a konkrét használatból történt az átvitel személyekre, majd az elvont síkra: „*A tegzes Apolló ott Daphnét kergeti, szaporán inallya, de későn érheti?*”, és: „*Igy sok veszély inal minden boldogságot*” (NySz, mindkét idézet Gyöngyösitől). A mai tárgyatlan használat nyilván úgy jött létre, hogy az üldözőnek is futnia kellett, s az üldözés mozzanata helyett a futás került előtérbe. Ma inkább csak az *elinal* használatos vagy az *inal* valamilyen irányhatározóval: „*Megfordult ... s elkezdett inalni visszafelé*” (ÉrtSz, Jókai); „*A pogányok nyakra-főre elinaltak Salgóról*” (ÉrtSz, Petőfi).

b/ *vki kóborol vmit* ‘rabol, fosztogat’ → *vki kóborol* ‘csatangol, csavarog, kószál’

A *kóborol* ige német eredetű (< kfn. *koberen* ‘erőre kap’), eredeti jelentése nyelvünkben ‘rabol, fosztogat’. Ha nem is áll mindig tárgy az ige mellett, tárgyas jelentése a szövegből világos, gyakori azonban a tárgy kitétele is, pl. *károkat tenni, dúlni, fosztani, kóborlani* (TörtTár 1899: 564); *Soc kazdagságokat kóborlottanac magoknac* (NySz, Heltai) stb. Így a *kóborlásnak* ‘zsákmány’ jelentése is volt: *Elkölt kóborlásom* ‘elfogyott a zsákmányom’ (NySz).

A tárgyatlan használat, amely a mai állapothoz vezetett, olyan mondatokban alakult ki, amelyekben a *kóborol* ige egyúttal ide-oda mozgást, járás-kelést is jelentett, mint pl.: [Cræsus király] *Persiai Királyal szemben szálla Es ok nélkül Országában kóborla* (RMKT XVII 1:113). Az *el-* igekötős alak jelentése is megváltozott. Régen, ha *elkóboroltak* egy falut, annyit jelentett, hogy 'kifosztották, zsákmányt szedtek benne', ma viszont az igekötős forma csak tárgyatlanul használatos: *A kutyánk szeret elkóborolni itthonról*.

cl *Mulatják idejeket → időt kellemesen mulat → mulat*

A *mulat* a *múlik* ige kauzatív képzésű alakja, eredeti jelentése 'enged elmúlni, úgy tesz, hogy vmi elmúljék'. Fő szemantikai argumentumát kifejező tárgya tehát az idő és annak szakaszai, mint esztendő, tél, nap, éj:

az végzés után nem múlatták idejeket hiába (Magyari 128);

Egy napot se mulass heában (NySz, Decsi).

Tárgyatlanul „magába szívhatja” az idő fogalmát, ennél fogva jelentése eltolódhat a következő irányba: 'időt mulat, időzik', pl.: *Méglen őc ot mulatnánac* (= 'időznének', NySz, Heltai). Hadrovics 1992: 299 rámutat, hogy az átmenetet a mai jelentéshez egyrészt az segítette elő, hogy az időt kellemesen is lehetett mulatni, pl.: *Az Veli bék agákkal mulattában kinn a mezőn jár vala nyulászásban* (NySz, Tinódi), vagy 1648: *Avagy talam csak tréfalsz? és udvari szokás szerint ez által mulatod idődet* (RMDE 2:109); másrészt kialakult a *mulatja magát* vonzat, aminek jelentése csakis 'szórakozik' lett: *Hogy úgy nagyobb kedvel mulassák magokat vagy Vigadok, vigan mulatom magamat* (NySz.). A jelentésfejlődés valószínűleg már a középkorban végbement, mert a *mulat-ság*-nak már az Érdy Kódexben van 'szórakozás' jelentése: *Peenzt hymteneenek el az wczakon az sok neepeknnek mwlat-saguert* (NySz.). A fejlődés további lépése az lett, hogy miután a *mulat*nak megszűnt műveltető jelentése, kialakult mellette az új műveltető alak: *mulattat* 'szórakoztat'.

I/ Szóljunk még röviden az alanytalan igékről is. Ezek a valenciaelmélet értelmében nulla vegyértékű igék. Szerintem a helyzet – történetileg nézve – kicsit bonyolultabb:

Az alanytalan igék egy részében véleményem szerint azért nem jelenik meg alany, mert olyan **belső szemantikai argumentummal** állunk szemben, amely magában az ige tövében etimológiailag kódolva van, hasonlóan a *boroz*, *söröz*-féle igékhez. Ilyenek szerintem az:

esteledik 'este lesz, leszáll az este',

pirkad 'hajnalpír jelenik meg az égen' (vö. TESz. III: 207)

havazik 'hó esik',

de feltehetően ebbe a típusba tartozik az *alkonyodik*, sőt talán a *pitymallik* is.²⁰ Amint tehát nem lehet azt mondani, hogy **Péterék egész este sört söröztek*, még kevésbé azt, hogy **Péterék egész este bort söröztek*, azt sem lehet mondani, hogy **Az este esteledik* vagy a *Hó havazik*.

Egy másik csoportban viszont az alanytalan igék olyanok, hogy más jelentésben lehet alanyuk is: *dörög, esik*. Itt feltehetően a *mos, törölget, vet, kimúlik* igék esetében már bemutatott tapadással állunk inkább szemben, azaz az ige nagyon karakterisztikus, tehát gyakori bővítője felszívódik, lexikalizálódik. Vagyis:

Dörög az ágyú, a puska.

De: *Dörög az ég* → *Dörög*.

Esik a hó / a falevél a fáról.

De: *Esik az eső* → *Esik*.

Úgy tűnik tehát, hogy itt is külső, azaz szintaktikai formában is manifesztálódó szemantikai argumentumok belső szemantikai argumentummá válásáról lehet szó, akárcsak a már említett esetekben.

5. Összegzés

A címben jelzett tematikának egy további szempontja lehetne annak megvizsgálása, milyen hatással van egyes határozói vonzatok igekötővé válása a valenciára. Ez azonban – terjedelmi okokból – már mindenképpen egy másik dolgozat keretei közé kell, hogy kerüljön. Összegzésül annyit mondhatunk el, hogy bebizonyosodott: az igei vonzatfelvevő képesség és vonzatrealizáció vizsgálata számos eredménnyel kecsegtet a történeti mondattani kutatásban, számos új szemponttal gazdagíthatja annak módszertanát is. Érdeemes tehát további ilyen vizsgálatokat végezni, hiszen azok a magyar igeálmomány és a magyar mondatok történeti fejlődésének egyre pontosabb leírását eredményezhetik, további érdekességeket tárhatnak fel az igehasználat és – ami ezzel szorosan összefügg – az igék jelentésoldalának és az igék által létrehozott mondatforma-változások kérdéseinek tekintetében.

IRODALOM

- Asher, Robert E. szerk. 1997: *The encyclopaedia of language and linguistics* 1–10, Oxford – New York – Seoul – Tokyo, Pergamon Press.
- Askedal, John Ole 1995: Valenz und Grammatikalisierung, in Ludwig M. Eichinger – Hans-Werner Erms szerk.: *Dependenz und Valenz: Beiträge zur germanistischen Sprachwissenschaft* 10, Hamburg, Buske.

²⁰ Az *esteledik* esetében ezt talán nyelvi adatokkal is alá lehet támasztani (bár ugyanígy lehet szó a visszaható képzős alakot „népetimologizáló” képződményről is):

Estveleszic ei esteledic: vesperscit (NySz., CorpGramm. 238); vö. még *Hóul esem, hó módra esem, havazok: ningo* (NySz., PPBl.).

- Ágel Vilmos 1988: *Überlegungen zur Theorie und Methode der historisch-synchronen Valenzsyntax und Valenzlexikographie: mit einem Verbvalenzlexikon zu den „Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440)“* = *Lexicographica: Series Maior* 25, Tübingen, Niemeyer.
- Ágel Vilmos 1993: Ist die Dependenzgrammatik wirklich am Ende? Valenzrealisierungsebenen, Kongruenz, Subjekt und die Grenzen des syntaktischen Valenzmodells, *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 21, 20–70.
- Ágel Vilmos 1995: Valenzrealisierung, Grammatik und Valenz, *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 23, 2–32.
- Benkő Loránd szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd szerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd szerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*, Budapest, Akadémiai.
- Bussmann, Hadumod 1990: *Lexikon der Sprachwissenschaft* 2, völlig neu bearbeitete Auflage, Stuttgart, Kröner.
- Chafe, Wallace 1976: *Bedeutung und Sprachstruktur: Gekürzte Studienausgabe* = *Linguistische Reihe* 20, München, Max Hueber. Angol eredetije: *Meaning and the structure of language*, 1970, Chicago, University of Chicago.
- Forgács Tamás 1990: Zur Frage der Valenztheorie und der historischen Syntax, *Ural-Altaische Jahrbücher: Neue Folge* 10, 30–42.
- Forgács Tamás 1991: Satzmuster und Genus verbi im Ungarischen, *Finnisch-ugrische Forschungen* 50/2, 125–146.
- Forgács Tamás 1994: Weitere Gedanken über Genus verbi im Ungarischen, *Finnisch-ugrische Forschungen* 52, 135–154.
- Forgács Tamás 1996: *A valenciáelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései* = *Studia Uralo-Altaica: Supplementum* 5, Szeged, JATE.
- Forgács Tamás 1998: Frazológiai egységek és valencia, in Büky László–Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*, Szeged, 7–39.
- Greule, Albrecht 1982: *Valenz, Satz und Text: Syntaktische Untersuchungen zum Evangelienbuch Otfrieds von Weißenburg auf der Grundlage des Codex Vindobonensis*, München, Wilhelm Fink.
- Gulya János 1994: *A mondat szerkezetek rendszere a vahi osztályban* = *Studia Uralo-Altaica Supplementum* 4, Szeged, JATE.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan: Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia: Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai.
- Jacobs, Joachim 1994: *Kontra Valenz* = *Fokus* 12, Trier, WVT Wissenschaft Verlag.

- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 121–55.
- Komlósy András 1992: Régensék és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–528.
- Korhonen, Jarmo 1978: *Studien zu Dependenz, Valenz und Satzmodell II: Untersuchung anhand eines Luther-Textes = Europäische Hochschulschriften 271*, Bern–Frankfurt am Main–Las Vegas, Lang.
- László Sarolta 1988: Mikroebene, in Pavica Mrazovič–Wolfgang Teubert szerk.: *Valenzen im Kontrast: Ulrich Engel zum 60. Geburtstag*, Heidelberg, Groos, 218–33.
- Pasierbsky, Fritz 1981: Sprachtypologische Aspekte der Valenztheorie unter besonderer Berücksichtigung des Deutschen, *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 24, 160–177.
- R. Hutás Magdolna 1991: Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek – Az igenévi szerkezetek, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 649–675.
- R. Hutás Magdolna 1995: Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek – Az igenévi szerkezetek, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan és szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 247–328.
- Tesnière, Lucien 1959: *Eléments de syntaxe structurale*, Paris, Klincksieck- Deutsche Übersetzung: Stuttgart, Klett–Cotta, 1980.

JELZŐS SZERKEZETEK ÉS A HATÁROZOTTSÁG

Közelebbről: A határozottság jelzős szerkezetekben való alakulásának néhány kérdése a magyar nyelv történetében

GALLASY MAGDOLNA

A címben megadott két kategória meghatározását – azt remélem – mellőzhetem. A határozottság megközelítéséről azonban néhány gondolatot el szeretnék mondani. Olyan kategória, amelynek kiépülése évszázadokon át nyomon követhető, és évezredek át is tart. Alakulásába minden olyan nyelvi jelenség belejátszik, amely különbséget mutat a közlésbeli határozottság és a meg nem határozottság vagy a határozatlanság között; minden olyan nyelvi eszköz ide vonható, amelynek kisebb vagy nagyobb szerepe van (vagy volt egy ideig) a nyelvi történések folyamán. Minthogy a diakrón kutatás feladata a nyelvi változások lényegének a megragadása, a változási vonások feltárása: a határozottság esetében is ezt teszi. Eközben operál a nem diakrón nyelvészeti terminusokkal is mint közökkel, de a változási vonások mentén előtérbe kerülnek – főleg az átmenetiséggel és a variációkkal kapcsolatban – a változásokra sajátosan jellemzők is.

A határozottság mint a nyelvhasználatban figyelembe veendő szempont épül be a nyelvbe, s ez igen hosszú, időnként nagyon erőteljes folyamat lehet: az ilyen irányú közlésbeli igény kisebb-nagyobb hullámokban újra és újra jelentkezik. E hullámokban új meg új nyelvi eszközök merülhetnek fel szolgálatára, ezek egymásra hatnak: egymást erősítik, módosítják vagy megszüntetik; ezáltal egy-egy nyelvtörténeti szakasz új hullámaként másként és egymástól másféle meghatározottságban jelentkezhetnek. Eközben maga a határozottsági kategória is változik, legalábbis az érvényességi köre: különböző korszakokban vagy időszakokban más-más körökben és eltérő mélységekig szükséges vagy szokásos a határozottság szerinti elkülönítés – megváltozhat, hogy mi az, ami az adott nyelvközösségben határozottnak tekinthető. Közben módosulhat az is, hogy mennyire jelölt nyelvileg ez a szempont (a jelöletlenségtől a többszörös, egyeztetésszerű jelölésig), és eltérést mutathat természetesen az is, hogy milyen eszköztárból merítenek ehhez alkalmas kifejezőeszközöket, s majd a választott eszközök maguk is módosulhatnak. Erős lehet az a visszahatás is, amely az alkalmazott eszközök felől éri a mindenkori határozottságjelölési igényt.

Azért mondtam el ezt a hullámokban előretörő és nyelvi eszközöket forgató, kiforgató képét (bennem élő képét) a határozottságnak, hogy vele is jelezzek a címhez, a két fogalom viszonyához kapcsolható két szemléleti dolgot:

– Azt gondolom, hogy nem úgy kell vizsgálni valamely mondat vagy szöveg határozottságbeli jellemzőit, hogy az egyik kifejezőeszköz ottléte következményének tekintjük a másik meglétét (pl. azért határozott ragozása benne az ige, mert személyes névmási jelzős vagy névelős tárgy fűződik hozzá). Hanem úgy, hogy a közlési igény

vagy közlésbeli norma, hagyomány az adott helyen határozott jelleget kíván-e meg, s ha igen, akkor ehhez igazodva aztán sorjázhatnak a mondatban a határozottsági eszközök (tehát: *emiatt* a közlésbeli szempont, kíváncsiság miatt lesz határozott abban a mondatban az igeragozás is, meg a tárgy is). Különösen a történeti folyamatot nézve nem mérhető ez a fajta megközelítés; így érthetővé válik az eszközök nem egyezése, egymás mellé felzárkóztatásának lassúsága (pl. a determinálásra különféle eszközöket próbálgató ómagyar korban: az *isten* határozottsága melletti *imádj* általános vagy határozatlan forma – *imádj istent* –, vagy pl. az *írsz*, *hogy jönni akarsz* típusú mondatok). – Az eszközök egymást alakító hatását vagy vonzatszerű, egyeztető alkalmazását ezzel semmiképpen sem akarnám kizárni, hanem az ezen túli, közlésbeli igény elsődleges, meghatározó szerepét hangsúlyoztam.

– Az előbbiekkal párhuzamosan: valószínűleg helyesebb, ha történetileg sem egyetlen olyan csomópontot, nyelvi jelenségekört vagy szerkezetet keresünk, amelyet általában kitüntetettnek tartunk a határozottsági kategória szempontjából, hogy ahhoz próbáljuk kötni a keletkezést. Ehelyett inkább abból indulhatunk ki, hogy a közlésben, gondolkodásban jelentkezett a nem meghatározott – meghatározott elkülönítésének szükségessége, és ott tört utat magának, ahol tudott, ahol erre alkalmas terepet talált. Egyes nyelvi elemekben benne rejtett az ezt kifejező képesség, másokban kialakult. Ha a lehetőségek változtak, vagy még újabbakra is szükség volt, akkor további szerkezetekbe is beépült, még más eszközöket is felhasznált. Az egyes determinatív eszközök keletkezését nem is lehet egyetlen időponthoz vagy szakaszhoz kötni: más lehet a rendszerszerű kiépülés korszaka, és más az alkalmi megjelenéséke. (Pl. a névelőzési rendszer mint rendszer az ómagyar korra, második szakaszának végére alakulhatott ki, de névelő valamely szűkebb használati körben, szórványosan megjelenhetett azt megelőzően is.)

Nem gondolom tehát, hogy van a határozottság szempontjából eleve kiemelt mondatrész vagy szerkezet. Egyébként mindegyik mondatrész esetében megvan a kapcsolódási pont. A jelzői bővítményeké az, hogy gyakori szűkítő, megszorító vagy egyedítő, kiemelő jellegük a határozottság felé mozdít általában, és ezért a határozottsági eszközök is szívesen társulnak hozzájuk. – A különféle mondatrészek és a determináló eszközök összefüggésének szemléletével kapcsolatban példa értékű volt számomra Mikola Tibor (1955) elemzése, amint a határozott ragozás eredetével kapcsolatban még a tárgynak sem juttatott kiemelt szerepet, hanem felhívta a figyelmet a rokon nyelvi igék használatában a határozottság szerinti megkülönböztetésre, a névmáshasználatra, meg az egykori alany determinatív jelzettségének tényére, fontosságára.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy egy-egy szakaszában a nyelvtörténetnek ne kerülne előtérbe, a határozottság kiépülése szempontjából jelentős pozícióba egy-egy jelenségekör vagy szerkezet.

A jelzős szerkezetet tehát nem azért választottam témául, mintha általában kitüntetett helye lenne e téren, hanem mert keresem azokat a pontokat, ahol történetük összeér a határozottságéval. Van egy olyan jelenség és időszak ezek sorában, ahol valóban kiemelt szerepűvé váltak: jelzői helyzetben jött létre a határozott és határozat-

lan névelő, a $\emptyset$ jelzettséggel együtt fontos, önálló és specifikusan determináló eszköz-csoportot alkotva. De most nem róluk lesz szó, bár megkerülni sem lehet őket – s még csak érintve is a témát hangsúlyozni kell, hogy a jelzői helyzet ekkor többféle nyelvi eszközt is mozgósított, próbálgatott (személyes névmásokat, határozatlan névmásokat, sajátos lexikális eszközöket stb.)

1. A jelzős szerkezetek és a határozottság összefonódásai közül először a **minőségjelzős** szerkezeteknek az első írásos századainkban tapasztalható, **szövegbeli** funkcióról, határozottságot képviselő, azt erősítő, sajátos szerepéről szeretnék szólni.

A szövegten köztudott (és egyre inkább kutatott) tényként kezeli, hogy azok a dolgok, személyek, fogalmak, amelyekről szól a szöveg, többször is megjelennek, ismétlődésükkel összekötő kapcsot jelentenek a szöveg egészében – és ezt a kötést, a többször említettek referenciális azonosságát nyelvileg is jelezheti, és jelezni is szokta a szöveg. A szövegalkotásban fontos lehet, hogy jelzővel vagy anélkül ismétlik-e a szót, hogy a jelző állandó jelző-e, avagy megjelenik a szinonimitás e korreferens szerkezetek között, ha igen, milyen a fajtája, és az egész szerkezetet érinti-e, vagy csak a jelzők cserélődnek, és fontos, hogy milyen irányt, jelleget ad a választott szinonima az adott témának vagy szereplőnek. Ezek történetileg is vizsgálható kérdések. Számunkra azonban most az a rész emelendő ki ebből, ami a határozottsággal a legszorosabban összefügg – s ez maga a jelenség: a jelzős szerkezetnek változatlan vagy variált ismétlése. Ez az ómagyar korban látszólag ugyanúgy szolgálta a szövegbeli határozottság, azonosíthatóság biztosítását, mint később vagy ma – mégis van különbség.

A különbség már abban is észrevehető, hogy feltűnő a gyakoriságuk a legrégebbi szövegeinkben. Ha mai szövegalkotói vagy -befogadói szokásainkhoz viszonyítjuk, soknak érzékeljük az ilyenféle ismétlést, érezhetően bele-beleütközik egy mai kompetenciájú olvasó a korabeli szokások diktálta ismétléses kiemelésekbe; számunkra túlpontosítotttnak, a fölöslegességig biztosítotttnak látszik az ilyen szöveg, különösképpen a kódexeké, bár valamennyire az eredeti magyar próza is. Természetesen akkor ez nem volt „fölösleges” – a korabeli szövegalkotási szokásoknak felelt meg így. Az egykori ismétlések száma túlnőheti a latin mintákét is, és ez a szám nagyobb az e korban kedvelt gondolatrítmusos formákhoz szükségesnél is. Példák sorozatait idézhetnénk, mind az állandó jelző használatára törekvő, mind a szóváltoztatásos ismétlések köréből. Közülük egy sor a VirgK. szövegrészletein áthúzódó szereplőmegnevezésekből: *ez boldog atya, az szent ember, ez dicsőséges szentet, ez kegyes atya* stb.

Azt kell figyelembe vennünk, hogy a jelző által is a meghatározottság felé mutató jelzős szerkezetek (más funkciók mellett) jó eszközt jelentettek az olyan szövegalkotás számára, amely a szöveg egységben tartására, a szövegbeli és egyéb határozottság megvalósítására törekedett. Az ómagyar kor (más nyelvi előzményekből is tudjuk) ilyen volt, e korszak a határozottság eszközrendszerét is kiszélesítő és gazdagon kiépítő szakasz.

Lényegesnek látszik az is, hogy abszolút értelemben is új dolog a magyar nyelvű szövegalkotás. Új jelenség – új feladat – a leírt, szerkesztett, történeteket vagy elmékedéseket elmondó szöveg! Ennek eszközeit akkor is ki kellett alakítani, ha volt is hozzá

latin minta. Természetes következménynek vehető, hogy az új feladathoz megtalált új eszközök használatát (mint máshol is az életben) kicsit túlzásba is viszik. De ettől eltekintve is: a felhasználás kommunikációs körülményei szintén támogatták a jelenséget. Tudjuk, hogy a kódexeket jórészt felolvasásra szánták. A sok-sok ismétlés közben újra és újra bevésődik a hallgatóba (és ez is cél volt), hogy kiről-miről van végig szó, és a jelzők segítségével az is, hogy milyen is az a *szent, bódog fráter*, vagy milyen az a *szörnyű rágalmasság*, akiről-amiről a történet szól.

2. Mind a minősítő jelzős, mind a jelzőtlen főnevek előtt (mint ismeretes, s mint az *ez kegyes szent atya*-féle példasor is mutatta) nagy számban található az ómagyar kori szövegekben egy *az* vagy *ez*, esetleg *a* vagy *e* elem (melyet egyébként kijelölő jelzőként is szoktak elemezni). Szerepe lényegében az, hogy a korreferenciát jelölje: az *az tüzes láng* vagy *ez fordólt farkas* ismételt említésekor jelezze, hogy ez nem más, mint az a láng és az a farkas, amely eddig is a szöveg középpontjában volt.

Ez az eszköz – az ismételt minősítő jelzők lexikai tartalma nélkül – csak az azonosítást, a szövegbeli határozottság érvényesülését szolgálja. Mai elemzésekor mondják névmásnak, máskor névelőnek, én a történeti nyelvтанban az elem átmeneti jellegét hangsúlyozandó *névmás-névelőnek*, máskor anaforikus vagy *forikus* eszköznek neveztem. Lényegében olyan önálló, sajátos funkcióban álló, határozottságot kifejező eszköz, mely ma már – így – nem használatos; az ómagyar kor szövegalkotó kíváncsainak beteljesítésére jött létre, s amikor erre a fokozott mértékű szöveg szerinti határozottságjelzésre nem volt már szükség, megszűnt, illetőleg átalakult. Ez egy jelzői helyzetben álló *korreferenciajel*, s léte valószínűleg ahhoz a történelmi eseményhez kötődött, amikor is a magyar nyelvet ími kezdték. Ez az eszköz tulajdonképpen az *írásbeliség határozottságjele* az ómagyar korban. Az újdonságként megjelenő hosszú írott magyar kódexszövegek sokat köszönhetnek neki, de hasonlóképpen a jogi szövegek is, szereplőinek egyértelmű meghatározhatósága miatt ott is szükség volt erre a jelre. Azt, hogy az élőbeszédben ilyen szerepe volt-e ennek az *az ház, ez föld*-féle, viszszaulálón ismételt szerkezetnek (mely egyébként eredetibb funkciójában bizonyosan élt), nem tudhatjuk ugyan, de esetleges szerepének mértékét az élőbeszéd egységeinek hosszához – rövidségéhez! – kell viszonyítani.

3. Bizonyos vonásokban az értelmező jelzős szerkezetek is hasonlítanak az előbbieken emlegetett, szövegbeli fonalakat alkotó korreferens szerkezetekhez: ezek lényegében úgy viszonyulnak egymáshoz, mint egy értelmező az értelmezetthez.

A hasonlóság az előre utaló és így azonosító mozzanatban van; a különbség az ezen felüli funkciókban s a szövegbeli távolság mértékében jelentkezik, és abban, hogy jóval rendszerszerűbben része a szinonimitás az értelmezős szerkezeteknek. A különbség mögött húzódik az a rész, mely a határozottság tartományába ér, ahol mindkét eszköz a határozottságot erősítők közül való. Ez általánosan jellemző sajátosság, de ennek jelentősége megnőtt éppen az ómagyar korban, mert beilleszkedett az értelmező jelzős szerkezet is abba a szövegalkotást jellemző tendenciába, amely a szövegbeli egyeztetések, azonosítások és meghatározottságok hálóját igen szorosra szötte. Az értelmező

jelzőket is jól felhasználhatták (más, részben már emlegetett eszközök mellett) ilyen céllal: pontosítást vagy magyarázatot adó, azonosításra is alkalmas mivoltuk erre jó lehetőséget nyújt. Akár kódexek latinosságait, akár peres vagy más jogi ügyek szereplőit egyértelműsítették az értelmezéssel – egyúttal a határozottság kifejeződéseinek számát növelték, általánosan erősödő szerepéhez hozzájárultak.

4. Az előbbieket is jelzik, hogy az értelmező jelzőnek volt része a határozottság alakításában, főleg terjedésében, terjesztésében. Nem lehetett meg viszont az a jelentős szerepe, amelyet a szakirodalom, jelesül Balázs János (1955) tulajdonított neki. A mutató névmási alaptagú értelmezős szerkezetekben jött volna létre Balázs szerint a magyar határozott névelő. (Ő e folyamatot az anaforikus jelzések világához köti, az ezen belüli két jelentős út egyikének tekinti az ilyen értelmezős szerkezetekben való alakulást.) – A kiindulásnak tartott *az*, *az ember* vagy *azt*, *az embert* értelmezős szerkezetben magában azonban nem keletkezhetett a határozott névelő, azért, mert nincsen nyoma sem e szerkesztésmód elterjedtségének – létének is alig – abban a korban, amikor a névelőzés már (sok-sok példával és mind nagyobb rendszerszerűséget mutatva) adatolható. Megjelenésük között az időbeli különbség mindenképpen több emberöltőnyi, de több évszázados is lehet, ha a névelő szórványos korai jelentkezéseit is tekintjük.

Szembeötlő ez az eltérés, ha összevetjük, hogy némelyik kódex egy-egy lapján több névelő van annál, amennyi adatunk van összesen az *azt*, *az embert* vagy akár az *azt az embert* típusú szerkezetre az egész ómagyar korból. S a talán fél kézen is megszámolható adatok között is van kétes és tévesen idesorolt is. Kétes adat az, amely a *[ ]*-lel való jelzettsége ellenére az egyik első ilyen adatunknak számít (TNyt. 1992: 502), mert ebben éppen az *az* utólagos kiegészítés, feltételezés. Erre a tényre az adat (1507: „Item *Ezt [az] testame[n]/tomot*”), ill. az egész nyelvemlék közlője, Jakó Zsigmond (1962) fel is hívja a figyelmet; s az oklevélen látható is a kiegészítő közlésmód oka: ott volt őszszehajtvá, s az elmosódás alatti részről nem tudható, hogy volt-e ott valamilyen írás. Bár ha volt, az kétségtelenül lehetett *az* is, vagy *ez*, esetleg *e* vagy *a*.

Egyértelműen tévesen idevont adat azonban egy másik, a BécsiK.-ből való, pedig erre szívesen hivatkozik a szakirodalom – így Balázs (1955: 219), Benkő (1980: 259), TNyt. (1995: 347) –, mert e jelzős szerkezet legkorábbi adatát látják benne (attól függetlenül, hogy ezen belül ki mutató névmási alaptagú értelmezős szerkezetnek, ki névmási kijelölő jelzős szerkezetnek tartja). A következő, mondatként idézett adatról van szó: BécsiK. 123: „bétölte mend · a föld-ét èz az álom”. Azonban itt az *ez* és az *az*, *áalom* között predikatív viszony van, s nem együtt alkotnak valamilyen fajta jelzős kapcsolatot. Ez az a bibliai rész, ahol a babiloni bölcseket megmentendő, Dániel elmeséli a királylátta álmot. Ezt a szövegrészt zárja az „Ez az álom.” határmondat, s utána már az álomnak a magyarázata következik. Az „ez” az elmesélteket összefoglaló anaforikus névmás, az „az álom” a megelőző kódexlapokon át emlegetett, kitalálendő királyi álom ismételt megnevezése; e két mondatrész önálló (azonosító predikatív viszonyt tartalmazó) mondatot alkot. Latin megfelelője a BécsiK.-ben: „Hoc est somnium.” (Dániel 2,37); a „betölté a földet” tartalmú rész pedig a megelőző mondat vége, s alanya a szórendileg előbb álló „kő”, későbbi fordításokban a kőből lett „hegy”.

Így ez az adat kilép a jelzős szerkezetek köréből. Ezáltal egészen lecsökken a lehetősége annak, hogy az ilyen *ez*, *az álom* (vagy *ez az álom*) szerkezetekben lássuk a névelő keletkezési helyét, mert alig maradt ilyen adatunk. – A szélesebb anyaggyűjtés sem hozott változást e vonatkozásban: amikor a hetvenes évek utolsó éveiben a történeti nyelvtani munkálatok keretében beszámoltam a névelőzésre és határozottságra irányuló anyaggyűjtésről és elemzésükről, e problémabemutató írásokban és próbafejzetben azt jeleztem, hogy a névelőzés bölcsőjét nem lehet ebben az értelmező vagy kijelölő jelzős szerkezetben keresni, mert az adatok azt mutatják, hogy az ilyenek csak 1530-tól kezdve kezdenek gyülekezni.

Amikor adathiányról van szó, azt szoktuk mondani, attól még lehetett, hogy nem maradt fenn. Ez azonban nem az a fajta hiány, amelyről ezt elmondhatjuk. Nem az adatok esetlegességéről van szó, amikor az *azt a könyvet* vagy *az*, *az láng* típusról azt kell mondani, hogy nincs vagy elvétele akad csak rá példa az ómagyar kor egészében. Megvannak ugyanis az **ilyen** funkciójú szerkezetek, csak más a **formájuk**. Még csupán egyetlen névmási elemet tartalmaznak: *az könyv(et)*, *ez level(et)* stb. Hogy bennük az *az*, *ez* névmási módra hangsúlyos szerepű, a gyakran hozzájuk kapcsolódó mellékmondat (*az lángot, kit látál* stb.) igazolja, és ezt igazolja gyakori anaforikus szerepük is, és alkalmankénti szövegbeli főtémát jelző funkciójuk is.

Ezekben a korai (ómagyar kori) névmásos szerkezetekben a névmás – mint ahogyan ez jelzői helyzetéhez illik is – nem ragozódik. Éppen ez lehetett az egyik oka az egész szerkezet átalakulásának. A főmondatbeli utalószók kialakulásának, pontosabban halmozódásának, jellemzővé válásának korában vagyunk. A főmondatból a mellékmondat felé irányuló rámutatás erejére a növekvő gyakoriságú (igeneves szerkezeteket is gyakran felváltó) mellékmondatos szerkesztésekben is nagy szükség van. Másrésről viszont a névelő formálódásával az e szerepre hivatott, jelzői helyzetű *az* forikus ereje gyengül. Az *az könyv* forma tipikus átmeneti jelenséggént átmeneti helyzetet teremt: névmásos szerkezetnek is érthetik, de már névelőinek is – a hangsúlyon kívül más alaki különbség nincs közöttük. Ebben a helyzetben a mellékmondatral való kapcsolat jelzésének igénye, egyes esetekben a kötőszóval való ragozásbeli, számbeli egyeztetések kívánalma (majd növekvő számaránya) kialakíthatta a ragos formát is tartalmazó *azt a könyvet, akit/amit ...* szerkezetet a korábbi *az könyvet, akit* forma helyébe, egy újabb névmási kiegészítéssel. Úgy, hogy ezzel a formálódó névelő formálódása sem sérült, sőt éppen így kapott szabad utat, s mint ilyen, tovább is élvezhette a jelzői ragozhatatlanságot. Éppen ezek a (16. sz. első harmada után megjelenő) névmás + névelő + névszó felépítésű szerkezetek lesznek azután a névelői státus megerősítői, hiszen bennük megszűnik az átmeneti jelenség, minthogy kettő lett (egy névmás és egy névelő) a korábbi egyből, a névmás–névelőből. – Ilyen módon a határozottság eszközeinek változásában mégis komoly szerep jut a mutató névmási jelzős szerkezeteknek, ha más módon is.

Ezekkel a problémákkal már erősen beleértünk a névelőzés körébe. Róluk azonban, bármilyen fontosak is szempontunkból, többet nem akartam itt mondani, azért

sem, mert már lényegében megírtam róluk, amit tudtam (főként a TNYt. 1991, 1992 megfelelő fejezeteiben).

4. Ha a jelzők és határozottság viszonyának bővebb vizsgálatáról lehetne itt szó, akkor mindenképpen kitérnék még a következő három dologra (közülük az első kettőhöz már megvan az anyagom, a harmadik vonatkozásában azonban, bár ezt a jelenséget is gyűjtöttem, s többször utaltak is feltehető fontosságára, még nem látok egyértelműen tisztán): 1) a határozatlan(abb) pólus mozgásai, pl. a mértéket, mennyiséget jelző szavak előtti *egy* számnév-névelői átmenetisége, meg a határozatlan névmási *egy* jelzői használata; 2) a személyes névmási jelzők korai használatának sajátos determinatív szerepe, főként (de nem csupán) a 3. személyű névmásnak egyrészt a névelővel szinonim vagy rokon használata, másrészt (egy idő után) a névelői determinálástól való eltávolodása, majd mondatnailag is leírható elkülönülése; 3) a *mind ~ mēnd*-nek a határozottságban vitt, jelzői helyzethez kötött szerepe.

Végignézve a jelző és határozottság kapcsolódási pontjaira hozott s hozható példákon, meg kell látni, hogy a nyelvi szintek között sincsen eleve kitüntetett helyzetű ebből a szempontból; illetőleg itt is az látható, hogy egy-egy adott időszak nyelvi körülményei ki-kiemelhetik valamelyiküket. Az előbbieken érintett példák is mutatják, hogy mind a szöveg szintjén (pl. az ómagyar kori jelzős korreferens főnevek), mind a szintagmatikus és szintaktikai szerkezetek körében (pl. kijelölő és értelmező jelző; személyes névmási jelzős szerkezet; utalószós összetett mondat), mind a szófajisággal és toldalékolhatósággal összefüggésben (pl. névmás + névelő + névszó szerkezet) megmutatkozik a határozottsági eszközök változása, módosulása vagy éppen újdonsága. Hasonlóképpen, ha a határozottság alakulásából egy részt, a névelőzés keletkezését nézzük: mind a pragmatikai háttér, mind a szövegtörténet jellemzőit, mind a szó- és mondat szerkezetet vizsgálni kellett a szófaji és morfológiai változások mellett ahhoz, hogy e rendszer kiépülését nyomon követhessük – mert mindezeknek köze van a változási folyamathoz. Mindegyik terepen változási vonásként megjelenik az átmenetiség, ez egészen addig jellemzi a kialakulóban lévő eszközöket is, amíg valami át nem löki őket a (viszonylagos) egyértelműségbe. (Pl. ezt a végső lökést a határozott névelő esetében a legvalószínűbben az egyeztetett szerkezeteknek és a főmondatok utalószós megfogalmazásának a sűrűsödése adhatta.)

Első mondataimban az szerepelt, hogy a jelzős szerkezetek mentén a határozottságnak és eszközeinek a változásait keressük. Ez most főleg a **kialakulás és megerősődés** koraira vonatkozott. A kialakult formák, szerkezeti keretek a változásoknak abban a fázisában is szerepet játszanak, amikor a **fenntartás** áll előtérben. De arra nem most – talán majd a következő szegedi konferencián – kerül sor, hogy a mondat szerkezeti kereteknek a megtartó, sőt „túlélést” nyújtó szerepét vizsgáljuk.

IRODALOM

- Balázs János 1955: A magyar határozott névelő kialakulása, *Nyelvtudományi Közlemények* 57, 204–25.
- Benkő Loránd 1980: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei, Budapest, Akadémiai.
- Jakó Zsigmond 1962: Rödi Cseh István végrendelete 1507-ből, *Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények* 6, 184–7.
- Mikola Tibor 1956: A -t tárgyrag eredetéhez, *Nyelvtudományi Értekezések* 46, 57–62.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeténi nyelvtana*, főszerk. Benkő Loránd, Budapest, Akadémiai.
- 1991: *A korai ómagyar kor és előzményei*.
- 1992: *A kései ómagyar kor II/1: Morfematika*.
- 1995: *A kései ómagyar kor II/2: Mondattan – szöveggrammatika*.

MONDATSZERKEZETTAN

GULYA JÁNOS

1. Az összehasonlító (-történeti) nyelvtudománynak minden kétséget kizáróan az alapnyelvek nyelvtani/mondattani jelenségeinek a leírása a legproblematicusabb területe. Az mégcsak valahogyan megoldható, hogy egyes ősi elemeket (morfémákat) kikövetkeztessünk, esetleg még hogy funkciójukat is megállapítsuk, de hogy a köztük meglevő, ill. megvolt *viszonyokat* is megnyugtathatóan felderíthessük, ahhoz megfelelő szövegekre lenne szükségünk. Ilyenekkel azonban nem rendelkezünk és előreláthatólag rendelkezni sem fogunk. (Minderről l. Hajdú 1987: 261, Mikola 1995: 251, Neu 1974: 325, Zimmer 1994 és mások.) A bennünket közelebbről érintő finnugor nyelvészeti szakirodalomban van ugyan számos munka, mely címében „finnugor mondattan” vagy ezzel egyértelmű, vagy szerzője munkájában óvatosságból csak „finnugor mondattani sajátosságok”-ról beszél. Ezek címük ellenére azonban valójában nem mondattani *leírások*, inkább csak mondattani jelenségek szemléltetésére szolgálnak, s mint ilyenek, még ráadásul, egyáltalán nem számottevő terjedelműek. Nagyobb baj azonban, hogy jórészt szubjektívek és eklektikusak: szerzőik jobbra mind a tárgyalt nyelvi jelenségeket, mind az ún. „jellemző” vonásokat minden különösebb elvi alap nélkül válogatják ki és össze. Megállapításaik még így is hasznosak, főként abban, hogy interlinguárisak, mely mögött esetleg valóban ősi sajátosságok bújhatnak meg. Egyes jelenségeknek (főként „példáknak”) a több nyelvből való egybehozása azonban jelentős veszéllyel is jár: nem biztos, hogy azok valóban összetartoznak. Több mint kételyt ébresztő, ha netalán magyar, esetleg mordvin vagy a legkülönbözőbb szamojéd nyelvekből való „adatok” kerülnek mintegy igazolásul egymás mellé és egybe (mint például közismerten az ún. determinált igeragozás kapcsán). Ez az eljárás főként módszertanilag azért nehezményezhető, mert nem veszi figyelembe a nyelvi rendszerszerűséget, továbbá, hogy – ha hallgatólagosan is – valami *egységes* finnugor vagy uráli rendszert tételez fel. Ez ma inkább csak sejtés, mely annak ellenére is, ha esetleg valamikor igaznak fog bizonyulni, ma inkább rendkívüli óvatossággal kezelendő. Az utóbbi idők kutatási eredményei (Viitso 1996: 266) és elriasztó példája (Rédei 1997) alapján úgy tűnik, hogy a finnugor/uráli, ill. proto-finnugor/proto-uráli gyakorlat helyett célszerűbbnek látszik finn-permi/ugor/szamojéd identitásokkal számolni. Még azt is szívesen javasolnám, hogy egyrésztől a finn-permi, másrésztől az ugor/szamojéd közé kettős cezúrajegyet (finn-permi//ugor/szamojéd) tegyünk. A magam részéről a továbbiakban eszerint fogok eljárni: csak az *ugor nyelvek* kérdéseit veszem szemügyre.

2. Vizsgálataimhoz eszközül a mondatszerkezetek leírását választom. (Indoklását l. Gulya 1984: 29, továbbá Gulya 1994.)

3.1. Tapasztalati tény, hogy a kérdésünk szempontjából szóban forgó nyelvekben minden mondat szintaktikai síkon a következő elemekből („mondatrészekből”) áll:

- S = subjectum; alany („agens”),
- V = verbum-*praedicatum*,
- A = adverbium; a mondat releváns adverbialis része,
- O = objectum; tárgy, objektális viszony,
- C = circumstantia; körülményjelölő, irreleváns adverbium, – továbbá
- I = „in”-rész, „belső”; mondatrész belső alkotója, mely a mondat egészére közvetlenül nem hat ki.

A felsorolt elemeknek az egyes nyelvekben további különféle realizációi lehetnek, ill. vannak: pl. $S \rightarrow S_1, S_2$; $A \rightarrow Lat, Abl, Ins$ etc.; $V \rightarrow V_1, V_2 \dots V_n$ é. í. t.

3.2. Szövegek elemzése arra vall, hogy az adott elemek és realizációik egyes tagjai meghatározó módon (1) együttesen fordulnak elő, (2) az egyes elemek feltételezik egymást és (3) e bizonyos meghatározott elemcsoportoknak meghatározott funkciójuk van. Az ily módon létrejött elemegüttesek mondatot meghatározó szerkezetek, **mondatszerkezetek**.

3.3. A mondatszerkezetek száma nyelvenként nem nagy, s már csak azért is a különböző nyelvekben, egyszerűen és könnyen összevethetőek egymással. Ennek többek között még egy további pozitívuma is van: az összevetés során lehetőségünk nyílik arra, hogy esetleges közös előzményekre is következtethessünk, valamely „proto”-nyelvre, ennek további genetikus vagy areális kapcsolatára.

4. A 60-as évek közepén vizsgálni kezdtem az osztják nyelv, a vahi osztják szintaxisát. A 70-es évektől kezdve E. I. Rombandeeva a vogul szintaxis iránt kezdett behatóan érdeklődni, melyben figyelemmel volt az osztjákra is (I. Rombandeeva 1981: 341). Nem sokkal később mindezekre Göttingában, egy „Kontrasztív vizsgálatok egy nyelv történetén belül” projekt keretében kutatásokat kezdtünk a magyarra vonatkozólag is. Így most abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy három nyelv, pontosabban, mind a három ugor nyelv mondatszerkezeteiről is szólni tudunk, ha nem is azonos szinten és kidolgozottságban.

5.1.1. Az osztják (vahi osztják) mondatszerkezetek elemei lehetnek:

- $S \rightarrow S_0 / S_x$
- $A \rightarrow A_{adir} / A_{dir}$, aholis: *adir* = *Ins, Med*; *dir* = *Lat / Abl / Tra*
(*dir* = *directionalis*, azaz irányultságot kifejező viszony;
adir = az előbbi hiánya),
- $O \rightarrow O_{indet} / O_{det}$
(*det* = *determinált*; *indet* = *indeterminált*)
O_{pass} (*pass* = *passzív*)
- $V \rightarrow V_{intr} / V_{tr} / V_{indz} / V_{det} / V_{pass}$

5.1.2. A vahi osztják nyelvben a következő 7 mondatszerkezet van:

/1/ **directionális** mondat szerkezet: $S_0 - A_{dir} - V_{intr}$. Pl.: *jaγ jaγəma mēnsət* ‘az emberek a fenyvesbe mentek’,

/2/ **adirectionális** mondat szerkezet: $S_0 - V_{adir} - V_{intr}$. Pl.: *oŋčəγ ul-wäl’äl’inä(t) līsakkal* ‘az (erdei)fenyő a bogyó-bokron (Ins) nevetett’,

/3/ **indeterminált** aktív mondat szerkezet: $S_0 - O_{indet} - V_{indet}$. Pl.: *waŋja řal tājawəl* ‘Wanyja nyilat bír’,

/4/ **determinált** aktív mondat szerkezet: $S_0 - O_{det} - V_{det}$. Pl.: *mä pon möγə(t)sim* ‘én a halrekesztéket felállítottam’,

/5/ **indeterminált** ergatív mondat szerkezet: $S_x - O_{indet} - V_{indet}$. Pl.: *sünknə mēγ koŋ-kəmtawəl* ‘a Nap melegíti a földet’,

/6/ **determinált** ergatív mondat szerkezet: $S_x - O_{det} - V_{det}$. Pl.: *duhānə nipik löŋə(t)katəs-tə* ‘Dunyja a könyvet olvasni kezdte’ – és

/7/ **passzív** mondat szerkezet: $S_x - O_{pass} - V_{pass}$. Pl.: *imin iki l’öγtəməltəli* ‘az öregasszonytól az öregember szidatik’.¹

5.2. A magyar nyelv (mai köznyelv) mondat szerkezeti rendszere sok tekintetben megegyezik az osztjákéval. Ha a magyarban a vitatható szenvedő szerkezettől eltekin-tünk, a magyar és az osztják között az alapvető különbség az, hogy a magyarban nincs ergatív szerkezet, viszont van műveltető (kauzatív-faktitív), a tárgy határozottságát tekintve két formában is:

/i/ Péter Pállal levelet írat(tat) és

/ii/ Péter Pállal a levelet írat(tat)ja.²

Mind a két mondatban a Péter rész a kezdeményező (a műveltető) alany szerepét tölti be, míg a Pállal rész eszközölő alany. Ennek az utóbbinak a jelölésére formai szempont-ból egy $A_{InsCaus}$ általánosítás lenne a legkézenfekvőbb, de a mondat szerkezetek rendsze-re egészében inkább egy $A_{InsCaus} \rightarrow S_x$ értelmezés látszik célszerűbbnek. Ami mellett ezzel egybehangóan feltétlenül egy $V_{caus/indet}$, ill. $V_{caus/det}$ jelölést kell alkalmaznunk:

/i/ $S_0 - S_x - O_{indet} - V_{caus/indet}$

/ii/ $S_0 - S_x - O_{det} - V_{caus/det}$

5.3. A vogul nyelv – pontosabban: az északi vogul – inkább a magyarral egye-zik, de annál bonyolultabb, mondhatnánk, gazdagabb. Nincs benne ergatív, mint a ma-gyarban sem, de ismeri a passzívumot – ebben viszont az osztjakkal rokon. Rombandeeva kutatásai arról tanúskodnak, hogy a vogulban a műveltető szerkezetek

¹Az osztják mondat szerkezetek leírása (Gulya 1984, 1994) tekintetében – itt és általánosságban is – két pontban is újítást vezettem be: 1. a mondat szerkezetek felsorolásában és 2. az /1/ és a /2/ mondat szerkezet megnevezésében. Ezek nem érintik a leírás lényegét. A *directionális* és az *adirectionális* megjelölés jobban utal a mondat szerkezet jellegére, mint az eddigi *statikus* és *dinamikus*. Az /1/ és /2/ mondat szerkezet sorrendjének a felcserélését az teszi indokolttá, hogy a *directionális* szerkezet a benne lévő latívusi esetek miatt a legáltalánosabb, mintegy „jelöletlen” (I. Korhonen 1975).

²A /ii/ mondatban a logikai hangsúlyra, a szórend kérdésére nem voltunk tekintettel.

köre a mondatrendszer lehető teljes egészére kiterjed. Így a vogulban van passzív műveltető mondat szerkezet is:

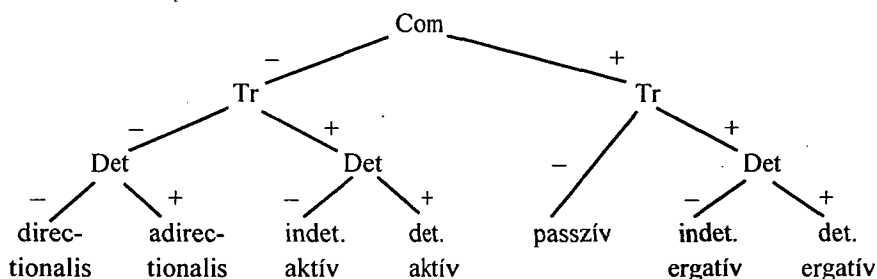
kārwal'tam nēwn χūlanuw χalēwn nāχwaltawēsət 'az őrző nő(től) (S_{agens}) hala-in(kat) madarakkal ($S_x = Lat/Caus$) kibeletztettek (kibeletztette)' (Rombandeeva 1979: 96),

kūsajuwn χāp kāwri(-)ōjkan ōχtaptūwes 'a gazdánk(tól) (S_{agens}) a csónak(ot) Gavril-öreggel ($S_x = Lat/Caus$) bekátrányoztattatott (bekátrányoztatta)' (Rombandeeva 1979: 61, idézi Dolovai 1994: 10 is) stb.

5.4. Az egyes ugor nyelvek mondat szerkezetei ágrajzban:

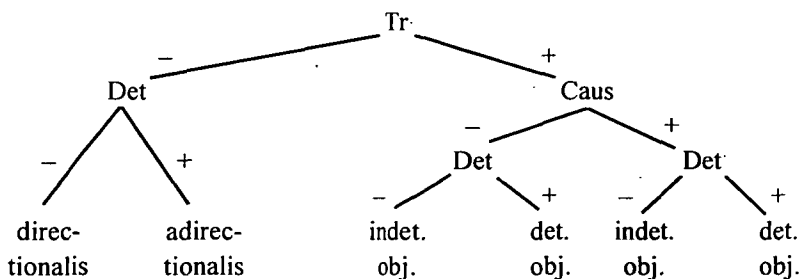
a) (vahi) osztják

(com = kommunikatív, az S referálságának a jelölésére)

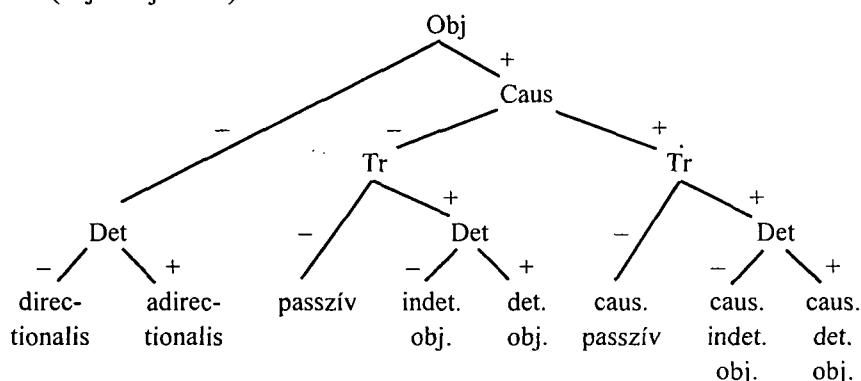

b) magyar (köznyelv)

(tr = tranzitív; caus = kauzatív; obj = objektális; tárgyas)

c) vogul (É-i nyj.)
(obj = objektális)

6. Az osztják (a vahi/keleti osztják), valamint a magyar (mai köznyelvi magyar) és vogul (északi vogul) mondatszerkezeti rendszerek egybevetése egy rendkívül figyelemre méltó megfigyelésre ad lehetőséget. E nyelvek szemléletében mintha létezne egy kauzativitásbeli „ő végez”/nem végez, hanem „végeztet” megoszlás. Az osztják ergatív szerkezetekről írva hangsúlyoztam (Gulya 1982: 22–6, különösen: 33–4, továbbá Gulya 1994: 177–83, 228–9, különösen: 188), hogy az osztják ergatív valójában „dekauzatív”. Azt emeli ki, hogy az adott cselekvést *a* szubjektum (az alany) végzi. A vogul és a magyar műveltető tükröszerkezetekben viszont az jut nyomatékos kifejezésre, hogy az alany a cselekvést nem végzi, hanem „végezteti”.

Ily módon az ergativitás és a kauzativitás egymásnak két szemben álló oldala:

kauzatív *versus* ergatív, illetve
ergatív *versus* kauzatív.

7. A három ugor mondatszerkezetrendszer, a vahi/keleti osztják, a vogul (északi nyelvjárás) és a magyar (mai köznyelv) között van, ami egyezik, van, ami nem (lásd fent). A kauzativitás tekintetében (*versus* ergatív) a magyar a vogullal konveniól, bár ezen belül morfológiai különbség (*Ins versus Lat*) mutatkozik közöttük.

A teljes kép megrajzolásához szükség lenne más vogul és osztják nyelvjárások nyelvi rendszerének is a vizsgálata. De már az itt bemutatott három rendszer is tanulságos abból a szempontból, hogy valahogyan az itt vázolt módon lehetne valóban „ősi” mondattani viszonyokba betekinteni, és hogy az ún. finnugor/uráli mondattan kérdése sokkal bonyolultabb, mint az az eddigi „jellemzések” alapján tűnik.

IRODALOM

- Dolovai Dorottya 1994: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 38, 243–55.
- Gulya, János 1982: Das Ergativproblem in den finnisch-ugrischen Sprachen, *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge* 2, 19–34.
- Gulya, János 1984: Satzstrukturgrammatik – Vorschlag für eine einheitliche Beschreibung der finnisch-ugrischen (uralischen) Sprachen und Dialekte im Bereich der Syntax, *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica* 6, 29–32.
- Gulya János 1994: *A mondat szerkezetek rendszere a vahi osztályokban*, *Studia Uralo-Altaica, Supplementum* 4, Szeged.
- Hajdú, Péter 1987: Syntax, in: Péter Hajdú – Péter Domokos: *Die uralischen Sprachen und Literaturen I: Die uralischen Sprachen*, Budapest, 261–6.
- Korhonen, Mikko 1975: Merkmalhaftigkeit und Merkmallosigkeit in den finnisch-ugrischen Lokalkasussystemen, in Valmen Hallap red.: *Congressus tertius internationalis fenno-ugristarum* I, Tallinn, 111–7.
- Mikola, Tibor 1995: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 251–65.
- Neu, Erich 1974: Historisch-vergleichende Sprachwissenschaft, in (Hrsg.) Heinz Ludwig Arnold – Volker Sinemus (Hrsg.): *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft* 2, München, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 314–28.
- Ravila, Paavo 1960: Sentence Structure, in Björn Collinder: *Comparative grammar of the Uralic languages*, A Handbook of the Uralic Languages 3, Stockholm, Amqvist & Wicksell, 247–51.
- Rédei Károly 1997: A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között, in Kovács László – Veszprémy László szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*, Budapest, Balassi Kiadó, 24–42.
- Rombandeeva, E. I. 1979: *Sintaksis mansijskogo (vogul'skogo) jazyka*, Moskva, Izdatel'stvo „Nauka”.
- Rombandeeva, E. I. 1981: O funkcijah logičeskogo udarenija v mansijskom jazyke, in Gyula Ortutay ed: *Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum* III, Budapest, Akadémiai Kiadó, 339–41.
- Viitso, Tiit-Rein 1996: On classifying the Finno-Ugric languages, in Heikki Leskinen et al. red.: *Congressus octavus internationalis fenno-ugristarum* IV, Jyväskylä, 261–6.
- Zimmer, Stefan 1994: Linguistische Rekonstruktion und Geschichte, in Reinhard Sternemann (Hrsg.): *Bopp-Symposium 1992 der Humboldt-Universität zu Berlin*, Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 302–13.

RÉSZRENDSZERVÁLTOZÁS AZ ÖSSZETETT MONDATOKBAN

HAADER LEA

A Magyar nyelv történeti nyelvtanának (TNyt.) új eredményei közül az összetett mondatok részrendszerében a kései ómagyar korban bekövetkezett változásokat szeretném most némileg megvilágítani. Két ok miatt választottam ezt a témát. Az első az, hogy talán túlságosan hangsúlyozzuk, hogy a nyelvi szintek közül a legkevésbé változékony mondattani rendszer a korai ómagyar korra már készen állt. A másik pedig, hogy Benkő Lorándnak, a magyar nyelvtörténet kiváló ismerőjének a történeti nyelvészet elvi alapjait tárgyaló művében (Benkő 1988, 53) az alábbi mondatot olvastam: „A magyar mellérendelt összetett mondatok sorában a kapcsolatos, ellentétes, választó és magyarázó mondatfajták között valószínűleg utolsónak alakult ki a **következtető mondat**.” (Az én kiemelésem.) Ez – a TNyt. után már tudjuk – nem így történt. A következőkben – egyes általánosabb jellegű kérdések érintése után – azt szeretném bizonyítani, hogy az oksági mondatok részrendszerét (s a rendszerkapcsolatok következtében az összetett mondatok egész rendszerét) késői korban, még a XVI. században is éri változás, és hogy ennek a rendszerben bekövetkezett változásnak nem a következtető mondatok jelentették az utolsó állomását.

A nyelvi változások problémakörével, a különféle elméleti keretekkel, amelyekben ezek vizsgálhatók (vagy vizsgálhatónak tűnnek), a szinkronia és a diakronia rendszerfogalmával stb. az utóbbi néhány évtizedben számos tanulmány foglalkozott részletesen vagy érintőlegesen, így Telegdi 1967; Herman 1967; Károly 1972 és 1980; Cherubim 1975 (benne főként Coseriu, Kiparsky, Closs Traugott, Labov); Ebert 1978; Benkő 1988; Behrens 1989; Wolf 1990; Szemerényi 1992; legújabban Kiss Jenő a készülő egyetemi jegyzet kéziratában. (A felsorolás természetesen csak töredékes.)

A kurrensnek mondható elméletek közül a TNyt. leírása keretétül a strukturális–funkcionális felfogást választotta. A nyelvi változások regisztrálását különböző korokból származó igen részletes szinkrón metszetek egymásra vetítésével próbálja elérni. Így lehetségessé válik – igaz, több lépésben –, hogy (1) a nyelvi szabályrendszer különböző elemei közötti összefüggéseket is vizsgálni lehessen, továbbá (2), hogy két egymástól időben elválasztott állapotban a rendszer azonos elemeinek változásait, módosulásait is le lehessen írni (vö. Herman 1967, 157). A TNyt. az egyes szinkrón metszetek leírásakor (a szinkrón metszeteket persze történeti szempontból „vastag szinkroniaként” értelmezve) törekedett arra, hogy a megfelelő kor nyelvállapotának minél részletesebb és pontosabb képét adja. Így aztán szívesen vesszük Leila Behrens biztatását arra nézve, hogy más elméleti keretben dolgozó kollégáink is hasznosnak és felhasználhatónak ítélik majd A magyar nyelv történeti nyelvtanát: „In diesem Fall (a

ítélik majd A magyar nyelv történeti nyelvtanát: „In diesem Fall (a történeti nyelvészet-ről, annak tárgyáról, módszereiről, elméletéről van szó) scheint die Kluft zwischen verschiedenen Schulen oder zugespitzt gesagt zwischen „Empiristen“ und „Formalisten“, welcher Provenienz auch immer, wenigstens bezogen auf das Ergebnis „Grammatik einer Sprache X“ in einer Hinsicht überbrückbar zu sein: wenn die Grammatik „gut“ geschrieben ist, also empirisch abgesichert, egal ob „beobachtungsadäquat“ oder „beschreibungsadäquat“, ist sie für jeden Linguisten wertvoll, der sich im theoretischen Rahmen auskennt und dafür interessiert” (Behrens 1989: 1).¹ Mivel a metszetek évszázadokat fognak át, bizonyos apróbb mozgások a rendszerben már egy-egy korszakon belül is érzékelhetők. Egyes nyelvi elemek, szerkezetek gyakoribbá vagy éppen ritkábbá válnak, felfutnak, eltűnnek, vagy megváltozott funkcióban jelennek meg; lexikai vagy szintaktikai szinonímák, nyelvi variánsok harca figyelhető meg a műfajok, illetőleg nyelvterületek között. (Az ómagyar korban például: vonatkozó *hogy* → általános *hogy*; időhatározói *ha* → feltételes *ha*; igeneves szerkesztésmód → mellékmondatos szerkesztésmód; hasonlító kötőszók váltakozása műfajok szerint (is); palatális hangrendű utalószók sokasága a veláris hangrendűek mellett feltehetőleg területi jellegzetességeként stb.) Mindezek a szinkronia és diakronia bizonyos fokú egybekapcsolódására mutatnak rá. Ezeket a mikroszkopikus mozgásokat (amelyek bármely kor nyelvhasználatában jelen vannak, mivel a kommunikációhoz kapcsolódnak) két oldalról is lehet szemlélni: a diakronia oldaláról mikrodiakroniaként (Károly Sándor kifejezésével), a szinkronia felől pedig a szinkronia dinamizmusát látva benne, azaz dinamikus szinkroniaként (vö. Károly 1980).

A rendszerkapcsolatokat figyelembe véve ilyen mikrodiakronikus mozgások mutathatók ki a kései ómagyar korban az összetett mondatok területén is. A rendszer fogalmát – a vastag szinkroniához hasonlóan – szintén némileg megváltozott jelentésben alkalmazzuk. El kell tekintenünk ugyanis a rendszer homogenitásának kívánalmától. Amit – pl. a kései ómagyar korban – szükségszerűen egyetlen rendszer elemeiként kell számba vennünk (mert pl. egy kódexen belül megjelenő nyelvi jelenségekről van szó), adott körülmények között a szöveg hagyományozódás korabeli módjai és úzusa miatt heterogén részrendszerek (nyelvterületi, időbeli) „egyvelegét” tartalmazza. Ilyen nyomokra utal pl. a *mené* ‘mennyi’ igen archaikus kötőszó, amely ebben a tovább nem ragozott alakjában és fokhatározói szerepben az összes ómagyar emlékekben csupán egyetlen zsoldtárvers-adatban fordul elő – ez azonban négy kódexből is adatolható. Ez a négy breviáriumi típusú kódexünk (AporK. 107, DöbrK. 181, KeszthK. 271, KulcsK. 248 – tehát koraiak és késeiak egyaránt vannak közöttük) nyilván egymás, illetőleg egy közös ős másolása, szövegátvétele útján jutott hozzá a zsoldtárvers ilyen fordításához s

¹ ... úgy tűnik, hogy a különböző iskolák – sarkítva: az „empiristák” és a „formalisták” – közötti szakadék (legyen bármilyen eredetű is) egy „X nyelv nyelvtanának” eredményére nézve legalább egy szempontból áthidalható: ha a nyelvtan „jól” van megírva, azaz empirikusan alátámasztva, mindegy, hogy „megfigyelésközpontú” vagy „leírásközpontú”, bármely nyelvész számára értékes, aki az elméleti keretben kiismeri magát, és az iránt érdeklődik.

benne az említett kötőszó említett funkciójához. Így fordulhat elő, hogy a kolofon tanúsága szerint éppen legfiatalabb kódexünkben (KulcsK.) találunk olyan archaikus jelenségeket (többet is! pl. *-ból/-ből* rag teljesebb alakja), amelyek minden valószínűség szerint hiányoztak már a korabeli nyelvi rendszerből. Kénytelenek vagyunk tehát elfogadni a rendszer meglévő heterogenitását; ha nem: olyan feladat előtt állunk, mintha három-négy ismeretlent kellene egyetlen megadott egyenletből kifejtetni.

Az oksági viszonyú mondatok (tagmondatgyüttesek) grammatikai megjelenési formái (és itt szigorúan grammatikai keretek között maradunk) a mai magyarban alá- és mellérendelő típusú mondat szerkezetekben jelenhetnek meg:

1. az ok-okozati viszony

alárendelésként a mellékmondat–főmondat sorrendű okhatározói mondatokban (amiből kitetszik, hogy alárendelésben a mellékmondat tartalmazza az okot, és hogy a tagmondatrend ezekben az esetekben releváns): *Mivel itt a március, megérkeztek a fecskék;*

mellérendelésként a következtető mondatokban: *Itt a március, tehát megérkeztek a fecskék.*

2. az okozat–oki viszony

alárendelésként a főmondat–mellékmondat sorrendű okhatározói mondatokban: *Megérkeztek a fecskék, mert itt a március;*

mellérendelésként a magyarázó mondatokban: *Megérkeztek a fecskék, hiszen itt a március.*

Ugyancsak hasonló szerkesztésbeli párt alkotnak a Rácz Endre által fonák okságnak (is) nevezett

3. megengedő mondatok (alárendelés): *Bár itt a március, nem érkeztek meg a fecskék;*

megszorító utótagú ellentétes mondatok (mellérendelés): *Itt a március, de nem érkeztek meg a fecskék.*

(Nem mentesek az oksági kapcsolatoktól a feltételes és a következményes mondatok sem, ezek azonban a vizsgált szempontból most nem érdekesek, keletkezésüket másfajta változások irányították).

Mielőtt belefogunk abba, hogy az oksági viszonyú mondatok legkorábbi leltárát felvegyük, különbséget teszünk a viszony és annak grammatikailag is megjelenő formája között. Különböző nyelvek mondat története igazolja, hogy a parataxis megelőzte a hypotaxist. Az összetett mondatok elsődleges megjelenési formái a mellérendelők voltak, olyanok, amelyek két előzménymondatnak viszonyító eszközök nélküli egymás mellé állítása révén keletkeztek, és amelyekben a tagmondatok egymáshoz való viszonyára csupán azok tartalmából és a beszédhelyzetből lehetett következtetni. A két tagmondat közötti leggyakoribb viszonyok egyikeként az időbeli kapcsolatra utalót

találjuk. A többszöri időbeli kapcsolatból fejlődő okság az egész nyelvtörténet folyamán természetes és „bejáratott” változás-fejlődésvonal, ezért az egymás mellé állított tagmondatok között egészen bizonyosan oksági viszonyok is megjelentek. Megjelentek, de csak a tagmondatok jelentésviszonyaiból kifejezhetően, implicit módon. A mellérendelés altípusaiban ma is gyakoriak a grammatikai kötőelem nélküli megvalósulások (asyndeton): *Én gürcölök, ő lógatja a lábát. Nem bántalak, a gyerekem vagy* stb. A kötőszós formák később a meglevő logikai viszonyok grammatikálizálódása által keletkeztek. Az okságot csupán tartalmi viszonyként felmutató tagmondatösszetéseket most nem veszem fel a leltárba, holott jól tudom, hogy léteznek. Egy-egy típus kialakulását a specifikus kötőszókészlet kifejlődéséhez kötöm, hogy a fejlődésvonalak tisztábbak legyenek (ezzel egyben a mellérendelés nagy „fregolija”, az *és* kötőszó is kiesik).

A korai ómagyar kor szövegemlékeiből kimutatható oksági viszonyú tagmondatösszetések a következők:

1. Ok-okozati viszony grammatikailag is jelölt változataira nincsen adat. Valószínűsíthető azonban, hogy a *mert* kötőszós változatnak léteznie kellett. A *mert* kötőszóvá válásának menete ugyanis a vonatkozó névmási kötőszók fejlődésvonalával párhuzamos, ebben pedig elől álló tagmondat élén szerepel a *mert* előzménye: *Miért [‘amiért’] bántottad, szomorú ~ Miért bántottad? Szomorú → Mert bántottad, szomorú.*
2. Okozat–oki viszony: 3 adatban; ezek közül a KTSz. adata nagyon töredékes, de biztosan ez a viszony („[n]e fellen tahat...[me]rt scent le-luc...”); az ÓMS. mondatának a kérdő, illetőleg vonatkozó névmások alaki homonímiája miatt kérdő értelmezése is számba jön az oksági viszony mellett („Sydou myth thez turuentelen / fyom merth hol byuntelen”); végül a KT. mondata egészen kétségtelen, bár az okságnak egy olyan lazább viszonyát jeleníti meg, amelyet ma magyarázónak szoktak ítélni: „Ez o3 ýften ... quit sceplev nem illehet. mert ha ýften ev num uolna ... benne býnut lelhetnénc”.
3. A harmadik típus, a fonák okság *de* kötőszós mellérendelő változatban adatolható: „Hadlaua choltat terumteve iftentvl. ge feledeve” a HB.-ből; „Tuled ualmun de num ualallal” az ÓMS.-ből.

Ha a mai és a korai ómagyar korra felvázolt rendszert egymásra vetítjük, látszik, hogy az ok-okozati, illetőleg az okozat–oki viszonyban az alárendelő változatok vannak meg elsődlegesen, és a mellérendelő változat hiányzik, míg a fonák okságban fordított a helyzet, itt az alárendelő változat nincs meg. Az ekkor még hiányzó típusok keletkezéstörténete érdekes összefüggéseket mutat meg. A lazább oksági viszonyok grammatikálizálódása, a mellérendelő változatok keletkezése a speciális kötőszókészlet kialakulásának bizonyossága szerint az ok-okozati csoportban indult meg, mégpedig a következő mondatok elkülönülésével. A tagmondatsorrend a változás megindulása szempontjából döntő: a két tagmondatot viszonyító eszközök közül ugyanis a kötőszó

alárendelésben mindig a mellékmondatban – jelen esetben az első tagmondatban – helyezkedik el, míg mellérendeléskor a viszonyító elem mindig a második tagmondat sajátja. (A kivételt jelentő páros kötőszók oksági viszonyban nem fordulhatnak elő.) A következtető mondatok kötőszókészletének kialakulásában főleg okhatározószók (*azért, annak okáért*), időhatározószók (*tehát*; a fent emlegetett idő $\rightarrow$ ok $\rightarrow$ „post hoc, ergo propter hoc” – változásvonalnak is megfelelően), továbbá módhatározószók (*így, ezenképpen* stb.) vettek részt. A kötőszóvá válás fázisaihoz tartozik itt a hangsúlyviszonyok fokozatos megváltozása – sokszor összefüggésben szórendi változásokkal (pl. egy fókuszban álló határozószó kikerül onnan), majd végső lépésként következik be az alapszófajból viszonzószóvá válás, a szófajváltás. (Ami persze nem jelenti azt, hogy az adott lexéma minden előfordulása szófajt vált. Előzményszófajok és következményszófajok: határozószók és kötőszók élnek a korban egymás mellett.) Mivel az előadás tárgya inkább a szóban forgó változásfolyamatok mozgása, magukról a kötőszókról itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy közülük az okhatározószóból keletkezettek sorában legfontosabb a kései ómagyarban az *azért*. A kódexeken kívül a missziliseknek is legfőbb következtető kötőszavuk: 1479–1490: „Jgken fogada hogh eremesth therekeedikbenne minden Jo veghre, *azerth* tugyad býzonýal hogh vgýan Jththen výsegraddon zolonk kýrlnak Ew felseekeenek” (KLev. 2.). Az időhatározó-szóból keletkezett *tehát*-ot kötőszóként a JóK.-ból adatolja az EWUng. Általánosan használt kötőszóva azonban csak jóval később, a XVII. századra válik. Természetesen számos egyéb következtető kötőszó is fejlődött a kései ómagyar kor folyamán, köztük egészen sajátosak is (ilyen pl. a Huszita Biblia mesterséges alakulata, az *és úgy, az itaque* tükörfordításaként).

A okozat-ok viszonyú csoport mellérendelő változatának, a magyarázó mondat-típusnak a megjelenése csak fáziskéséssel követte a következtető mondatok kialakulását. A késelem okát ismét csak a tagmondatssorrendben kereshetjük. Mivel a kötőszó pozíciója az alá- és a mellérendelő változatban egyaránt a második tagmondatba esik, hiányzott a kényszer a magyarázó változat saját kötőszókészletének kifejlesztésére, minden további nélkül megfelelt a korábban lazább és szorosabb okságban egyaránt alkalmazott *mert*. A speciálisan magyarázó kötőszók kiinduló szófajai is különböznek a következtetőétől: előzményként módosítószó (partikula) (az *ugyanis* esetében), illetőleg főmondati funkciójú ige (a *hiszen*-nél) szerepel. A kései ómagyar korban azonban ezek a szófajváltó folyamatok éppen hogy csak megkezdődnek. A *hiszem* > *hiszen* változás olyan devalválódási folyamat volt, amely a kései ómagyarban még nem eredményezett egyértelmű, alaki változást is felmutató kötőszót. A mindenhol idézgetett, a kötőszósághoz legközelebb álló adat: „ýewel velwńk, *hýzem* ýob hogý egy nemzethnek Izraelben legý attýa” (JordK. 348) még átmeneti állapotot, úton levést mutat. A *hiszen* majd csak a középmagyarban válik magyarázó kötőszóvá, de ott is csak igen lassan (vö. Papp 1998).

Mint láttuk, a fonák oksági csoport elsődleges változata a mellérendelő volt. Ehhez fejlődött hozzá az alárendelő változat: a megengedő néven ismert mondat-típus. A

megengedőket a sajátos jelentéstartalmúak közé szokás sorolni, azonban ennek a csoportnak három másik tagjánál feltűnően fiatalabbak (a feltételes, következményes és a hasonlító mondatok a korai ómagyarból dokumentálhatók, tehát keletkezésük már az ősmagyarra tehető). A megengedők bonyolult és komplex jelentésviszonyokat fejeznek ki (a fonák okságon kívül sok mást is, pl. ráhagyást), s kötőszókészletük is ennek megfelelően heterogén. Mintha a nyelvrendszerben jelen levő, megfelelő szabad kapacitásokat kötötte volna le ez az eszközkészlet. A kötőszók között van főmondatból keletkezett (*jöllehet*), feltételes és időhatározói mondatok felől érkezett (*ha ...is, holott*), szembeállító ellentétes kötőszó átértékelődésével létrejött (*pedig*) – hogy csak néhányat említsünk. Talán tanulságos a *holott* nyelvrendszerbeli mozgásait megemlíteni. Morfológiai felépítése is mutatja, hogy locativusi irányú helyhatározói kötőszónak keletkezett, ezt a funkciót azonban a *hol* már jobbra lefedte: a *holott* helyhatározói kötőszóként nem gyökeresedett meg. A hely → idő változásvonalnak megfelelően időhatározói kötőszó lett belőle, de – az adatok arra utalnak – nem általánosan elterjedve (erre már ott volt a *mikor*), hanem bizonyos kódexekhez (nyelvterületekhez?) kötve (ilyen volt pl. a DöbrK.). A *holott* így nagyon hamar megjelent az időhatározóból keletkezett megengedő kötőszók sorában, ahol végre nyugalmat talált. Ez az egész folyamat egyetlen nyelvi korszakon, a kései ómagyaron belül zajlott. (Magának a funkcióváltásnak a végbemenetele azonban természetesen nem jelenti azt, hogy például a középmagyarban ne találkoznánk még helyhatározói vagy időhatározói funkciójú *holott* kötőszóval.) A megengedő mondatok kialakulásának folyamata szintén nem záródik még le a kései ómagyarban, bőven belenyúlik a következő korszakokba.

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk: Az okságot kifejező tagmondat-együttesek grammatikai formáinak alá- és mellérendelőre való elkülönülése a következtető mondatokkal indult meg, a magyarázók csak késéssel követték őket, funkcionális szükségszerűségük ugyanis alig volt. Ami a magyarázó mondat típust létrehozta, az a rendszernek a szimmetriára való törekvése, a rendszerkényszer. A következtető mondatok kialakulásával ugyanis az ok-okozati viszonyban már kétfajta konstrukció – egy alárendelő és egy mellérendelő – állt a nyelv rendelkezésére. Mivel ezáltal az oksági viszonyú mondatok rendszerének egyik sarka megbillent, a nyelv a magyarázó mondatok létrehozásával újra helyreállította az egyensúlyt az okozat-ok sorrendűekben is. Ugyancsak létrejöttek az alá- és mellérendelő formák, megtörtént a szerkesztésmód szerinti elkülönülés a fonák okságot kifejező mondatcsoportban is, azzal a különbséggel, hogy itt a mellérendelő mondatforma mellé keletkezett az alárendelő változat.

Eddig tartott a változások tényeinek megállapítása. Tisztában vagyok persze az-
 zal, hogy a nyelvi változást vizsgáló kutatások itt nem állhatnak meg, ennél nehezebb kérdésekre is választ kellene adniuk, keresniük a változások kiváltó okait is. Az ún. belső okot itt valószínűleg a rendszerkapcsolatokban lehet megnevezni. A külső ok(ok) felderítése ennél fogósabb feladat. A változások adekvát magyarázatainak csaknem a lehetetlent súroló nehézségeire számos, a nyelvi változások általános problematikájával foglalkozó hazai és külföldi tanulmányban történik utalás. Közülük most Károly Sán-

dort idézem: „Mivel a nyelvi változásban a szituatív értelmezéseknek és átértékeléseknek fontos szerepük van, az okok kutatásában a nyelvtörténész helyzete majdnem hogy reménytelen, éppen ezek komplexitása és későbbi szemmel nem ellenőrizhetősége miatt. Jobb, ha nem ringatjuk magunkat illúziókban. Ez a pesszimizmus persze az oknyomozásra vonatkozik. A változás tényei ettől függetlenül megállapíthatóak, természetesen a régi nyelvemlékek számától és terjedelmétől, valamint feldolgozásuktól függően” (Károly 1972: 123–4).

Az ómagyar kor összetett mondatainak változásaiban a rendszer szimmetriára való törekvését láttuk, amely mondat típusok kettéválását: ugyanazon tartalmi-logikai viszonyoknak alá- és mellérendelő grammatikai formában való megjelenését eredményezte. A nyelvhasználatban azonban nem különülnek el ilyen tisztán a típusok. Élőnyelvi szövegek laza okságot tartalmazó (magyarázó) mondataiban többnyire a *mert* kötőszót lehet hallani, de egyáltalán nem ritka a *mert hiszen* együttes használata sem; a megengedő kötőszós tagmondategyüttesek főmondatába szinte rendszeresen bekerül a megszorító ellentétes kötőszó (*Bár rossz idő lesz holnap, de mégis elmegyünk hegyet mászni*); s előfordulnak okhatározó-következtető kontaminációk is: *Mivel nem kapott kölcsönt, tehát nem tudta felépíteni a házát*. Érdekes lesz a továbbiakban vizsgálni, hogy ezek a jelenségek milyen mértékben vannak jelen pl. a középmagyar és az újmagyar korban, s hogy terjedő tendenciát mutatnak-e napjainkban. Ha így lenne, azt mutatná, hogy a nyelvi rendszer ómagyar kori csuszamlása a nyelvhasználók számára nehezebben követhető distinkciókat hozott létre, mint amilyeneket a kommunikáció jóváhagy, s hogy a nyelvhasználat – ha csak részlegesen is – mintegy reorganizációval válaszol rá. Maga az a tény, hogy rendszerbeli változások ennyire késői nyelvtörténeti korban mennek végbe, mutathatja a változásoknak – még ha azok rendszerbeliek is – inkább periférikus jellegét. Más oldalról viszont rendkívül figyelemreméltó, hogy hasonló változások más nyelvekben, pl. a németben is megtörténtek. Az 1470–1650 közötti időszak szintaktikai változásai között írják le olyan kötőszók keletkezését, amelyek a mi változásainkhoz hasonló jellegűek: „Mit *wan* (< mhd. *wande*) konnten mhd. begründende Haupt- und Gliedsätze eingeleitet werden. Bei Luther setzte bereits eine Differenzierung derart ein, daß *denn* im Hauptsatz und (*die*)*weil* im Gliedsatz gebraucht wurde” (Schildt 1976: 145). A jelenséget és okait érdemes tehát szélesebb idő- és areális keretekben is vizsgálni.

IRODALOM

- Behrens, Leila 1989: *Textanalyse und Sprachwandel*, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, Peter Lang.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991, 1992, 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I, II/1, II/2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cherubim, Dieter (Hrsg.) 1975: *Sprachwandel. Reader zur diachronischen Sprachwissenschaft*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Ebert, Robert Peter 1978: *Historische Syntax des Deutschen*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Herman József 1967: A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 155–168.
- Károly Sándor 1972: Nyelvtörténet és kommunikáció, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8, 119–31.
- Károly Sándor 1980: Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz, in Imre Samu, Szathmári István, Szűts László szerk.: *A magyar nyelv grammatikája = Nyelvtudományi Értekezések* 104, 41–53.
- Kiss Jenő (évszám nélkül): *A nyelvi rendszer diakróniája*, Kézirat.
- Papp Zsuzsanna 1998: *Hiszen tallózni jó!*, in Hajdú Mihály, Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, 150–154.
- Rácz Endre 1961: Az azért kötőszó használata régebbi kódexeink következtető mondataiban, *Magyar Nyelv* 57, 435–42.
- Rácz Endre 1963: A magyar nyelv következtető mondatainak története a XVI. század elejéig, *Néprajz és Nyelvtudomány* 7, 19–29.
- Schildt, Joachim 1976: *Abriß der Geschichte der deutschen Sprache*, Berlin, Akademie-Verlag.
- Telegdi, Zs[igmond] 1967: Struktur und Geschichte: zur Auffassung ihres Verhältnisses in der Sprachwissenschaft, *Acta Linguistica Hungarica* 17, 223–43.
- Wolff, Gerhart 1990: *Deutsche Sprachgeschichte*, Tübingen, Francke Verlag.

AZ -ÉK KÉPZŐ (JEL? RAG?) ÉS A TÁGABB KÜLSŐ HELYVISZONY TÖRTÉNETI-NYELVJÁRÁSI ÖSSZEFÜGGÉSE

HEGEDŰS ATTILA

Előadásom témaválasztását két dolog befolyásolta. Egyrészt az a Magyar Nyelvőr hasábjain Keszler Borbála és Kenesei István között folyó vita hatott rá, amely az egyes toldalékmorfémák besorolásának nehézségeit tárgyalta, és próbált árnyaltabb, több irányú megközelítést alkalmazni. Másrészt az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén készülő Magyar dialektológia tankönyv alaktani fejezetének írása közben az *-ék*, *-ékhoz/tól/nál* és a *-nott*, *-nól*, *-ni* (és változataik) elem táruló meglepő nyelvjárási sokszínűsége. Mi lehet a középpalóc nyelvjárásoktól kezdődő, majd az északkeleti, keleti és erdélyi nyelvjárásokban is meglévő funkcionális és alaki változatok magyarázata, összefügg-e ez az említett morfémák eredetével? Erre a kérdésre szeretnék választ adni.

Az *-ék* morfémát általában képzőnek tartják (Ruzsiczky 1961: 397, Velcsov Mártonné 1968: 143, Berrár 1967: 326) kiemelve bizonyítékként a képző-volt mellett a gyűjtőnévképzőhöz hasonló jelentését, továbbá, hogy a benne levő *-é* birtokjelhez önálló használatban nem a *-k*, hanem az *-i* többesítő jel (többesszámjel) járul. Az indoklás e második része természetesen feltételezi a képző *-é* elemének a birtokjel *-é*-jével való azonosságát, és abból való származását.

E felfogással szemben a toldalék többesítő funkcióját előtérbe állítva Szabó Géza összetartozó személyeket jelölő speciális jelnek látja (Szabó 1982: 46–7) s ezért „szociális többesítő jelnek” nevezi. Szabót nem említve szintén a többes szám sajátos jelét látja M. Korchmáros Valéria is az *-ék* morfémában (M. Korchmáros 1995: 305): a homogén többséget (a nénik = a néni + a néni + a néni...) jelölő *-k*-val a heterogén többséget (a néniék = a néni + a társai) jelölő *-ék* áll szemben. „Speciális jelentésű”, „jelszerű sajátságokkal” rendelkező, „jelszerű” képzőnek tartja Keszler Borbála (Keszler 1997: 88–9), nem tartja képzőnek, hanem „átmeneti toldalékmorfémának”, „jelnek vagy ragnak” gondolja Kenesei István (Kenesei 1998: 75, 78).

Ragnak is? Igen, van olyan vélekedés, amely ragnak gondolja az *-ék* elemet. Mészöly Gedeon fejtette ki ezt még a század elején (Mészöly 1909). Véleménye szerint az *-ék* határozórag, amely ma már csupán egyes nyelvjárásokban él. Felel a hol? és hová? kérdésekre (*Nagyék megyek. Nagyék vótam.*), eredetét tekintve pedig az *-ig* terminativusrag rokona. Ezt a nézetet vallja Baboss R. Ernő (Baboss 1942) és Bárczi Géza (Bárczi 1969: 420: „képző-rag”, Bárczi 1971: 130–1: „képző, mely nyelvjárásban egyszersmind rag szerepét is betölti”).

Mint fentebb már láttuk, a szóelem képzőként való magyarázata is, ragként való magyarázata is részben vagy egészében a kérdéses szóelem eredetére hivatkozik. Lásuk tehát az eredetet!

Általános vélemény, hogy az *-ék* morféma az *-é* birtokjelből és a *-k* többesjelből, ezek összekapcsolódásából alakult (Ruzsiczky i. h., Berrár i. h.). Berrár úgy közli ezt a nézetet, hogy a más véleményt tükröző Mészöly cikkére még csak nem is utal az általa írt tankönyvfejezet irodalomjegyzékében. Pedig Mészöly magyarázata szellemes és a maga rendszerében következetes. Nézete szerint az *-ék*-nek *-é* eleme lativuszrag, és ez kapott egy *-k* nyomatékosító elemet. Ezt a *-k*-t nem nyomatékosító elemnek, hanem egy másik lativuszragnak tartja Baboss Ernő (i. h.) és Bárczi Géza, tehát két azonos szerepű primér határozórag társulásának, s ezzel a lativuszi szerep erőteljes képviselőének tartják a morfémát. E nézet kritikai elemzését a későbbi szakirodalom nem végezte el. Pedig készen állnak az ellenérvek: az *-ék*-ben minden magyar nyelvérzéssel rendelkező benne érzi a többesség jelentésegységét, s ezt erősítik Beke Ödön (Beke 1955: 102) dunántúli nyelvjárási adatai: Kovács Pistákat 'Kovács Pistáékat', és a nyelvátlasz is (Imre 1971: 327). S bár igaz ugyan, hogy az *-ék*-nek egyes északkeleti és keleti nyelvjárásokban van '*-ék*hoz, *-éknál*' jelentése is, de éppen az említett tágabb régióban a rendszer (*-ék*, *-ék*hoz, *-hoz*, *-ni* stb.) tág variációs lehetőségeit tapasztaljuk, a *-nál* pl. lativuszi és lokativuszi szerepben egyaránt megjelenhet, jól mutatja ezt a nyelvátlasz és Imre Samu monográfiája (Imre 1971: 317–8). De leginkább támadható Mészöly kiindulása: „van egy elavult ragunk, a dialecticus *-ni* ~ *-nyi*, melynek jelentése, mint irányragnak, mindig: *-ék*hoz; *pap-ni* v. *-nyi* = *pap-ék*hoz.” Ha ugyanis ez az állítás (*ni* [mindig] = *ék*hoz) igaz lenne, a rá épített elmélet végén valóban az *-ék* morféma rag jellege válna nyilvánvalóvá. Előadásunk későbbi részében azonban igazolni fogjuk, hogy a *ni* [mindig] = *ék*hoz állítás nem tartható.

De előbb még kanyarodjunk vissza az *-ék* történetéhez! Morfémánk a középkorból nem adatolható, az 1541-ig kiadott világi levelezésben sem találtam rá példát. Legkorábbi előfordulását Berrár a NySz. alapján a 17. századból közli (a forrás megjelenési éve a NySz. szerint 1616). De a morféma ennél lényegesen korábban létrejöhetett! 1607-ből közöl egy példát a SzT. az *asszonyállat* címszóban (az nemes Azzonyallato-katth, Harynay Miklosne es Ferenczne *Azzonyomekatth* ... kerette volna azon...). További példákkal pedig az időhatár még inkább leszorítható:

1591.: „Tudom, hogj egj nehanszor Dersi *Leorinczek* kazaltak meg” (SzékOkl. I. 269: 193), „... tudom, hogj ez peres feoldet mind Dersi *Leorinczek* birtak ...” (SzékOkl. I. 270: 204), „En nem tudom mikeppen birtha Chakan Balas az *Adorjanek* eörekseget, vette-e auagj nem” (SzékOkl. I. 253: 140–2), „Nem tudom, ha vette Chakan Balas az *Adorjanek* eörekseget, auagj nem ...” (SzékOkl. I. 253: 145–6), „... egienleökeppen elik vala az *Chakanek* es *Gerebek* az kerezturnfalui hatarbelj erdöt ...” (SzékOkl. I. 241: 135–6). [Itt meg kell jegyeznem, hogy a *Gerebek* névalak az idézett helyen önmagában több alkalommal is előfordul, és nem dönthető el, hogy a név végén a *-k* többesjel vagy az *-ék*

elem áll-e. Sőt van olyan locus is, ahol biztosan csak a *-k* többesjelet állíthatjuk: „egyenleőkeppen elek vala az *Chakanok* es *Gherebek* az kerezturfalui hatarbelj erdött...” (SzékOkl. I. 246: 370–1). A nevek ilyen előfordulása visszautal Beke Ödön adataira, s azt erősíti, hogy az *-ék* *k*-ja valóban a *-k* többesjellel azonos.]

1590.: „Ez feöldnek vicinussa eggik felöll Fozto Imreh, mas felöl az *Markoeke*, Nagj Meniharte is.” (SzékOkl. I. 113: 29–31).

1585.: „ha walakinek kozzewletek en jobbagimnak zalaghon feolde wagon *kegielmedeknel* loffeieknel ...” (SzékOkl. I. 25: 158–9).

1569.: „az Ugron János és *Orban Ferenczek* előtt lött compositionalis level ... sött az *Ugron Janosék* előtt lött compositio ...” (SzékOkl. I. 15: 6–9), „az *Orban Ferenczek* előtt lött compositio ...” (SzékOkl. I. 15: 25).

[Több példa is előfordul Mindszenti Gábor diáriumban – a forrást Mészöly Gedeon is említi – az *uramék*, *uraimék* alakra. E forrás megírásának ideje vitatott, talán 1541 nyara előtt keletkezett (Makkai 1977: 28), de az is lehet, hogy csak János Zsigmond uralkodása idején íródott (Barta 1987: 194). A szöveg eredetije sajnos lappang, csak egy 1789-ben Benkő József által készített másolata létezik. Mivel Benkő a másolás során mélyebben is belenyúlt a szövegbe (erről a szöveg nyelvújításkori szavai és szóösszetételei árulkodnak), az eredeti kézirat előkerüléséig ezen adatokat nem vehetjük bizonyító értékűeknek.]

De a fent közölt adatok alapján is kijelenthetjük, hogy a 16. század második felében a szóelem kétségtávol létezett, és mai, összefoglaló jelentésében volt használatos, továbbá, hogy nem találunk a régiségben olyan helyet, ahol a szóelem a Mészöly által feltételezett jelentésben szerepelne.

A *-nott*, *-nól*, *-ni* ragcsoport eredetére nézve kevesebb a megjegyezni való, ragunkat ugyanis tárgyalja a történeti nyelvtan (Korompay 1991: 294–5). A leglényegesebb megállapítások: bár csak a 16. század második felétől adatolható, több okból valószínű, hogy a nyelv ősi eleme, mely azonban irodalmi szintre sohasem emelkedett, megmaradt a regionális nyelvhasználatban. Eredetére nézve valószínűbb a raghalmozást feltételező nézet, bár teljes mértékben a névtői előzmény sem zárható ki.

A problémákat a ragcsoport jelentése, funkciója veti fel. Általános az a felfogás, hogy a ragcsoport jelentése ‘ékhoz, éknál, éktől’. Emlékszünk, így gondolta ezt Mészöly, így látja Kálmán Béla (Kálmán 1977: 51), lényegében ezt állítja – bár már nem olyan kategorikusan, mint Mészöly – Korompay is: „a ragos alakok legjellegzetesebb funkciója a következő szinonim szerkezetekkel adható vissza: ‘Kovácséknál’, ‘Kovácsékhoz’, ‘Kovácséktól’” (Korompay i. m. 294). Megjegyzendő azonban, hogy Szabó T. Attila, aki e ragcsoport máig legteljesebb történeti adattárát összeállította (Szabó T. 1960), e művében kerüli, hogy a ragok jelentéséről nyilatkozzék.

Valóban csak és kizárólag ‘ékhoz, éknál, éktől’-e a ragcsoport jelentése a mai regionális nyelvhasználatban és a régiségben is, vagy esetleg ‘hoz, nál, tól’ is, s ha ez utóbbi is, akkor melyik jelentés lehetett a korábbi? Ha ugyanis az bizonyosodnék be,

hogy a ragcsoport jelentése eredetileg csak ‘hoz, nál, tól’, súlyát veszti Mészöly alapálítása (*ni* [mindig] = *ékhoz*) s ez által a rá épített elmélet is.

Nézzük meg először is, miről vallanak a mai nyelvjárási adatok! A magyar nyelvatlasz alapján két sorozatot állíthatunk egymás mellé: a 1067. *bíróhoz*, 1068. *bírónál*, 1066. *bírótól* adatokat egyrésztől, továbbá az 1124. *Sándorékhoz*, 1122. *Sándoréknál*, és 1123. *Sándoréktól* adatokat. A két sorozat kérdezésekor elvált egymástól az egyes és többes szám a feltett kérdésekben is: a *bíró* esetében a bíró személye, hivatala, ill. lakása szerepelt a kérdésben, a *Sándor* esetében pedig a Sándor családja állt a kérdésben. Imre Samu elemzését figyelembe véve (Imre 1971: 318) a *-nott*, *-nól*, *-ni* előfordulási területén ma általában ingadozást tapasztalunk az említett ragcsoport és a köznyelvi *-nál*, *-tól*, *-hoz* ragok használatában. De: a *bíróni* mellett nem találunk *bíróékhoz*-t, csak *bíróhoz* alakot (ill. ennek változatait), a *Sándorni* alak mellett pedig mindig csak *Sándorékhoz*-féle alakot. Mit jelent ez? Azt, hogy a *-ni* (*-nott*, *-nól*) nem kizárólag ‘ékhoz (éknál, éktól)’ jelentésű, hanem a mondat jellegétől függően lehet egyes számú vagy többes számú ragjelentése is.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza adatai alapján Murádin László állította egybe az egyedre, ill. az egész család körére vonatkozó raghasználatot (Murádin 1966). Adatai alapján egyértelmű, hogy mindhárom ragot alkalmazzák egyetlen személy jelölésére is (i. h. 47). Természetesen a mai erdélyi raghasználatban sokkal gyakoribb a család egész körére vonatkozó *-nott*, *-nól*, *-ni* alkalmazása, de megjegyzendő, hogy a ‘Józsiekhöz, Sándorékhoz’ jelentésű *Józsini*, *Sándorni* alakok mellett igen gyakori a *Józsiekní*, *Sándorékní*-féle raghasználat (Murádin i. m. 48–53). Ezekben az esetekben tehát szintén nem mondhatjuk, hogy a *-nott*, *-nól*, *-ni* csoport jelentése ‘éknál, éktól, ékhoz’ lenne, hanem csupán ‘nál, tól, hoz’ lehet a jelentés. A mai nyelvjárási alakok tehát egyáltalán nem igazolják, hogy ezeknek a ragoknak a jelentése minden esetben tartalmazná a többes szám jelentésegységét is!

Fogjuk vallatóra a történeti adatokat!

Ezek adattárát Szabó T. Attila állította össze (Szabó T. i. m. 5–12). Általános nehézség: a legtöbb ragban – főként amikor pusztá személynévhez járul – nem dönthető el egyértelműen, hogy ‘hoz’ vagy ‘ékhoz’, ‘nál’ vagy ‘éknál’, ‘tól’ vagy ‘éktól’-e a jelentés. Egy példa a többféleképpen értelmezhető ragra: 1604: „Mi wduarhelyről Jöttwnk wala wiza Keczetbe nagi *matenj*” (6). Csak ritkán egyértelmű, hogy a *-ni* (*-nott*, *-nól*) kizárólag többes számú, tehát ‘ékhoz’ jelentésű: 1635: „Tudom azt hogy Matthe Istwa(n) *Gergelj Balasni* hazasula megh, ott hala megis” (5). Számos esetben azonban – elsősorban közszavak esetében mutatható ez ki – a *-ni* (*-nott*, *-nól*) biztosan egyes számú rag: 1597: „Peter kouachne s az kegd felesege az ket aszonio(m) eggyek, eók el iarnak *egymasni* az en kertemennis el iarnak s en ne(m) bano(m)” (7). 1599: „aztis lattam mikor faggias gieorgi el mene bor venny az en *hazamnul* ad fl. 1 az en nalam valo bor arrabol” (12). 1604: „meg fogak az o[lahot] s az *bironj* wiuek” (7). 1604: „Sofálua(n) az *huganitt* volt, eó adott enny” (10). 1606: „ez Alperest egi nennjewel egietemben, Annaual, *hazolnitt* marhambol vett marhamon tartotta(m) eóket” (10). 1628: „az Szazok feolde *mellekinul* az mez kemencenel” (12). Biztosan nem lehet

‘ékhez’ a jelentés, ha már egyébként is többes számú a főnév: 1602: „fodor marton ... hogi a war zolgalatiatol es egieb zolgalattol adotol ohassa magat wgi kezde oda altal a *gerebeknj* szolgálnj ...” (6). Sőt, egy helyen Szabó T. Attila is egyes számúnak értelmezi a ragot: 1759: „én is 4 esztendeig szolga Lévén *puskásnitt* (értsd: Puskás Tamásnál) irítottam azt a helyet” (8).

Mind a mai nyelvjárási adatok, mind a történeti adatok azt mutatják tehát, hogy a ragcsoportnak egyes számú jelentése is van/volt (‘hoz’, ‘nál’, ‘től’), nem csak a többes számú ‘ékhoz’, ‘éknál’, ‘éktől’ jelentés.

Mi lehetett a fejlődés menete? A történeti adatok e kérdést illető elemzésére Murádin László vállalkozik (i. m. 54–5), majd összefoglalásként leszögezi: „a tárgyalt ragcsoport jelentése feltehetően elsődlegesen azonos lehetett az -ék összefoglaló képző és a megfelelő köznyelvi határozórag együttes jelentésével. Pusztá személynevekhez vagy személyt jelentő köznevekhez járulva a nyelvjárást beszélők később a -*ni*, -*nitt*, -*nul*, -*nül* ragnak – helyenként – pusztán olyan funkciót tulajdonítottak, mint a megfelelő köznyelvi ragnak, és így a nyelvjárási rag kifejezhette a család körétől elvonatkoztatott egyetlen személy tevékenységének háromirányúságát is” (58). Murádin szerint tehát az eredeti ‘ékhoz’ stb. jelentés alakult át – helyenként – ‘hoz’ stb. jelentéssé.

Az összefoglalást megelőző elemzés több pontjával azonban vitatkoznunk kell. Így adataink alapján fenntartással fogadjuk a következő kijelentéseket: „a történeti adatok között egyetlen olyan adat sincs, amelyben a -*ni*, -*nitt*, -*nul*, -*nül* határozórag-csoport -ék összefoglaló képzős személynévhez járult volna” (láttuk, van olyan, ami ilyennek értelmezhető), „a történeti adatok -*ni*, -*nitt*, -*nul*, -*nül* határozórag-csoportja minden esetben a család egész körére vonatkozó többes jelentésű rag volt” (fentebb idézett példáink egész sora mond ellent e kijelentésnek), „...a -*ni*, -*nitt*, -*nul*, -*nül* határozórag nem is járulhat egyedi köznevekhez, hanem csak személynevekhez és személyt jelentő köznevekhez...” (ellent mondanak e megállapításnak a régiségből: az 1599: *háзамnul*, 1628: *mellékinül* főnevek, az 1755: *akárkini*, 1597: *egymásni* stb. névmások, az 1765: *nálunknál*, 1807: *hazunol* határozószók – de a *nálunkni* alakra még egy mai szilágysági adatot is idézhetek a Márton Gyula gyűjtését felhasználva készülő Szilágysági nyelvatlasz anyagából Szilagyballáról). Murádin László megállapításai tehát kéte-lyeket ébresztenek a jelentésfejlődés menetének irányára nézve (ékhoz > hoz).

Az -ék szóelem és a -*nott*, -*nól*, -*ni* ragcsoport történetét végigtekintve más irányú fejlődést látok valószínűnek:

1. Az ómagyar kor folyamán együtt éltek a -*hoz* és a -*ni* ragok, lényegében azonos szerepkörben, de míg a -*hoz* minden nyelvjárásban elterjedt volt, a -*ni* csupán egy szűkebb régió nyelvjárásaiban volt használatos. A ragok azonos szerepkörű egy időben való meglétére lássuk a következő adatokat: 1591: „Chak vgj bira Chakan Balas el az Adorjan eörekseget, hogj Adorjan Gergelne *Chakan Balasni* mene lakni” (SzékOkl. I. 254: 187–8) és „Az asszoni, Adorian Gergelne, hogj *Chakan Balashoz* mene, vgj bira el Chakan Balas az eörekseget” (SzékOkl. I. 254: 201–2). (A két párhuzamos mondat jó példa arra is, hogy a -*ni* jelentése: ‘hoz’, nem pedig ‘ékhoz’.)

2. Az ómagyar korszak végén (16. sz. első fele) kialakul a heterogén csoportok többszámjele: az *-ék*. Ennek kialakulása a valahová való tartozást jelölő *-é* birtokjelből és a többséget jelölő *-k* többesjelből történt. E kialakulás menete még nincs kellően tisztázva, de a többes számot és a valahová való tartozást együttesen jelölő jel iránti igény alakíthatta ki. Ezt az igényt szemléltethetik a következő adatok: 1540: „jsten tarcha te .k. mýnd asonomal egetembe mýn hozatok tartozokal” (Kl. 522), „Ishen tharcha Meg .k. Mýnd vramal Es Egyb thagaýmalýs Epen” (Kl. 524), „Oztan kozonyon .k. En zomwal Az margýtnak es az crýstýnanak. Vegezetre, kywanom .k. Jo Egessegben lenný” és hozzáteszi még utóíratként: „nagy gýakorta meg Emlekezem arrol hogy mý kepen lakoztam .k. ott Eperýest” (Kl. 562). Ez utóbbi mondatban már beleérezzük a rövidítés *.k.*-jába a *kegyelmedéknél*-t is. A továbbiakban ezután a 16–18. század folyamán lassanként az egész nyelvterületen elterjedő *-ék* többszámjelhez általában a *-hoz* járult, de a nyelvterület keleti nyelvjárásaiban a meglevő *-hoz/-ni* kettősség funkcionális oppozícióba kerülhetett: a *-ni* az ‘ékhoz’ jelentést vehette fel, s ezzel párhuzamosan visszaszorulhatott általánosabb ‘hoz’ jelentése. Lényegében tehát jelentésszűküléssel állunk szemben, s mint ahogyan Benkő Loránd is megállapítja (Benkő 1974: 95–6), a jelentésfejlődésnek ez az iránya az általános tendenciák közé tartozik. Ennek az átalakulásnak tanújelei az én értelmezésemben a romániai magyar nyelvjárásokban látható *-ni/-hoz* ingadozások.

3. A 19–20. századra az *-ék* is egyre inkább benyomul a keleti nyelvjárásokba, változatként a *-ni* mellett az *-ékhoz* is a nyelvjárás részévé válik. Az *-ék* benyomulása oly erős lesz, hogy egyes keleti nyelvjárásokban a benne levő *-é* eredeti latívuszi jellegének felerősödésével helyettesíti az *-ékhoz*-t (*Nagyék megyek*). Az *-ék* mint rag tehát elvonás lehet egy eredetibb *-ékhoz*-ból.

IRODALOM

- Baboss R. Ernő 1942: Az uráli *-*k(.)* latívus-rag, in: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 24–31.
- Bárczi Géza 1969: A *-nak, -nek* rag eredetéhez, *Magyar Nyelv* 65: 417–21.
- Bárczi Géza 1971: A hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban, *Magyar Nyelv* 67: 129–34.
- Barta Gábor 1987: Humanisták I. János király udvarában, in R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, Budapest, Gondolat, 193–216.
- Beke Ödön 1955: Az *-ék* birtokképző ismeretlen alakja, *Magyar Nyelvőr* 79: 102–3.
- Benkő Loránd 1974: Szempontok a jelentésfejlődések jellegének, irányának, kronológiájának megállapításához, in Imre Samu, Szathmári István, Szűts László szerk.: *Jelentés- és stilisztika*, Budapest, Akadémiai, 92–7.
- Berrár Jolán 1967: A szóalkotással keletkezett szavak, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 316–51.

- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Kálmán Béla 1977: *Nyelvjárásaink*, Budapest, Tankönyvkiadó, 4. kiadás.
- Kenesei István 1998: A toldalékmorfémák meghatározásáról, *Magyar Nyelvőr* 122, 67–80.
- Keszler Borbála 1997: Képző-e a -hat, -het? *Magyar Nyelvőr* 121, 86–90.
- M. Korchmáros Valéria 1995: Az -ék: többesjel! *Néprajz és Nyelvtudomány* 36: 295–308.
- Korompay Klára 1991: A névszóragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 284–318.
- Makkai László 1977: Mindszenti Gábor emlékirata, in *Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról*, Bibliotheca Historica, Budapest, Magyar Helikon, 23–47.
- Mészöly Gedeon 1909: A denominális -ék képző eredete, *Magyar Nyelv* 5, 258–64.
- Murádin László 1966: A -ni, -niti, -nuli, ~ -nül határozórag-csoport funkciója és erdélyi elterjedtsége, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 10, 45–59.
- Ruzsiczky Éva 1961: A szóképzés, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 333–420.
- Szabó Géza 1982: Egy jelentéskategória néhány nyelvtani összefüggése a mai magyarban, *Magyar Nyelv* 76, 42–7.
- Szabó T. Attila 1960: A -ni, -niti, -nuli, -nül határozórag-csoport az erdélyi régiségben, *Magyar Nyelvjárások* 6, 3–22.
- Velcsov Mártonné 1968: Alaktan, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 85–204.

Források rövidítése

- Kl. = Hegedűs Attila–Papp Lajos szerk. 1991: *Középkori leveleink*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- SzékOkl. I. = *Székely oklevéltár – Új sorozat I: Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek 1569–1591*, közzéteszi Demény Lajos és Pataki József, Bukarest, Kriterion, 1983.

FELDERÍTETLEN RÉSZLETEK A SZÓSZERKEZETEK TÖRTÉNETÉBEN

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Első pillantásra illetlenségnek tűnhet, hogy egy olyan konferencián, amelyen a nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei a főszereplők, felderítetlen részleteket választottam előadásom tárgyául. Meggyőződésem szerint azonban – s remélem, ezzel a véleménnyel nem állok egyedül – a tényfeltárás és az elméletalkotás mellett az is eredménynek tekinthető, ha valaki tisztázatlan vagy eddig fel sem tett kérdéseket hoz szóba, pályatársait és persze önmagát is a válaszadás megkísérlésére, a fehér foltok eltüntetésére serkentve. Igaz, mondandóm így a konkrét eredmények helyett csupán azok csírait tartalmazhatja.

Először röviden felsorolom a felderítetlenség néhány okát, majd vizsgálati szempontok szerint csoportosítom a magyar szó szerkezet-történet egyes elhanyagolt részleteire vonatkozó kérdéseket, végül néhány javaslatot téve kitérek a kutatás lehetőségeire és céljaira.

2. Természetesen csak vázlatosan szólhatok a felderítetlenség okairól.

a) Ezek közül az egyik a szintagmatannak és a mondatannak a nyelvtörténeti vizsgálódáson belül elfoglalt helye. Míg a fonológiai és a morfológiai rendszer viszonylag kevés elemből áll, a mondat szerkesztés variációs lehetőségei szinte következtetetlenül gazdagok. Az alaki változások jóval könnyebben észlelhetők, „látványosabbak” a funkcionálisaknál: ez a tény is a hang- és morfématörténetnek kedvez a szó szerkezet- és mondat történettel szemben. A szintagmák sorsánál a lexémáké is egyszerűbben követhető, mivel a szerkezet a szónál alkalmibb egység.

b) A másik ok a nyelvtörténeti korszakokkal kapcsolatos. A nyelvemléktelen periódusok nyelvvállapotára, illetőleg nyelvi változásaira jórészt az összehasonlító nyelvészet segítségével, valamint nyelven kívüli tények ismeretében következtethetünk. Az uráli összehasonlító nyelvészet hang-, alak- és szóképzéstan eredményei jóval gazdagabbak a mondat tani jellegűeknél. Ennek magyarázata elsősorban éppen a régi nyelvemlékek, összefüggő szövegek hiánya, bár kétségtelenül hozzájárul bizonyos kényelmesség és egyoldalúság is. A történelmi, művelődéstörténeti ismeretek kamatoztatásának lehetősége pedig a szintagmatanban a szótörténetbelihez képest jelentéktelen.

Az ősmagyar kor nyelvi történéseire a korai ómagyar források alapján is következtethetünk, de ekkor még igen kevés a szövegemlék, tehát erről az oldalról szintén a szórványemlékekből is tanulmányozható hang-, alak- és lexématörténet pozíciói erőszédnek a szintagmák és a mondatok vizsgálati lehetőségeivel szemben. Természetesen ugyanez érvényes magára a korai ómagyarrá.

A szószerkezet- és a mondatnagyság kutatása csak a kései ómagyar korhoz érve válhat (és többé-kevésbé válik is) egyenrangúvá a többi nyelvi szintté.

Ezután a korábbi arányok megfordulhatnak, de nem ez történik. A középmagyar korról egészében elmondhatjuk, hogy nyelvtörténetírásunk mostohagyermek. Véleményem szerint főleg azért van ez így, mert az elsősorban hangtani vagy alaktani érdeklődésű és iskolázottságú nyelvtörténészek az ómagyar kor befejeztével saját szűkebb szakterületükön különösebb újdonságra nem számítanak, tehát (sajnos) a magyar nyelvtörténetet a kódexek korával szinte lezártak tekintik. Ez a szemlélet a szintagma- és mondatnagyság vizsgálatok lehetőségeit nagyon károsan befolyásolja.

Úgy gondolom, az újmagyar nyelvi változások szintén sokkal nagyobb figyelmet érdemelnének az eddiginél, bár a hiányok súlyát a mához közeledve magától értetődően egyre kisebbnek érezzük.

c) Alapos elemzést igényelne annak megválaszolása, hogy a szintagmatörténet bizonyos részleteinek feltáratlansága mennyire függ össze a nemzetközi és a hazai tudomány történetének divathullámaival. Az viszont kétségtelen, hogy egy-egy nagy tekintélyű nyelvész – különösen akkor, ha oktatóként is tevékenykedett – döntő hatással lehetett tanítványai érdeklődésének irányára, vagyis például kiemelkedő hangtörténészek vagy etimológusok vonzáskörében eleve ritkábban kerülhetek szóba a szintagmák.

A nyelvtörténeti oktatás hagyományos rendje egyébként sem kedvez a mondatnagyság jellegű kutatásoknak. Kevés a nyelvtörténeti órák száma, s az állandó versenyfutás az idővel főként a tanulmányok viszonylag kései szakaszában sorra kerülő témáknak a vizsgálatában kényszeríti kapkodásra, megalkuvásra az oktatókat és a hallgatókat.

d) Számos oka lehet még annak, hogy a szintagmatörténet egyes részletei homályban maradtak. Ezek közül egyet semmiképpen sem hagyhatok említés nélkül: előfordulhat, hogy valamely kérdés elméleti szempontból is tisztázatlan, a leíró nyelvtanban sem kapott elegendő figyelmet, vagy esetleg fel sem merült.

3. Azokat a felderítetlen részleteket, amelyeket példaként választottam, a hiány természete szerint csoportosítom. Az egyes típusokat nem mindig lehet élesen szétválasztani, ezért az osztályozási szempontok kereszteződésekor mindig a legfontosabb mozzanatot igyekszem kiemelni.

a) Elég gyakran megesik, hogy egy jelenségről vagy folyamatról aránylag sokat tudunk, de kronológiai elhelyezése gondot okoz. Valljuk meg: az is előfordul, hogy a keletkezésnek, illetve megszűnésnek az ideje eddig még kérdés formájában sem bukkant fel.

Az ősmagyar korról és előzményeivel kapcsolatban a nyelvmélekek hiánya miatt az időrendi problémák a kutatás természetes velejárói. Az alapnyelvi és az ősmagyar jelenségek elhatárolása, az ősmagyar belüli kronológia megállapítása, valamint az ősmagyar események elkülönítése egyaránt bonyolult feladat.

Nehéz kérdés például, hogy a névszói-igei állítmány kialakulásának folyamata meddig haladt előre az alapnyelvben, s utána mi történt az ősmagyar kor egyes szakaszaiban. Ha közvetve is, ehhez a problémához kapcsolódik, mikor indult meg a melléknévi állítmány az alany többes számához vagy halmozottságához igazodó egyezteté-

se. – Az utóbbi kérdés már az ős- és az ómagyar kor határsávjához vezet bennünket. A nagyjából erre az időszakra tehető folyamatokról nem tudjuk, milyen fázishoz érkeztek, illetőleg lényegében lezárultak-e az ősmagyar végére. Nincs tisztázva például, használtak-e már az ősmagyarban alanyként és tárgyként főnévi igenevet, illetőleg jelentkezték-e már akkor a *Kopognak* típusú határozatlan alanyú mondatok. Az sem világos, hogy az ősmagyar kor végén hol tartott az a folyamat, melynek során a valószínűleg birtokos szerkezetre visszavezethető ige-igeneves szerkesztésmód alanyos szintagmává értékelődött át. S vajon mennyire vált általánossá az ómagyar előtt a mellérendelő kötőszók szerkezettag-kapcsoló szerepe?

Biztos vagyok benne, hogy a szintagmák ősmagyar kori történetének feltárásáért többet tehetnénk, mint korábban, de be kell látni, hogy bizonyos részletek nyelvemlékek nélkül nemcsak felderítetlenek, hanem felderíthetetlenek is.

Súlyosabb, mégis könnyebben jövätehető mulasztás, hogy a nyelvemlékes korok szintagmatörténetében is vannak kronológiai vonatkozású hiányok. Nem az ómagyar kori, közismert adatolhatósági nehézségekről van itt szó, hanem arról, hogy nyelvtanírásunk a szószerkezetek történetének egyes jelenségeiről bőséges forrásanyag birtokában sem állapítja meg, mikortól adatolhatók.

Ilyen például a partitívuszi alany. Berrár Jolán megírja, hogy „A *-ban*, *-ben* ragos részleges alany a XVIII. század óta kihalt” (1957: 74, 1967: 430), de azt sem ő (vö. i. h.), sem kiváló elődei (Simonyi 1888: 79–84, Klemm 1928–1942: 139) nem mondják meg (és tudomásom szerint más sem), mikor bukkan fel a ma használatos *-ból/-ből* ragos forma.

A tapadásos alany fajtáinak első jelentkezéséről sincsenek kielégítő ismereteink. A legkorábbi ilyen alanyt Berrár történeti mondattanában (1957: 75) találtam; a példa Heltai Gáspártól, a XVI. század közepéről való: „*A kinec vagyon* oſtan, à keni meg az itilő meſtereknek markokat” [t. i. *pénze, vagyona*]. Az is érdekes kérdés, van-e ennél régebbi példája a tapadásos alanynak, de még inkább feltárára vár, hogy egyéb altípusai (*Terítve van, Tálalva van, Délre jár*, „Tizenkettőt *ver* Adonyban”, „*Jobb* nekünk a Vértes vadonában” stb., vö. Rácz 1968: 237) mikor tűnnek fel. A válaszhoz ugyanis az összefoglaló mondattanok példái (vö. pl. Klemm 1928–1942: 145) nem adnak elegendő támpontot, és hiába próbálkozunk a NySz. leginkább számításba vehető szócikkeivel is.

A *múlik* segédigés, vagyis a *húszéves múlt* típusú állítmánynak a kialakulásmódját a történeti mondattani szintézisek (vö. Klemm 1928–1942: 137, Berrár 1957: 77) úgy mutatják be, hogy adatolhatóságának korát nem árulják el.

Ha egy szintagmafajta ma már (legalábbis a köznyelvben) nem él, hasznos volna tudnunk kihalásának idejét, az effajta ismereteink azonban nemegyszer hiányosak. Ki tudja például, meddig volt eleven jelenség, hogy a jelölt tárgy szintagmában bővíthetett deverbális főnevet (l. pl. DebrK. 9: „az ő *niakat* / *el vagasnak* előtte”)? – Ehhez a kérdéshez kapcsolódva érdemes megemlíteni egy olyan szemléleti hibát, amely (sajnos) egyáltalán nem korlátozódik a szószerkezetek körére. Természetes és helyes törekvés, ha a történeti vizsgálódásban fokozott figyelmet szentelünk az alaki és funkcióbeli újdonságoknak, velük összefüggésben pedig a legkorábbi előfordulásnak, az első adatoknak; az viszont nagy kár, hogy a nyelvi elemeknek, szerepeknek, jelenségeknek a

visszaszorulása és kiveszése ritkán vált ki hasonló érdeklődést. Ha nem tudatosul bennünk eléggé, hogy a diakróniában a keletkezés és a változások mellett a változatlan továbbélésnek és a kihalásnak is megvan a maga fontossága, akkor sem a nyelvi elemek és rendszerek életrajzáról, sem az egyes korszakok szinkróniájáról nem lehet hiteles képünk!

b) Más részletekkel kapcsolatban a diakrón folyamatok jellemzését, a szerkezeti variációk küzdelmének feltárását tarthatjuk hiányosnak.

Régóta foglalkoztat a gondolat: milyen kár, hogy a szinkrón metszetek diakrón, statisztikai jellegű összevetésében rejlő lehetőségeket eddig alig-alig használtuk ki! Az ilyen munka fárasztó és időigényes, ám lehetővé teszi, hogy a semmitmondó általánosságok és a felületes benyomások helyébe pontosabb eredmények, hitelesebben alátámasztott következtetések léphessenek. – Bár nem szintagmatörténeti tárgyú, követendő példaként említhető itt Benkő Loránd tanulmánya a magyar szókincs szerkezetének változásáról (1962: 115–36). Ami pedig a szószerkezet-történetet illeti: többek között éppen a diakrón összevető statisztikának köszönhetően juthatott új eredményekre a határozói igenevek funkcióinak alakulásával foglalkozó értekezésem (Horváth László 1991).

A magyar nyelv történeti nyelvtanának (= TNyt.) eddig elkészült kötetében a szintagmatani fejezetek a későbbi diakrón gyakorisági összehasonlításokhoz csak részben adnak elegendő alapot. Igen jól lehet majd építeni ebből a szempontból a névszói csoportoknak (S. Hátori Antónia 1991, 1995), valamint a mellérendelő szerkezeteknek (Papp Zsuzsanna 1995: 505) a bemutatására, a hozzárendelő szintagmákéra (Farkas Vilmos 1995) viszont alig, az igei és az igenévi csoportéra (R. Hutás Magdolna 1995) pedig egyáltalán nem. Szerencsére az utóbbi hiányt kissé enyhíti Forgács Tamás értekezése (1996) a Münchener Kódex igei szerkezeteiről.

A statisztikai vizsgálódás önmagában is tanulságos lehet, de igazán csak akkor érheti el a célját, ha párosul a jelenség vagy folyamat minőségi jellemzésével, szociolingvisztikai, nyelvjárás-, műfaj-, norma- és stílustörténeti tényezők mérlegelésével.

A különféle szerkesztésbeli megoldások statisztikai szempontból is érdekes és feltárássra váró diakrón harcának most csak néhány példáját említhetem. Ilyen az igei és a névszói-igei állítmány gyakoriságának alakulása; a *követségem* : *követségemet*, *téged* : *tégedet* típusú párok tagjainak küzdelme; az *-ul/-ül* és a *-ként* előfordulási arányának változása az állapot- és módhatározói funkcióban, ugyanígy a *-nál/-nél* és *-tól/-től* ragoké a hasonlító határozóiban; a birtokos szerkezetek és szerkezetláncok jelöltségének diakrón statisztikája; a *de* és a *hanem* gyakoriságának módosulása a kizáró ellentétes mellérendelő szerkezetben. A különböző egyeztetési formák történeti használatának mennyiségi oldalát sem ismerjük eléggé; reményt kelthet azonban, hogy az ilyen tárgyú felmérésekhez kitűnő alap Rácz Endre monográfiája (1991). Többet kellene tudnunk a szerkezeti kötöttséget érintő változásokról, így azok mennyiségi vonatkozásairól is; ezen a téren biztató kezdet Forgács Tamás értekezése (1996), magam pedig a kolozsvári Brassai-emlékkonferencián (1997) tartottam középmagyar témájú előadást a kötött és a szabad határozók arányáról.

A szintagmatan és a mondatan átmeneti zónájához tartozó felderítetlen részletek közül itt kettőre szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik: a szó szerkezetcsoporthoz típusainak története, használatuk gyakoriságának változása. A másik téma tipológiai szempontból is igen fontos: az igeneves és a mellékmondatos szerkesztésmód küzdelmének minőségi és mennyiségi vonatkozásai a magyar nyelv történetében (és más nyelvekben); ehhez érdemes volna olyanféle mutatókat létrehozni, amelyeket Deme László alkotott a mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálatához (1971).

c) Egy-egy szintagmatörténeti részlet felderíthetőségének nem is ritkán az a legfőbb oka, hogy a kérdés elméleti, leíró szempontból sincs tisztázva, vagy fel sem bukkan. A számos példa közül csak néhányat sorolhatok fel.

Valószínűleg alaposabb leíró vizsgálódásnak kellene megelőznie a fakultatív alanyú ígék történetének feltárását, a határozói és határozószói szerkezetek (az elnevezéshez vö. S. Hámori 1991: 720–3, 1995: 462–73) sorsának nyomon követését vagy a jelzők sorrendjében esetleg bekövetkezett cserék bemutatását. A történeti kutatások megalapozásaként érdemes lenne összefoglalnunk és bővítenünk a határozók komplexitására vonatkozó ismereteinket. Természetesen szükség volna ilyenféle elméleti problémák tisztázására is: Mikor lehet kötött bővítmény az időhatározó? Hogyan értékelhetjük a kötöttség szempontjából az eszközhatározókat? – Utolsó példám szintén a kötöttséggel kapcsolatos. Fontos eredménynek tartom, hogy a TNyt. rávilágít: a mennyiség- és a birtokos jelző nemcsak szabad, hanem kötött bővítmény is lehet (S. Hámori 1991: 711–2, 1995: 407–9). Szerintem azonban a minőségjelző sem mindig szabad bővítmény: úgy vélem, például egy-egy részegységnek vagy sorozatok elemeinek a megnevezéséhez a jelző kötötten csatlakozhat. Ezek és a hasonló szerkezet típusok előbb leíró, majd történeti vizsgálatot kívánnának.

4. Előadásomat a szintagmatörténeti kutatások lehetőségeire és céljaira vonatkozó gondolatokkal zárom.

A kronológiai hiányok megszüntetésében szerepe lehet majd a SzT. kiteljesedésének, valamint a Nyelvtudományi Intézetben készülő Nagyszótár korpuszának. Érdemes volna mérlegelni egy olyan nyelvtörténeti gyűjtemény létrehozásának esélyeit, amely szótárszerű elrendezésben mutatná be egyes grammatikai – többek között szintagmatani – jelenségek első (és szükség esetén utolsó) előfordulásait. A tervek között egy nyelvtörténeti vonzatszótár is szerepelhet, bár ezt valószínűleg egy hasonló műfajú mai nyelvi szótárnak kellene megelőznie.

S hogy az ilyen szintézisekhez és a felderítetlen részletek számának csökkentéséhez legyen elegendő képzett kutató, a tehetséges egyetemisták érdeklődését már tanulmányaik viszonylag korai szakaszában – például szakszemináriumok segítségével, dolgozati témák ajánlásával – rá kellene irányítani a szó szerkezet- és mondat történetre is.

IRODALOM

- Benkő Loránd 1962: Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 64, 115–36.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1967: A szintaktikai szerkezetek története, in Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 429–57.
- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai.
- Farkas Vilmos 1995: A hozzárendelő (alany–állítmányi) szerkezet, in *TNyt.* II/2, 210–46.
- Forgács Tamás 1996: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései (a Müncheni Kódex Máté-evangéliumából készített igeszótárral szemlélítve)* = *Studia Uralo-Altaica – Supplementum* 5, Szeged.
- S. Hátori Antónia 1991: A főnévi szerkezetek; A melléknévi, számnévi és határozó(zó)ji szerkezetek, in *TNyt.* I, 676–723.
- S. Hátori Antónia 1995: A főnévi szerkezetek; A melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek, in *TNyt.* II/2, 329–473.
- Horváth László 1991: *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből* = *Nyelvtudományi Értekezések* 133, Budapest, Akadémiai.
- Horváth László 1997: Igék és igenevek kötött és szabad határozóinak aránya korai középmagyar szövegekben. Kézirat. (Megjelenőben a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben.)
- R. Hutás Magdolna 1995: Az igei szerkezetek; Az igenévi szerkezetek, in *TNyt.* II/2, 247–328.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő szerkezetek, in *TNyt.* II/2, 474–505.
- Rácz Endre 1968: Az alany elmaradásának (hiányának) esetei, in Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 236–8.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai.
- Simonyi Zsigmond 1888: *A magyar határozók I*, Budapest, MTA.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1975–: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*, Bukarest, Kriterion.
- TNyt. = Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, Budapest, Akadémiai. – I: E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre szerk. 1991: *A korai ómagyar kor és előzményei*. – II/2: Rácz Endre szerk. 1995: *A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika*.

A TÖRTÉNETI NYELVTAN NÉHÁNY KÉRDÉSE A NYELVFÖLDRAJZ SZEMSZÖGÉBŐL

JUHÁSZ DEZSŐ

1. Az ómagyar kor végéig bezárólag kész *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. A mű befejezése még nem kevés erőfeszítést, munkát ad a nyelvtani munkaközösség tagjainak, de – a tudomány természetéből következően – nem tekinthető véglegesen lezárt-nak az elkészült korszakok rajza sem; gondoljunk csak a vaskos kötetekben nyitva hagyott számtalan izgalmas kérdésre vagy a problémák továbbgondolásából származó újabb kérdésfeltevésekre. A Történeti nyelvtan már méreteinél fogva sem könnyű olvasmány, mégis: csak akkor válik élő tudománnyá, ha forgatjuk, egy-egy részletét folyamatosan szembesítjük az új gondolatokkal és nyelvi adatokkal. Bizonyára sok tekintetben árnyalható lesz majd az ómagyar korról alkotott képünk, ha nagy tömegű nyelvtörténeti anyagot tudunk számítógépre vinni, és abban megfelelő keresőprogramokkal célzott vizsgálatokat végezhetünk. Az ősmagyar kori vázlatunkat pedig újabb vonásokkal egészíthetjük ki a legfrissebb finnugrisztikai eredmények figyelembevételével. (Reméljük, már ennek a tanácskozásnak is lesz ilyen hozadéka.)

Magam a kötőszói és módosítószói fejezetek írója voltam a Történeti nyelvtanban, most mégis egy másik részterületet szeretnék röviden reflektorfénybe állítani: az igeragozás egy szeletét, mégpedig egy sajátos nézőpontból, a **nyelvföldrajz** és a **történeti dialektológia** szemszögéből. Meggyőződésemmel ugyanis, hogy ebből az irányból még közelebb jutunk a korai – kevés nyelvemlékü vagy éppen nyelvemléktelen – korszakok eseményeinek megismeréséhez, grammatikai részrendszereinek kitapogatásához, sőt nyelven kívüli tényezők, főleg településtörténeti mozgások rekonstruálásához is.

2. Ez a megközelítésmód – ti. a nyelvföldrajzot integráló nyelvtörténet – a nemzetközi tudományban igen nagy múltra tekint vissza, de nálunk sem újkeletű. A különböző nyugat-európai nyelvföldrajzi iskolák kibontakozásának egyik fő mozgatórugója épp a függőben levő nyelvtörténeti kérdések eldöntése volt új szempontok bevonásával. A németeknél a múlt század végén G. Wenker a hangtörténetet célozta meg, a századelőn a franciáknál J. Gilliéron már a lexikára és a szemantikára is kellő hangsúlyt helyezett. Az olaszoknál új nyelvészeti irányzat, a neolingvisztika bontakozott ki a nyelvföldrajzra alapozva, élén M. Bartolival és G. I. Ascolival. Náluk már jól látható az az igyekezet, hogy a nyelvi leírás minél több szintjét – beleértve az alaktant és a mondatant is – bevonják a történeti geolingvisztikai vizsgálatba, sőt elődeiknél még nagyobb figyelmet fordítottak a nyelven kívüli (történelmi, gazdasági, kulturális) tényezők értékelésére. (Vö. B. A. Szerebrennyikov szerk. 1986: 308–48, Th. Bynon 1997: 160–83, 201–36, Máté J. 1997: 131–47, 175–89, stb.) Itt nem lehet feladatom, hogy a nyelv-

3, 201–36, Máté J. 1997: 131–47, 175–89, stb.) Itt nem lehet feladatom, hogy a nyelv-földrajz fejlődését az interlingvális vizsgálatokig, az areális nyelvészetig terjedően vázoljam. Csupán azt szeretném jelezni, hogy századunk közepéig ez a módszer az egész világon polgárjogot nyert, szinkrón és diakrón vizsgálatokra egyaránt széles körben alkalmazták.

3. Nálunk, Magyarországon a nyelvjárási és nyelvtörténeti jelenségek nagyobb szabású együttes vizsgálatára, monografikus keretben, először Szegeden tettek kísérletet. Horger Antal 1934-es könyvéről, *A magyar nyelvjárások* címűről van szó, amely mindenekelőtt a magyar nyelvjárási jelenségek korrekt, kora színvonalán álló számbavétele, de igen sok figyelemreméltó nyelvtörténeti megjegyzéssel kiegészítve. (Horgert az utókor ezért a többletért általában nem méltányolta, mivel módszerét a saussure-i szinkrónia és diakrónia egybemosásának tartotta. Mára talán eljött annak is az ideje, hogy munkásságát árnyaltabban, méltányosabban ítéljük meg.)

Határozottabb előrelépésre azonban – minden tiszteletreméltó korábbi próbálkozás ellenére (és ebben Horger nem állt egyedül) – csak a nyelvöldrajzi elvek meggyökereztetése után és egy korszerű, megbízható, az egész nyelvterületet átfogó nyelvatlasz elkészítésével lehetett számítani. Mindebben elévülhetetlen érdemeket szerzett *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak munkaközössége, amely nemcsak hatalmas, magas színvonalú adatbázist hozott létre, hanem a nyelvöldrajz elméletét, gyakorlatát is számos tanulmányban fejtegette és tovább is fejlesztette. E helyütt csupán néhány olyan értekezést említem, amelyben a nyelvatlasznak, ill. a nyelvöldrajzi módszernek a történeti kiaknázhatóságáról is írnak: Bárczi Géza: A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai (1954), A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai (1964), Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái (1956), Benkő Loránd: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban (1961), A nyelvöldrajz történeti tanulságai (1967a), Nyelvjáráskutatás és településtörténet (1967b), Nyelvtörténet és mai nyelv (1967c); Imre Samu: Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvatlasz anyagában (1971a); stb.

Benkő Lorándtól idézem a ma is időszerű gondolatokat: „Bár a nyelvtörténeti szemléletnek és módszernek [...] a források szempontjából való kiszélesedése végeredményben nálunk is [...] a módszer komplexitásának kialakulásához vezetett, bizonyos tudománytörténeti okoknál fogva a jelenkor nyelvi anyagának nyelvtörténeti hasznosítása terén nem léptünk eléggé előre, s a komplex szemlélet- és eljárás mód e téren még ma sem egészen teljes, ma sem egészen harmonikus és arányos. Ez a mai nyelv hasznosításának rovására megnyilvánuló bizonyos egyoldalúság nyelvtörténeti kutatásaink átlagának még akkor is jellemzője, ha az utóbbi időben nyelvünk múltjának nem egy mozzanatát ismertük is meg éppen a mai nyelvi helyzetből kiindulva” (1967c: 49). „Tudott dolog, hogy egy-egy nyelv mai nyelvjárásai a nyelvtörténeti fejlődésnek olyan élő archívumai, ahol az egyes jelenségek diakróniájának szinte minden fázisa megtalálható...” (uo. 63). „Sőt a nyelvjárási variációk szinkróniájának diakrón szempontból való értékét még növeli ezek területi helyzete, kötöttsége, amely a nyelvi t é r b e l i s é g

időbeliségre való átválthatóságának következtében kiemelkedő módszertani jelentőséggel bír” (uo. 58, kiemelés tőlem: J. D.).

Nyelvföldrajzi alapú történeti morfológiai tanulmányunk sajnos elég kevés van. A teljes magyar nyelvterületet átfogó vizsgálatot eddig az is nehezítette, hogy a magyar nagyatlasz a romániai területről csak nagyon hézagos gyűjtéssel rendelkezett, ezért például Imre Samu szintéziséből (MMNyJR. 1971b) e vidékek módszeres leírása ki is maradt. Most, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság égisze alatt végre megindult *A romániai magyar nyelvjárások atlaszának* publikálása, elhárult a magyar nyelvföldrajzi anyag egységes szemléletének eddigi legkomolyabb tárgyi akadály.

4. Az elmondottak alapján olyan történeti alaktani témát választottam előadásom tárgyául, amely még tartogat megválaszolandó kérdéseket, nyelvjárási vetülete változatos, és nyelvföldrajzi elemzése az egész magyar nyelvterület jelenségeinek alapján bizonyos kései ősmagyar és ómagyar rendszermozgások rekonstruálásával kecsegtet. Ez a szelet a többes szám első személyű igealakok alakulásmódja a kijelentő mód jelen időben. – Mielőtt a nyelvföldrajzi vonatkozások taglalására térnék, röviden összefoglalom annak az igei paradigmának a történetét, amelybe a szóban forgó ragok beleilleszkednek, mivel az egyes morfémák sorsa elválaszthatatlan a részrendszer többi tagjának mozgásától. Az ige-töveket a hagyományt követve a *vár* és *kér* igékkel szimbolizálom (l. az 1. számú mellékletet).

a) A magyar igeragozás történetének – s benne a T/I.-nek – nagyon gazdag a szakirodalma. A nyelvjárási vonatkozásokat is megemlítő T/I. vizsgálat főbb állomásai Simonyitól (1913, 1916) kezdve Melichen (1914: 6–9), Horgeren (1931: 61–4, 1934: 152–3), Benkőn (1957, 1967a, 1980: 255), Bárczin (1964, 1982: 20, 1990: 32–5), Nyírin (1974: 153) át E. Abaffy Erzsébetig (1991: 133, 137–41, 1992: 186–9), a Történeti nyelvtan igeragozási fejezeteinek írójáig vezetnek. Az én felfogásom keletkezéstörténeti kérdésekben a Történeti nyelvtan álláspontjához áll a legközelebb. (Sajnos terjedelmi korlátok miatt nincs arra mód, hogy a különböző szerteágazó véleményeket részletesen szembesítsem; ez később egy önálló tanulmány tárgya is lehet.)

b) A kijelentő mód jelen idejének mai ragozási sorát szemlélve a nyelvtörténészek azonnal feltűnik, hogy az egyes számú sorokat elhagyva a tökéletes eredetbeli rend „rendetlenségre” változik. Azaz: az egyes számban a határozott ragozás ragjai egységesen névmási eredetűek, az általános ragozás ragjai szintén egységesen képzői eredetűek, ezzel szemben rögtön a többes első személyben a névmási gyökerű *-unk/-ünk* az általános ragozás oldalára kerül, míg a másik oldalon a határozott ragozás *-juk/-jük* ragjában nyoma sincs semmi névmási elemnek, csupán a *-k* többesjel ismerhető fel mint morfématikai előzmény. Valóban helycsere történt-e, s ha igen, miért? Van-e hasonló átvándorlásra példa a paradigmában? A korábbi rendszerállapotoknak milyen nyomai fedezhetők fel a nyelvemlékekben vagy a nyelvjárásokban?

1. sz. melléklet

Korai ősmagyar kor		Főbb változások		Korai ősmagyar kor	
		Egyes szám			
Határozott ragozás	Az általános ragozás proformái	Határozott ragozás	Általános ragozás	Határozott ragozás	Általános ragozás
1. <i>vérő-mis</i> <i>kére-mis</i>	<i>én vérő</i> <i>kér-s</i>	$\langle \bar{u} > a, e > \bar{e} \rangle$, $-m/m\bar{i} > -m$	Új rag keletkezik kép- zóból: -k	<i>vérő-m</i> <i>kér-m</i>	$\langle \bar{e} \bar{n} \rangle$ <i>vérő-k</i> <i>kér-k</i>
2. <i>vérő-is</i> <i>kére-is</i>	<i>te vérő</i> <i>kér-s</i>	$\langle \bar{u} > a, e > \bar{e} \rangle$, $-i/i\bar{i}$ zöngésülés > -d: (homónia megsz.)	Új rag keletkezik kép- zóból: -sz (más igéken még -i/s)	<i>vérő-d</i> <i>kér-d</i>	$\langle \bar{e} \bar{u} \rangle$ <i>vérő-sz</i> <i>kér-sz</i>
3. <i>vérő-i</i> <i>kére-i</i>	<i>ő vérő</i> <i>kér-s</i>	$\langle \bar{u} > a \langle \bar{e} \rangle \rightarrow \langle \bar{o} \rangle -j\bar{d} \langle \bar{e} \rangle$ monofongizáció, teljesbővítés $\langle \bar{e} \rangle > i \langle \bar{e} \rangle$ zárt irányú monof. (mindkét ragban: homo- nímia megszüntetése)	A zéró rag megszűntetés lása (más igéken még -n, -ik, is)	<i>vérő(i)-j\bar{d} (-v\bar{e}r\bar{i})</i> <i>kér-i (-kér\bar{e})</i>	$\langle \bar{o} \bar{i} \rangle$ <i>vér-ø</i> <i>kér-ø</i>
Többszám					
1. <i>vérő-mis</i> <i>kére-mis</i>	<i>ti vérő-is</i> <i>kér-kis</i>	$\langle \bar{u} > a, e > \bar{e} \rangle$ $-m/m\bar{i} > -m$ $-m/m\bar{i} > -m$	$\langle \bar{u} > a, e > \bar{e} \rangle$, $-k/i\bar{k} > -k > -u\bar{k} > -i\bar{k}$	<i>vérő(i)-muk</i> <i>kér(ø)-muk</i>	$\langle \bar{m} \bar{i} \rangle$ <i>vérő(i)-muk</i> <i>kér(ø)-muk</i>
2. <i>vérő-is</i> <i>kére-is</i>	<i>ti vérő-is</i> <i>kér-kis</i>	+Ragcsere nyelvjárási megszűléssel	Eltörlés, j-vel bővítés (homónia megsz.) nyelvjár. meg- szűléssel. +Ragcsere.	<i>vérő-k (-v\bar{e}r\bar{i}-k)</i> <i>kér-k (-kér\bar{e}-k)</i> > <i>vérő-k, kérők</i>	$\langle \bar{v} \bar{e} \bar{r} \bar{o} \rangle$ <i>vérő-k (-v\bar{e}r\bar{i}-k)</i> <i>kér-k (-kér\bar{e}-k)</i> > <i>vérők, kérők</i>
3. <i>vérő-i</i> <i>kére-i</i>	<i>ők vérő-is</i> <i>kér-kis</i>	Az E/I. szabályos töb- bess.	Ragkölcsonzás más paradigmából: -nak.	<i>vérő(i)-j\bar{k}</i> <i>kér-ik</i>	$\langle \bar{o} \bar{k} \rangle$ <i>vér-nak</i> <i>kér-nak</i>

Az igeragozás alakulásának fő eseményei zömmel az ősmagyar korhoz köthetők, ezért azon sem csodálkozhatnánk, ha a T/1.-t érintő változások is a honfoglalást megelőző idők homályába vesznének. De a korábbi kutatások kimutatták, hogy a többes paradigma három személye közül épp az elsőben zárultak le utoljára a rendszerformáló folyamatok, így azok átnyúlva az ősmagyar korra, nyelvjárási reliktumokat hagyhattak

hátra. Érdeemes azonban a többes számú paradigma történetét az időrendet követve a harmadik személynél kezdeni.

Valamikor az ősmagyar kor közepe, utolsó harmada táján a felszólító módú és az *sz/v* tövű igéken megszületik a *-nak/-nek* rag, amely aztán áterjed az általános ragozás kijelentő mód egyéb T/3. igéire is. A többesnek ezen részrendszerében akkortájt nagy valószínűséggel efféle egyszerű proformák funkcionáltak: *mi várak, kérek, ti várak, kérek, ők várak, kérek*. Ez nem más, mint a „névmás + igető” analitikus szerkezetek többesjeles „meghosszabbítása”, de ilyen kezdetleges formában is, a személyes névmásokkal szerkezetet alkotva – a már létező tárgyas ragokkal opozícióban – képek lehettek a határozatlan tárgyi bővítményű igéknek az elkülönítésére.

Ez azt jelenti, hogy az indeterminált paradigmában születő mai többes számú ragok nem légtüres térbe kerültek, hanem már materiálisan is állt a helyükön valami, tudniillik a *mi, ti, ők várak, kérek* típusú forma. Ezt azért hangsúlyozom, mert sokan úgy gondolják, hogy amíg nem születtek meg a mai alanyi (általános) személyragok, addig a tárgyas paradigma tagjai töltötték be ezt a feladatot. Ezt kevésbé tartom valószínűnek, annak ellenére, hogy majd a többes elsőben is láthatunk egy ilyen ideiglenes funkcionális kettősséget. De azt is látni fogjuk, hogy csak nyomós okból, másodlagosan és nyelvjárási hatókörrel.

Visszatérve a többes harmadikhoz: a *-nak/-nek* rag beilleszkedésével eggyel csökken a homonim alakok száma, s hasonló folyamat tanúi lehetünk a T/2.-ben is: a *-tuk/-tük* rag indeterminált szerepkörbe való átlépésekor ugyancsak lefed egy *várak, kérek*-féle összszervezetet. A *vár(o)tuk, kér(ë)tük* azonban nem jelenik meg kettős szerepkörben, hiszen épp egy új forma ütötte ki a helyéről, a *várjátuk, kérítük*. Ezeknek köztudomásúan az a nívója, hogy a morfémahatáron magukba építik az egyes harmadikból származó *-já/-i* elemet, amely a személyi kötöttségekből mintegy kiszabadulva a határozott tárgyra utalás morfológiai megerősítésére szolgált. Így a régi *-tuk/-tük* akár a nyelvtörténet szemétdombjára is kerülhetett volna, de a nyelv kapva kapott rajta, hisz a szomszédos indeterminált sorban hatalmas kereslet volt alkalmas ragokra.

Ez a formula akár a többes első számára is végleges és megnyugtató megoldást adhatott volna: **várjánk azt ⇔ várunk vmit*. Hogy mégsem így történt, annak több oka lehet. A legfőbb talán az, hogy – Gilliéron szavával élve – a nyelvi „terápia” másik irányból is megindult: az E/1. *várok, kérek* (képzői eredetű raggal) és a T/1. *várok (~ várak), kérek (~ kérük)* (többesjel eredetű raggal) olyan közeli és súlyos homonímiát jelentett, hogy hozzá képest a tárgyjelölés árnyalatai a második helyre szorulhattak. Ez a homonímiából eredő taszítóerő egyrészt az eredeti helyének elhagyására sarkallta a T/1. *várok, kérek*-et, másrészt megindította az alaki elkülönülés folyamatát is. A szolidabb megoldás a kötőhangzó zártságának fokozása volt: *várok > várak, kérek > (kérök >) kérük* (labiális párhuzammal kiegészítve), a látványosabb pedig az alakbővítéses módszer: *várak > várjuk, kérek > kérjük*.

Azt többen helyesen jegyzik meg (l. pl. Benkő 1980: 253, E. Abaffy 1991: 141), hogy a határozott ragozásban a szimpla *j* helyett a *-já/-i* elemek beépítése nem lett volna

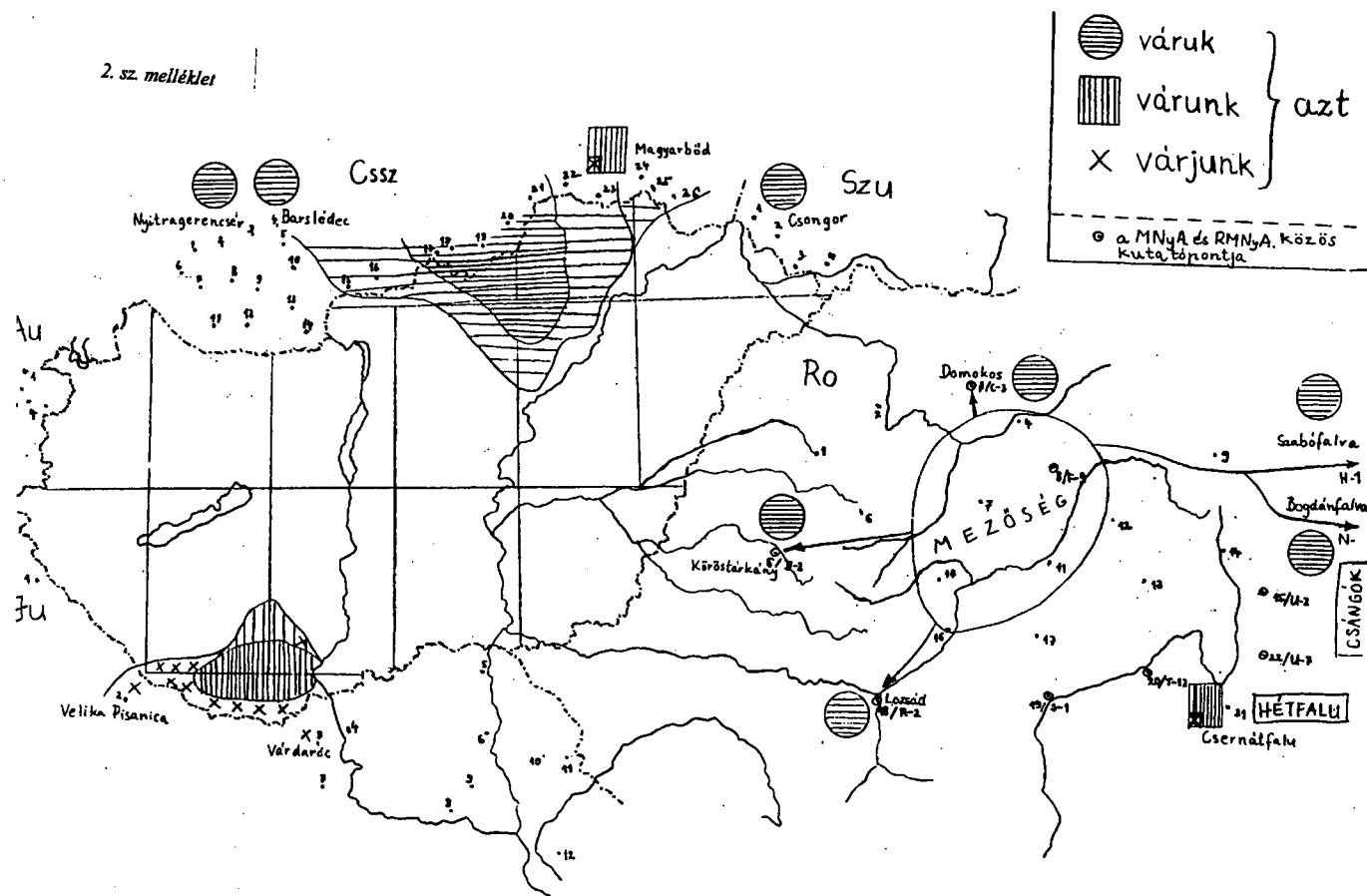
szerencsés, hiszen akkor a *várják, kérik*-féle T/3. alakokhoz jutottunk volna el. Általánosan elterjedt vélekedés szerint ez a szimpla *j* a *já* ragelemből az analógia által kimetszett darab, és kisarjadásának fő motívuma a határozott tárgyra utaló jelleg megerősítése volt. Ez valószínűleg igaz, de az igazságnak csupán az egyik fele. Legalább ilyen fontosnak tarthatjuk a fentebb említett (E/1. ⇔ T/1.) homonímia feloldásának a szándékát. Ebben az esetben viszont a *j* megjelenését nemcsak az analógia ollójával magyarázhatjuk, hanem egy a korai ómagyarban széltében elterjedt nyelvi innovációs technikával, a teljestölvűsítéssel vagy más szóval kötőhangzó-betoldással. Ilyen formák a HB.-ből a közismert *mundoá, házoá* az eredetibb *mundá, házá* helyett, és így magyarázzuk az E/3. *-ja* ragot is: *vára* (homonímia az elbeszélő múlttal) ⇔ *vároá* > *vároja* > *várja* > *várja*.

Kétségtelen, hogy ez a technika ott általános, ahol az eredeti véghangzót egy magánhangzós toldalék diftongusfokozaton keresztül bekebelezi. De tudjuk, hogy belső helyzetű csonka tövek úgy is keletkezhetnek, hogy a véghangzó a toldalékhoz vonódik. Ez nyilvánvalóan a T/1.-ben is megtörtént, azaz egy idő után *-uk/-ük* morfémaról beszélhetünk, amely már *vár* és *kér* „kvázi” csonka tövekhez járul. Így – bár első pillantásra szokatlannak tűnhet – nem lehetetlen egy **várojuk, kérejük* > *várjuk, kérjük* fejlődésmenetet elképzelni. Valószínűbb azonban, hogy a nyelv a már korábban kikísérletezett technika birtokában rögtön a végeredményt, a *j* hangot célozta meg, amely a teljes *tő* ⇔ *csonka tő* különbségénél hatékonyabban és rendszerbe illőbben hozott létre új alakot. (A *j* kapcsán I. Kiefer F. gondolatait [1991: 8–12] is a morfortaktikai transzparenciáról.) Álláspontomat látszik igazolni az is, hogy az *-ük* rag szintén felvette a *j*-t, jóllehet a *kéri, kéritek, kérik* sorozatban a *j* analógiájával nem számolhatunk. A *j* beépülése azonban nem minden nyelvjárásban történt meg!

5. Lássuk ezek után a nyelvföldrajzi vetületet. (Zárójelben jegyzem meg: a korábbi kutatók nem tudtak mit kezdeni a változatos területi megoszlás kérdésével, csupán Benkő építi be két településtörténeti érdekű tanulmánya [1967a: 39, 1990: 30] példatárába az archaikus ragformákat mint a székelyek egy részének, ill. a csángóknak mozgását kísérő nyelvi jelenségeket.) A megoszlást a mellékelt térképvázlat szemlélteti.

Olyan nyelvjárásunk sajnos már nincs, amelyik az érintetlen ősmagyar állapotot adná vissza, tehát a *várunk azt* ⇔ *váruk vmit* oppozíciót. Olyan azonban igen, amelyik a *várunk* formát még a határozott ragozás oldalán is mutatja (*várunk azt* és *várunk vmit*). Ennek góca Baranya megyében van, de megtalálható az abaúji és a Brassó melletti *ő-ző* nyelvszigeteken is. Mint a szakirodalomból ismeretes, ezek a nyelv- és nyelvjárásszigetek a kora középkori határvédelem kiépítése során keletkeztek fontos stratégiai pontokon. Az *ő-ző* nyelvjárásúak a Dél-Dunántúlról, ill. a Dráva-Száva közéről valók. Népeességükből jutott Pozsony vidékére, az erdélyi Udvarhelyszékre és Hetésbe is, de ez utóbbi helyeken nem maradt nyoma az említett alaktani archaizmusnak. Lehetséges,

2. sz. melléklet

hogy a *várunk az esőt* típus izoglosszája már a középkorban is szűkebb területen húzódott, mint az *ő-zés*, tehát nem feltétlenül együtt járó jelenségekről van szó.

Legkorábbi kis szövegmélekeinkről is azt mondhatjuk, hogy több sajátságuk a Dunántúl felé mutat, nem erős fokú *ő-zésük* alapján a délnyugati régióhoz is köthetjük őket, de nem tartozhatnak a baranyai góci területhez (l. erről Benkő 1980: 255 is). Nem tartozhatnak a palóc és mezőségi – általában véve keleti – régiókhoz sem, mert ott részben ma is (a középkorban pedig sokkal inkább) *j* nélküli *váruk*, *kérük* formák járnak (l. viszont HB. *tümetjük*, KT. *tudjuk*, *látjuk* stb.). A palóc területen még nagyrészt tömbszerűen, máshol szigetszerűen bukkan fel a jelenség, l. pl. a MNyA. 311. *kiszedjük*, 893. *nyomjuk* stb. lapjain: *kiszedük*, *nyomuk*. A Mezőségen, ahol a középkorban egyik góca, bázisa volt a *j* nélküli ragoknak, mára nyoma sincs az eredeti állapotnak, jobban mondva az ismert mezőségi kirajzások (erről legutóbb l. Juhász 1998) pontosan visszaigazolják a feltevésünket: Köröstárkány, Domokos, Lozsád és a moldvai csángók őrzik az örökölt régiségeket. L. pl. *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszában* Szabófalva, Kelgyeszt és a Bákó környékéről Dél-Moldvába települt Ploszkucény adatait a 372. *gyűjtjük* (a szénát) címszónál: *gyütük*; a RMNyA.-ban pedig a 24. *vetjük* (az árpát), 37. *kiássuk* (a burgonyát), 197. *kaszáljuk*, 1073. *fúrjuk*; stb. lapokon: *vetük*, *kiásuk*, *kaszáluk*, *furuk*.

Az archaizmusok tömbszerű és szórvány megjelenésükben egyaránt visszaszorulóban vannak. Ennek jele például az, hogy a tömbök szélein kevesebb lexémában engedelmeskednek a régi nyelvhasználatnak. A másik szembevetendő visszahúzó jel az, hogy a szigeteken és a tömbök peremein a *-juk/-jük*-ös környezethez alkalmazkodó hibrid alakulatok jönnek létre. Ilyen a *j* analogikus behatolása a *várunk azt* típusba Magyarbördön és Csernakeresztúron, továbbá a baranyai tömb déli sávjában: *várjunk*. (Vigyázat, nem felszólító forma!)

A *várjuk azt* típusú, *j*-t tartalmazó határozott ragozású forma akár már a honfoglaló magyarság egy némely nyelvjárásában is megjelent, de pályáját úgy futotta be, hogy mint a központi nyelvterületre eső innováció egyre nagyobb körzetet hódított meg. Koncentrikus terjedése mellett egy nyugat $\Rightarrow$ kelet irányú mozgás is feltehető, a Mezőséget azonban keletről is ostromolta a székelység „*juk/jükölése*”. (Ez viszont a székelységnél nyugatról hozott sajátság.)

A mondottakon kívül sok érdekességet rejt még a *t* végű igék viselkedésének területi problematikája (az ún. suksükölés) és a labiális magánhangzókat tartalmazó mód- és időjelek a T/I.-ben: *várók*, *kérők*, *várnók*, *kérnök* (és változatai); vagy távolabbra tekintve az *adja* : *adi* (*kéri* : *kérje* ‘ua.’) kérdése, továbbá a mai nyelvjárási képnek a nyelvemlékek tanúságával való szembesítése. (A Jókk. palócos jellegét pl. az is megerősíteni látszik, hogy a domináns *-juk/jük*-ös megoldások mellett *j* nélküli forma is található benne: 2: *Oluafuk* ‘olvassuk’). Ez azonban már egy új dolgozat tárgya lehet.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 122–59.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai, 184–238.
- Bárczi Géza 1954: A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* (I. OK.) 6, 59–87.
- Bárczi Géza 1964: A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai, *Magyar Nyelv* 60, 3–14.
- Bárczi Géza 1982: *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*, Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1990: *A magyar igeragozás története = Nyelvtudományi Értekezések* 130, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1961: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban, *Magyar Nyelv* 57, 401–13.
- Benkő Loránd 1967a: A nyelvföldrajz történeti tanulságai, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* (I. OK.) 24, 29–48.
- Benkő Loránd 1967b: Nyelvjáráskutatás és településtörténet, *Magyar Nyelvőr* 91, 455–64.
- Benkő Loránd 1967c: Nyelvtörténet és mai nyelv, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 41–67.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1990: *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 188, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.
- Deme László 1956: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*, Budapest, Akadémiai.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*, Szeged.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*, Budapest, Kókai.
- Imre Samu 1971a: Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlasz anyagában, *Magyar Nyelv* 67, 134–44.
- Imre Samu 1971b: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai.

- Juhász Dezső 1997: A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból, *Magyar Nyelv* 93, 199–207.
- Keresztes László 1994: A határozott (tárgyas) ragozás a finnugor nyelvekben, *A Miskolci Egyetem Közleményei I*, Miskolc, 83–95.
- Kiefer Ferenc 1991: *A magyar nyelv kutatásának általános nyelvészeti vonatkozásai*, Budapest, Akadémiai.
- Máté Jakab 1997: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Melich János 1914: *A magyar tárgyas igeragozás. (Alaktani fejtegetés) = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 14, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Nyíri Antal 1973–1974: A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története, *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18, 149–59.
- Simonyi Zsigmond 1913: A tárgyas igeragozás eredetibb alakjai, *Magyar Nyelvőr* 42, 1–5.
- Simonyi Zsigmond 1916: Iruk = írjuk, *Magyar Nyelvőr* 45, 410.
- B. A. Szerebrennyikov et alii szerk. 1973: *Általános nyelvészet: A nyelv belső struktúrája és a nyelvészeti kutatás módszerei*, Budapest, Akadémiai (l. különösen A nyelvföldrajzi kutatás módszerei c. fejezetet: 308–48).

A NÉVUTÓS SZERKEZET MINT IGEI BŐVÍTMÉNY A BÉCSI KÓDEXBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ELLEN NÉVUTÓRA

KATONA KRISZTINA

A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1-es kötetében A névutók című fejezetének a névutós szerkezetek funkcionális kérdéseit taglaló alfejezetében Zsilinszky (1992: 709) a következőképpen fogalmaz: „A névutós szerkezetek a mondatban a határozói bővítmény szerepét töltik be. A vizsgált adatokban a névutós szerkezet csak adverbális bővítményként jelenik meg, s funkcióját a szorosan vett viszonyjelölés mellett az is befolyásolhatja, hogy az igei alaptaggal való kapcsolata mennyire szoros. E tekintetben a névutók meglehetősen széles skálán mozognak: szerepük az igei állítmány grammatikai-szemantikai tulajdonságaitól nem vagy alig befolyásolt bővítményi szereptől a vonzatjellegű funkcióig terjed.” Ebből a megállapításból kiindulva vállalkozom arra, hogy megvizsgáljam a kiválasztott korpuszban előforduló névutós szerkezetek funkcióját, különös tekintettel az *ellen* névutóval alkotott szerkezetekre, vagyis azt hogy az *ellen* névutóval alkotott szerkezetekben milyen igékhez kapcsolódva, milyen tényezők hatására szorul háttérbe határozói jelleg, s lép ki maga a névutó a szerkezetből, kapcsolódik hozzá az igéhez és válik annak vonzatává.

Mielőtt azonban a vizsgálat tapasztalatait ismertetném, szeretnék kitérni néhány elméleti és módszertani kérdés felvetésére és tisztázására, mivel ezek nélkülözhetetlenek bizonyultak az elemző munka során. Ezen felvetések egy része a névutók más szófaji kategóriáktól való elhatárolásának kérdéskörét érinti, más része pedig a vonzatoság kérdésköréhez kapcsolódik.

A névutók más szófaji kategóriáktól való elhatárolásának problémaköre leíró nyelvészeti elemző munkákban is jelentős szerepet kap, lásd pl. Sebestyén névutómonográfiája (1965). Ugyanez a problémakör még fokozottabb figyelmet igényel történeti munka kapcsán az egyes szófajok keletkezéstörténeti kérdései miatt, hiszen köztudott, hogy a határozószók egy része névmás+névutó kapcsolatából keletkezett, illetve hogy egyes határozószók továbbfejlődtek mind névutóvá, mind igekötővé. Szükségesnek tartom hangsúlyozni azonban azt, hogy a korpuszból csak a névutós szerkezetek esnek a vizsgálat hatókörébe, a személyjeleket viselő névutók nem, valamint azt, hogy a ma már határozószóként számon tartott névmás + névutó (pl. *az + után, mi + előtt*) kapcsolatából keletkezett határozószókat névutós összetett szóként tartom számon, ahogy teszi ezt D. Máta Mária is, s így a névutós szerkezetekre vonatkozó vizsgálatból ezek is kiesnek. Szintén összetettségű elemként tarthatjuk számon az *ennek előtte*,

annak utána jelölt szerkezeteket, mivel ezek szinonim szerkezetek az *ezelőtt*, *azután* típusú társaikkal, és lényegében azok morfematikai variánsai (D. Mátai 1992: 631).

A névutónak a ragos névszótól való elkülönítése a vizsgált nyelvtörténeti korokban problémát csak a névutói kategóriából kilépő, a raggá válás útján lévő elemekkel létrejött szerkezetek esetében okozhat. A *koron* valamint *képpen* névmási alapszóhoz kapcsolódva azonban hamarabb grammatikalizálódott, míg tartalmas jelentésű szó mellett tovább megmaradt (ál)lexéma jellege.

A névutó és az igekötő elhatárolása problémát jelenthet az alakilag egybeeső névutók és igekötők esetében, különösen olyan szövegekben, ahol az igekötő egybe-, illetve különírása az igével nem követi a mai magyar helyesírás szabályait, vagyis gyakran önállóan áll az igekötő az ige előtt is. A két szófaji kategória elkülönítésének kritériumát, mely alkalmazható nyelvtörténeti szempontból is, Sebestyén (1965: 14) a következőképpen fogalmazza meg: „Az igekötő szorosan az ige jelentéséhez kapcsolódik, közvetlenül, határozószó módjára determinálja annak jelentését. A névutó elsődlegesen a vele kapcsolatos névszó vonzaskörébe tartozik, azon keresztül, azzal együtt van alárendelve az igének.”

Alakilag határozószó és névutó is eshet egybe, de funkcionális vagyis a mondatban tartalmas fogalommal determinált körülményviszonyt kifejező szempontból a határozószó nem a névutóval, hanem a névutós kapcsolattal egyenértékű (Sebestyén 1965), így elkülönítésük nem okozhat nehézséget.

A másik kérdéskör, amire szintén szeretnék röviden kitérni, az a vonzatosság kérdése, vagyis az, hogy mit is tekintünk egy ige vagy igei természetű szó vonzatának, s mikor, milyen szituációban tekinthető egy-egy névutós szerkezet vonzatnak. Ennek meghatározásához Forgács Tamás: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései* című munkájának „Vonzatok és szabad határozók” fejezetében megfogalmazott definíciókra szeretnék hivatkozni.

A vonzatosság szervesen összekapcsolódik az igevalencia kérdéskörével, vagyis a valenciahordozók vonzatmegkötő képességük révén meghatározott számú és fajtájú bővítmény megjelenését követelik meg illetve teszik lehetővé azokban a mondatokban, amelyeknek a predikátumát képezik. Ezek az ige valenciája által meghatározott aktánsok vagy vonzatok alkotják (az igével együtt) a mondatok strukturális vázát, a mondatformát. Ezzel szemben a többi mondatrész nem vesz részt a mondat szerkezet kialakításában, konstituálásában, számuk nem függ az igétől, s a mondatokban való alkalmazásuk (betoldásuk vagy kihagyásuk) úgyszólván tetszőleges, ezért is nevezik őket szabad határozónak (Forgács 1996).

A vonzat elnevezést a továbbiakban – ahogy ezt Forgács is teszi – a szabad határozó ellentétpárjaként, azaz a német *Ergänzung* terminus megfelelőjeként használom.

Amennyiben ezt a vonzatdefiníciót elfogadjuk, azzal a ténnyel találjuk magunkat szembe, hogy a kötött határozói bővítményt kívánó valenciahordozók mellett a névutós szerkezet, mint a határozói viszony kifejezésére szolgáló egyik lehetséges grammatikai

eszköz gyakran töltheti be vonzat szerepét. Az ilyen esetekben vonzatként az egész névutós szerkezet funkcionál.

Itt jegyezném meg, hogy kötött határozói bővítményt kívánó valenciához nemcsak ige, hanem bármely igei természetű szó is lehet, a különböző igenevek ugyanis gyakran megtartják a kötelező bővítményre vonatkozó igei tulajdonságukat.

A Bécsi Kódex névutós szerkezetet is tartalmazó mondatainak, tagmondatainak, mondategységeinek vonzat–szabad határozó szempontjából történő vizsgálata alapján megállapítható, hogy az esetek nagyobb részében a névutós szerkezetek szabad határozói funkciót töltenek be, de van néhány ige, mint például az *áll* ‘tartózkodik, van valahol’ valamint ‘a lábára nehezdedve egy helyben marad’ jelentésű, az *ül* ‘testének megtámasztott alsó részére nehezdedve nyugszik’ jelentésű, vagy a *lakik* (*lakoziq*) ‘valahol a holmiját tartja, rendszeresen tartózkodik, hál’ jelentésű, amelyek mellett névutós szerkezetek is előfordulnak vonzatként mint a határozói viszony kifejezésére szolgáló lehetséges grammatikai eszközök egyike.

BK. 297: 3 *...aluala az angalac orcaia èlõt* – *...et stabat ante faciem Angeli*

BK. 301: 5 *...hog allanac menden földön vralkodonac èlõtq...* – *...ut stent coram Dominatore omnis terræ.*

BK. 177: 39 *Es ime Daniël vluala az orozlanok közèpet* – *...et ecce Daniel sedens in medio leonum.*

BK. 251: 4 *...ferfiu vl q zqlõq ala...* – *Et sedebit vir subtus vitem suam et subtus ficum suam...*

BK. 300: 4 *...lakoziq q hazanac közèpette...* – *...et commorabitur in medio domus eius...*

Megfigyeihető azonban bizonyos alaptagokhoz kapcsolódó névutós szerkezetek esetében, hogy a névutó mintegy kilép a névutós szerkezetből, s az ígéhez kapcsolódva annak nélkülözhetetlen vonzatává lesz. Erre a jelenségre a legtöbb példát az *ellen* névutóval alkotott névutós szerkezetek esetében találhatunk a Bécsi Kódexben.

A bővítményi szerep e névutó esetében is a szabad határozó kategóriától terjed a vonzاتفunkcióig.

Szabad határozó szerepét tölti be a következő példákban:

BK. 32: 11 *Lõt keđ mikor lézallana a hégzql naptiamadat èllèn èlèibè kèlènç nèki az Alliziofocnac kéméc...* – *Factum est autem, cum descenderet montem, circa ortum diei, occurrerunt ei exploratores Assyriorum...*

BK. 74: 6 *Es ime kèt nag fazkanoc z kèzèc egmas èllèn viadalza...* – *...et ecce, duo dracones magni, paratique contra se in prælum*

BK. 112: 31 *Reionac kèdeg vuqltuē q ifiènec èllèn mikent međ holtnac valoraian.* – *Rugiunt autem clamantes contra deos suos, sicut in cæna mortui.*

Vonzat szerepét tölti be, de még mindig a névutós szerkezet egésze mint a határozói viszony kifejezésére szolgáló egyik lehetséges grammatikai eszköz például a következő mondategységben:

BK. 81: 9 *Azèt mēden aitokon zēzēuèl bēmēuèn allapēc kizal èllèn... – Ingressa igitur cuncta per ordinem ostia, stetit contra regem...*

S végül az ige vonzatsruktúrájának az *ellen* névutó válik részévé a következő igék mellett:

vív vki ellen pl. BK. 160: 20 *...hog vyuyac a· perlayac fēdēlme èllèn... – Ut praelier adversum principem Persarum...*

kimegy vki ellen 'kivonul' pl. BK. 12: 5 *Meni ki nap riugat fēlē valo mēdz ozzag èllèn... – Egreedere adversus omne regnum Occidentis...*

felmegy vki ellen 'felvonul' pl. BK. 23: [o] *...hog fēlmēnenç Betulia èllèn... – ...ut ascenderent contra Bethuliam.*

mond vmit vki ellen pl. BK. 258 *Es valami ma Niniuèn èllèn mondatiç peldazat zerēt è· világrol mutattatiç – ...et quicquid nunc adversus Niniven dicitur...*

tesz vmit vki ellen pl. BK. 76: 4 *...z mēden nēmzètēknç zokafa èllèn tēne kiza'loc panzolatatiç mégutalna... – ...et contra omnium gentium consicetudinem faciens, regnum iussa contemneret...*

gondol vmit vki ellen pl. BK. 65: 3 *...z gonozb titk allagitiç mellēkēt gondoltuala a· fidoc èllèn pazālolna méglēmeitēni... – ...et machinationes eius pessimās, quas cogitaverat contra Iudaeos, iuberet irritas fieri.*

beszél vki ellen pl. BK. 135: 96 *...valamel karōlatot bēzellēnd Sidrach Miřfachiç Abdenago iřlēne èllèn – ...quācumque locuta fuerit blasphemiam contra Deum Sidrach, Misach et Abdenago, dispereat...*

támad vki ellen pl. BK. 154: 25 *...z fēdēlmēknēc fēdēlme èllèn tamad... – ...et contra principem principum consurget...*

A fent említett igék esetében azt tapasztaljuk, hogy az *ellen* névutót vonzó ige, igei természetű szó egy bizonyos jelentéstartalom kifejezésére szolgál. Ezek az igék azonban az *ellen* nélkül is válhatnak egy mondat strukturális vázává, de jelentésük egész más lenne, mint az *ellen* névutóval. Felmerül a kérdés, hogy milyen tényezők hatására jöhettek létre ezek a szerkezetek.

Mivel a Bécsi Kódex szövege latin fordítás, így semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül az eredetivel való összevetést.

Ha megnézzük a Bécsi Kódex *ellen* névutóval alkotott névutós szerkezeteket tartalmazó mondatait, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ami a magyar fordításban *ellen*-ként jelenik meg, az az eredetiben *contra* vagy *adversum* csaknem minden előfordulásban. Vagyis az a két prepositio található az eredetiben, melyek magyar jelentése 'ellen, szemben'. De azt, hogy az *ellen* névutó vonzatként jelentkezik-e vagy sem, a magyar szerkezetben pusztán latin hatással, a latin mechanikus fordításával magyarázni nem

elégséges,¹ figyelembe kell venni a magyar nyelv sajátosságait is, mégpedig az ige vagy igei természetű szó szemantikai és szintaktikai valenciája szemszögéből.

Annak igazolásaképp, hogy az ige vagy igei természetű szó valenciája szemantikai tényezőktől függ, illetve hogy a nyelv szemantikai illetve szintaktikai oldala között milyen az összefüggés az igevalencia szempontjából, Molnár *A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója* című tanulmányának egy részletét (ahol Holodovocs és munkacsoportjának eredményeit összegzi), valamint Apreszján – Páll: *Orosz ige – magyar ige: Vonzatok és kapcsolódások* című alfejezetének ide kapcsolható definícióit szeretném ismertetni.

Holodovics és munkacsoportja szerint a mondatnak két egymással aszimmetrikus viszonyban lévő szintjét különböztethetjük meg: a szemantikai nyelven kifejezhető, valamint a szintaktikai szinten kifejezhető. A mondat szemantikai és szintaktikai formája valamely nyelven kívüli szituációt jelöl, úgy hogy mind a szemantikai, mind a szintaktikai „nyelv szavai” a valóságbeli viszonykapcsolatok komponenseire vonatkoznak. Az ige valenciája tehát attól függ, milyen a viszony az ige jelentése és a jelentés szituációja között. Minél több elemét jelöli már maga az ige a szituációnak, annál kevésbé szorul kiegészítésre. S viszont: minél kevesebbet, annál több elemmel kell kiegészíteni, hogy a teljes szituáció jelölésére alkalmas legyen. Eszerint a mondatforma és az ige vonzatköre a szituációtól függ, a kommunikáció folyamatában dolgozódik ki, alá van vetve a beszélő közösség szükségleteinek, amelyek viszont változnak, alakulnak (Molnár 1973). A szemantikai és szintaktikai oldal egymáshoz való viszonyára az idézett forrás nem ad választ. Erre a kérdésre próbál kielégítő választ találni Apreszján és Páll (1982: 72–73) *Orosz ige – magyar ige: Vonzatok és kapcsolódások* című munkájának bevezető részében, ahol a következőképpen fogalmaznak: „A lexémának azt a képességét, hogy meghatározott számú és jellegű szemantikai aktáns tud magához kötni, nekik maga mellett „helyeket nyitni”, a lexéma szemantikai valenciája (jelentéstani értéke) szakszóval jelöljük. Az egy-egy meghatározott szemantikai aktánsnak (szubjektumnak, objektumnak, eszköznek, stb.) nyitott helyet végül a lexéma szemantikai valenciális pozíciójának (jelentéstani értékhelyének nevezzük). Az igei lexéma azon tulajdonságát, hogy a lexéma az általa nyitott jelentéstani értékhelyeket meghatározott típusú és alakú nyelvi egységekkel tölti be, a lexéma szintaktikai valenciájának (mondattani értékének vonzatának) nevezzük, az egyes jelentéstani értékhelyeket betöltő, meghatározott típusú és alakú nyelvi egységeket pedig szintaktikai aktánsoknak (mondattani résztvevőknek, vonzatoknak).”

Ezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a fentebb felsorakoztatott igeik rendelkeztek egy sajátos jelentés kifejezésére szolgáló, még szabad szemantikai értékhellyel, melynek kitöltésére az *ellen* névutó, illetve az ezzel alkotott névutós szerkezet volt alkalmas.

¹Ehhez ugyanis először a latin igék valenciáját kellene megvizsgálni, s ha azoknál a *contra*, *adversum* prepozíciók a fent említett igék vonzatstruktúrájának részét képeznék, akkor mondhatnánk azt, hogy a magyar igék mellett megjelenő *ellen* vonzat teljes mértékben a latin fordítás eredménye.

Nem véletlen azonban az sem, hogy az ige, illetve igei természetű lexéma az általa nyitott jelentéstani értékhelyet éppen az *ellen* névutóval tölti be, vagyis hogy éppen ez válik a fenti igék szintaktikai aktánsává. Ez az *ellen* névutónak sajátos szemantikai többlettartalmából is adódik, mivel e névutó tartalmában fölhalmozta a valakivel szembe, valaminek az irányába haladás, harc, támadás, ellenséges érzés mozzanatát (Sebestyén, 1965: 40).

Ha tehát arra a kérdésre szeretnénk válaszolni, hogy mely tényezők járultak hozzá az *ellen* névutó vonzattá válásához, elmondhatjuk, hogy egyrészt a latin minta, másrészt azon igék hatása, melyek mellett vonzatként funkcionál szemantikai és szintaktikai valenciája, harmadrészt pedig a névutó magába sűrített sajátos jelentéstartalma.

IRODALOM

- Apreszjan J. D. – Páll Erna 1982: *Orosz ige – magyar ige: Vonzatok és kapcsolódások*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Forgács Tamás 1996: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései = Studia Uralo-Altaica Supplementum 5*, Szeged.
- R. Hutás Magdolna 1992: Az igei szerkezetek, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 247–317.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 355–410.
- Mátai Mária 1971: *A határozószók és igeekötők rendszere a Müncheneri Kódexben = ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 2*, Budapest.
- D. Máti Mária 1992: A határozószók, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 570–661.
- D. Máti Mária 1992: Az igeekötők, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 662–95.
- H. Molnár Ilona 1969: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, *Általános nyelvészeti tanulmányok VI*, 229–70.
- Molnár Ilona 1973: A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója, *Általános nyelvészeti tanulmányok IX*, 123–146.
- Sebestyén Árpád 1965: *A magyar nyelv névutórendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsilinszky Éva 1991: A névutók, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 442–60.
- Zsilinszky Éva 1992: A névutók, in: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 696–715.

AZ IGENEVEK SZEREPE A MORDVIN DETERMINATÍV IGERAGOZÁSBAN

KERESZTES LÁSZLÓ

0. Előzmények

A determinatív igeragozás eredetének kutatása a kezdetektől két fő koncepcióból indult ki: a) Hunfalvy, Budenz és Wiedemann valós szintaktikai szerkezetet keresett a determinatív alakok háttérében (finít igealak + accusativusi értékű, sőt formájú személyes, ill. mutató névmás kapcsolatát – agglutinációs teória). b) A század első felében Winkler és Klemm a nomen prioritásának elvéből kiindulva próbálta felvázolni azt a szintaktikai háttérrel, amelyben a birtokos személyragos formák új, determinatív funkciójukba kerültek (igenévi értékű szótó + birtokos személyrag kapcsolata – adaptációs teória). A későbbi kutatók vagy az egyik (Jevszevjev, Hajdú, Mikola, Bergsland, Honti), vagy a másik elvnek adtak elsőbbséget, ill. a két elméletet párhuzamosan alkalmazták az eredetmagyarázatokban: a morfoszintaktikai jelölők elemzését tehát komplexen vizsgálták (Bubrih, Papp I., Szerebrennyikov, Rédei).

A kérdés vizsgálata azért jutott zsákutca, mert a kutatók többnyire teljes paradigmákat próbáltak kikövetkeztetni, és ezekből kiindulva feltételezték, hogy a szabályos rendszerek megbomlottak, és így tömegével keletkeztek egybeeső alakok (Klemm, Bubrih, Szerebrennyikov, Koizumi, Trosterud). (A mordvin determinatív igeragozás kutatásának történetére vö. Keresztes 1994.)

Rédei Károly többször is foglalkozott a magyar és a finnugor igeragozás kialakulásának kérdéseivel (vö. Rédei 1962, 1966, 1989, 1996). Tudomásom szerint ő hangsúlyozta elsőként, hogy az alanyi és a tárgyas paradigma tagjai lassú, fokozatos elkülönülés útján jöttek létre, és különböző időben alakultak ki az egyes tempusokban és modusokban (Rédei 1962: 425–31, 1966: 117–27), továbbá, hogy „a magyar alanyi és tárgyas igeragozási alakok megkülönböztetése céljából a különböző ige nevekre rendkívül fontos szerep hárult.” Ugyanez a megállapítás érvényes a legtöbb uráli nyelvre is (Rédei 1989: 148–51, 1996: 179–80).

A *Magyar nyelv történeti nyelvtana* az általános és a határozott igei paradigmák elkülönülését kései fejleménynek tartja és összefüggésbe hozza a determináló szerepű *-t*-nek a tárgyon való megjelenésével. Amikor ez az elem a határozatlan tárgy jelölésének szerepét is átvette, a határozott tárgyra való utalás funkciója elsősorban az igei személyragokra hárult. Amikor bizonyos igei személyragoknak a cselekvő személyre való mutatáson kívül lényeges feladatává vált a határozott tárgyra való vonatkozás is, az egyértelmű megkülönböztetés céljából felmerült olyan személyragok szükségessége,

amelyek viszont nem utaltak határozott tárgyra. A határozott és az általános ragok elkülönülése személyenként történhetett: már megvolt a Sg3-ban, majd később kialakult a Sg2-ben és a Sg1-ben, majd a többes számban is. A ragozás differenciálódása lassú, fokozatos folyamat lehetett, és speciálisan ment végbe a különböző paradigmarszekben (praesens, praeteritum, imperfectum, conditionalis), sőt a sajátos ragozású igékben is. Az elkülönülés bizonyos igealakokban a mai napig nem történt meg (vö. E. Abaffy 1991: 127–59).

Dolgozatomban azzal foglalkozom, mely nominális formák, igenevek játszottak döntő szerepet a mordvin determinatív igeragozás személyragjainak kialakulásában.

1. Folyamatos melléknévi igenév (*i*)

A mordvin – és főként az E – toldalékokban előfordul egy *i*-elem. A M-ban az *i* helyén legtöbbször *a* van, de helyenként itt is megtalálható a *j* formáns. Eredetére nézve több javaslat született: több tárgyra utaló jel (Klemm, Mikola, Abondolo), praeteritumjel (Winkler, Bubrih), praesens-praeteritumjel (Szerebrennyikov 1967: 187), a jelen idejű paradigmában folyamatos melléknévi igenév (Bubrih, E. Itkonen 1962/63. tanévi előadásaiban, Janhunen 1993).

Tanulmányaiban Bubrih (Bubrih 1941: 13–42, 1947: 30–5, 1948: 47–80) tüzetesen foglalkozott az egyes paradigmák keletkezésének körülményeivel, valamint az egyes igealakok nyelvtörténeti előzményeivel. Halála után tanítványai Bubrih tanulmányai és jegyzetei alapján publikálták a tudósnak a mordvin nyelvtörténetre vonatkozó nézeteit (1953). Ezek alapján nyilvánvaló, hogy Bubrih hipotézisének kiindulópontja a mordvin birtokos szerkezet volt (1941: 28, 41, 1953: 126, 242). Az alanyi ragozás személyére és számára nominativus utalt, a tárgyas ragozású alak bővítménye viszont genitivus (genitivus objectivus) volt. E tárgyas szerkezetek tehát birtokos szerkezetekre mennek vissza, amelyben a birtokszóként névszói értékű igező, illetőleg folyamatos melléknévi igenév szerepelt (vö. Bubrih 1929: 177). Szerinte a névszói birtokos szerkezet és a határozott tárgyas szerkezet alapjában véve azonos lehetett:

<i>*tumuñt' lopazu</i>	~	<i>*numuluñt' kundajzi</i>
дуба-того – лист-его		зайца-того – ловец-его
'tölgyé ezé – levél övé = a tölgy levele'		'nyúlé ezé – fogás övé = a nyúl fogása'

Létezett jelöletlen szerkezet is: **numulu kunda(j)* 'nyúlfogás'.

Erre a participiumra épült fel szerinte a tárgyas ragozású paradigma.

Bubrihhal ellentétben véleményem szerint az *i* participiumképzőnek nemigen volt szerepe a folyamatban. Az *a*-nak mint tövégi vagy toldalékhangzónak a gyakori előfordulása arra vall, hogy ezek a toldalékok viszonylag újkeletűek, az őmordvinban keletkeztek, amikor a hangrend és az illeszkedés már nem funkcionált a régi módon. Az alsó nyelvállású *a* (*ä*) hangok a M alakokban gyakoribbak, helyükön az E-ban sokszor *i* található. Az *i*-nek toldalékként vagy toldalék részeként ma is kettős funkciója van: a) lehet Prs3Sg/PartPrs, b) lehet Prt-jel. A determinatív ragozásban a hosszabb toldalékok utolsó tagjaként nem rekonstruálható egyik funkció sem, e szótagokba az *i* ugyanis

véleményem szerint **hasonulással került át**. Ezt támasztja alá, hogy az E nyelvjárások egy részében *i ~ e* ingadozás észlelhető a funkciótlan *i* esetében (pl. Prt12-*it'ín ~ -it'eń*, Prt21-*imik ~ -imek*, Prt32-*ih'it' ~ -ih'et'*). Ilyen ingadozás egyébként tapasztalható a tövéghangzóban is (ige- és névszótövekben egyaránt): Prs12 *kekšnet'an ~ kekšnit'an* rejteget, de Prt12 *kekšnit'ín ~ kekšnit'eń*; az „stabil” *i*-nek az utóbbi alakokban Prt jel funkciója van (pl. Marasevo; M.V. Moszin szíves szóbeli közlése). Az *i ~ e* ingadozás leggyakrabban a 2. és az 1. személyű tárgyra utaló toldalékokban jelentkezik.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a 3. személyű tárgyra utaló M *j*-s toldalékok általában a megfelelő E *i*-s formák reflexiói: részben a Prt-jel maradványai. Toldalékezdő helyzetben ritkán fordulnak elő. Az E testes toldalékok utolsó *i*-jének a 2. és 1. személyű tárgyra utaló M ragokban *a* felel meg. Ez a nyílt hangzó (*a*, esetleg *ä*) volt a toldalékok előzményeiben is. A M alakok arra engednek következtetni, hogy a Prt-jel az Ox után állhatott.

A mordvin determinatív ragozás toldalékaiban nézetem szerint tehát a folyamatos melléknévi igenévnek nem volt szerepe.

2. A pusztai igető szerepe

Elsőnek Heinrich Winkler (1913: 135–138) fogalmazta meg, hogy a mordvin determinatív formák tulajdonképpen igenévként használt igetövek + birtokos személyragok kombinációi. Winkler annak a nyelvészeti iránynak volt a képviselője, amely a névszó (igenév) elsődlegességét vallotta az igével szemben. Így például a M *soda-tā* / E *soda-tan* pár jelentése eredetileg ‘kennen (gegenstand des kennens)-du-mein’ > ‘ich kenne dich’ vagy M *soda-tanza* / E *soda-tanzat* jelentése ‘kennen-sein-du’ > ‘er kennt dich’, továbbá E / M *soda-samak* ‘kennen-ich-dein’ > ‘du kennst mich’ stb. A praeteritumban M *sodaj-tā-n* / E *sody-t-in* ‘gekannt haben-du-mein’ > ‘ich kannte dich’ stb. (Vö. Winkler 1913: 137–138).

A közfelfogás szerint a tárgyas ragozás kialakulásának szakaszában az egyes finnugor nyelvek, de a finnugor/uráli korban az alapnyelvi szintek fejlettebbek voltak annál, hogy ilyen alapjelentést lehessen feltenni.

A finnugristák ma már általánosan elfogadják Szerebrennyikov felvetését, amely szerint „...egy távoli korban, a közös finnugor alapnyelv felbomlása után a finnugor nyelvek keleti csoportjában kifejlődően volt a tárgyas ragozás. Igen valószínű, hogy először a harmadik személyben jelentkezett. A tárgyas igékhez az *s* tárgyjel járult, mely eredetét tekintve minden bizonnyal névmási töre vezethető vissza.” (Vö. Szerebrennyikov 1956: 194.)

Szerebrennyikov hipotézisét Hajdú Péter fejtette ki. Szerinte a finnugor (uráli) nyelvek nagy részében az egyes szám 3. személyű igealakokban kettősség mutatható ki, egyfelől van egy Ø-morfémás vagy igenévi eredetű toldalék, másfelől egy olyan is, amely személyes vagy mutató névmási eredetű. Hajdú szerint „...a személyragos 3. személyű igealak már ekkor az ige határozott tárgyára utalt. Az a 3. személyű névmás tehát, amely az ilyen formákban igei személyragként agglutinálódott, suffixálódása előtt accusativusi értékű (személyes vagy mutató) névmás volt (azaz: *látja lát-azt, lát-öt*).” (Vö. Hajdú 1966: 74–6.) Ettől kezdve általános nézet lett a finnugrisztikában, hogy a

paradigmaépítkezés első pillére az egyes szám 3. személyű ragos igealak volt (Rédei 1962: 427, 1966: 119, Honti 1996: 127–128 stb.).

Honti korábban az egyes szám 3. személy ilyen használatának anaforikus funkcióját hangsúlyozva igető + **sV* komponenst rekonstruált. Szerinte a tárgyas ragozás olyan mondatokból indult ki, amelyekből az egyes szám 3. személyű határozott tárgy kiesett a felszíni szerkezetből, s azt az igetőhöz kapcsolt megfelelő személyű névmási elemmel helyettesítették (1984: 341–346): pl. **kala-m amta ~ *amta-sV* ‘(ő) halat ad’ ~ ‘ad-ja’. A 3. személyű névmás tehát a ki nem tett vagy meg nem ismételt határozott tárgyra utalt, ahogy például a mai obi-ugor nyelvekben ma is gyakori (vö. még Kulonen 1993: 74–5).

Az ige Sg3 névmási eredetű alakja tehát utalhatott a kontextusban az azonos személyű tárgyra is, a rag nélküli, főleg az igenévi eredetű alak csak az alany személyére. A Sg3 analógiás szerepével én is számolok a másik két személy kialakulásában.

Valószínűnek tartom, hogy a Sg1 és Sg2 névmási eredetű ragjai hasonlóképpen kifejezheték az azonos személyű tárgyat is. Ha tehát a **kunda-sV* jelenthette ‘ő fog ~ ő fogja azt/öt, őt fogják (passzív jelentés)’, a **kunda-mV* ‘én fogok ~ ő fog engem/engem fognak (passzív jelentés)’, **kunda-tV* ‘te fogsz ~ ő fog téged/téged fognak (passzív jelentés)’. Ugyanígy lehetett a praeteritumban is. A tranzitív igetőnek ilyenkor szenvedő jelentése volt. [Talán ezért van, hogy szenvedő ragozás nem rekonstruálható az alanyra! Ahol pedig később kialakult, ezen belül már nem különültek el határozatlan és határozott alakok.] Erre a kettősségre vall több igenévképzőnek aktív és passzív volta. Az igenévi alakok ugyan leginkább Sg3 jelentésűek, ám a lappban és a magyarban igenévi eredetű személyragok más személyekben is előfordulnak, bár ezek általában indeterminatív szerepkörbe foglalódtak le (vö. Korhonen 1981: 285–7, Rédei 1989: 144–61). A névmási eredetű ragokból ezzel szemben legtöbbször determinatív alakok lettek. Papp István (1942, 1968) a magyar tárgyas személyragokat magyarázza nagyjából ilyenképpen. Szerinte a magyar tárgyas személyragok az ősi egyes számú alakok újragozásával keletkezettek a fenti módon (1968: 192–201). A pusztai igetővekhez járuló személyragok tehát passzív alapjelentés esetén továbbragozódtak, és az új toldalék egyértelműen utalt a cselekvő alany személyére (újragozás elmélete). A mordvin nyelv külön életében erről az alapról kezdett kiépülni a determinatív paradigma, amelynek első fázisában keletkezhetett az Imp21: **kunda-m* ‘fogok/engem fognak’ + *-k* (Sg2Imp) ‘te’ > *kunda-ma-k* ‘fogj meg engem ~ megfogsz engem’

3. Befejezett melléknévi igenév (-ž)

A determinatív ragozás palatalizált *ž* elemeinek eredetére nézve három lehetőség kínálkozik:

a) A *ž* következetesen előfordul a determinatív ragozás Pl-ban, továbbá az 1. és a 2. személyű tárgyra utaló szuffixumok végén is Pl-ban és Sg-ban egyaránt. Kétségtelen, hogy ugyanarról, feltehetően elsősorban Pl-ban állandósult *ž* igenévképzőről van szó, amely egy egész sor szekunder toldalékban mind a többes számú alany, mind a többes számú tárgynak a jelölésére szolgált és szolgál. Úgy tűnik tehát, hogy a *ž*, ill. a

belőle alakult toldalékok szinkretizmusa abból adódik, hogy ez az igenévképző Pl-ban általános, *pluralis generalis* szerepre tett szert. A 3. személyű tárgyra utaló M alakok esetleg arra utalnak, hogy a *ž* ebben a paradigmárészben is általánosabb volt a mainál. Ilyen jelenség megfigyelhető a DK-i M nyelvjárásban is (pl. Lomakina 1974). Adatközlőim hasonló tendenciájú tévesztéseiből is ugyanezt a következtetést vontam le. Sokszor előfordul ugyanis, hogy a Prs/Prt63 toldalékot a Prs/Prt36 helyett találjuk a paradigmában. Szerintem ez is arra utal, hogy a többes 2. és az 1. személyű tárgyra utaló egybeeső alakok analógiájára a 63-as toldalék belép a 36-os helyébe. – A *ž* igenév egyébként passzív alapjelentésénél fogva igen alkalmas volt arra, hogy a tárgyra is utaljon: vö. Credo 18. századi szövege E fordításában: *čavož křost langso ... i kalmož* ‘megfeszítették ... és eltemették’ [tkp. meg lett feszítve ... el lett temetve – én, te, ő, bárki] (vö. Feoktistov 1968: 46). Erre például Rédei is felhívja a figyelmet (1985: 99, 1996: 181).

b) A Prt33-ban jelentkező *ž*-t nem ugyanerre az idő/igenév szuffixumra kell visszavezetni. Kialakulhatott az *s* személyragból is a megelőző *j Prt jel palatalizáló hatására. Ennek viszont ellentmond a szibilánsok nagyfokú konzervativizmusa (vö. Keresztes 1983: 364). Mégsem zárható ki, hogy, mint a *kunda-j-n > E *kundiñ*, M *kundañ*, *kunda-j-t > E *kundiť*, M *kundať*, ugyanígy lett *kunda-j-sV > *kundažV > E *kundiže*, M *kundaža*.

c) A harmadik lehetőség, hogy a Prt33 toldalék mutató névmási eredetű: **kunda-j-še(ñ)*. Ebben az esetben az első és a második személy is ilyennek fogható föl: *kunda-j-ñV, *kunda-j-ťV. Az utóbbiakban a megfelelő névmás beépülését elősegítette az a tény, hogy a Sg1, ill. Sg2 alanyt is kifejezhették.

4. A mordvin determinatív igeragozás kialakulása

a) A determinatív toldalékok közül a legősibbnek szerintem is az egyes 3. személy minősíthető, a mordvin esetében nevezetesen a **praeteritum egyes szám 3. személy** (Prt33). Ez teljesen beleillik a determinatív ragozás kezdeteire vonatkozó általános felfogásba. Ez az alak, mint fentebb láttuk, hangtörténetileg visszavezethető egy 3. személyű névmásra (esetleg ennek tárgyragos formájára), de a mordvin esetében akár a mutató névmási (vagy ennek tárgyragos formája) előzmény is elképzelhető: **j-sV(n)* ~ ?**j-še(n)*. Tehát: *kunda-j-sV > *kunda-j-ža ‘(ő) megfogott/ő meg lett fogva + őt’ > ‘(ő) megfogta (őt)’ vagy egyenesen: **kunda-j-še(-n)* > **kunda-j-ža(-ñ)* ‘(ő) megfogott + azt’ > ‘(ő) megfogta (azt)’. Ilyenformán kialakult egy pár: a toldalék nélküli nem utalt tárgyra (*kunda-j ‘fog-ott’) – a személyragos a 3. személyű tárgyat is jelölte (*kunda-j-zV ‘fog-t-a’).

Amennyiben ilyen kettősség volt a Prt-ban, minden valószínűség szerint hasonló kettősség lehetett a Prs-ben is. Lehetett egy rag nélküli puszta ige: *kunda-Ø (vö. Bubrih 1953: 174–5, Rédei 1996: 179–80) ‘fog’ és egy személyragos forma: *kunda-sV > *kunda-zV ‘?fog-ja’. Az utóbbi azonban nem lett egyből determinatív alak, hanem Opt-ként kezdett funkcionálni.

b) A paradigmaépítkezés másik pillérének az **imperativus egyes szám 2.**

személyt (Imp21) tartom. Ez a Sg1 személyű indeterminatív alak továbbragozásával keletkezhetett: **-ma-k*. Tehát: **kunda-ma-k* '(én) fogok/engem fognak + te' > 'fogj (meg) engem'. Az Imp *-k* suffixum komplexen értékelhető felszólító módjelnek és Sg2 személyragnak is. Szerintem ez a forma is igen régi, még a Prs10-*m* > *-n* változás előtti, hiszen az Imp *-k* jele az ősi *-m* változathoz járult, és nem az *n*-hez.

c) A harmadik elem, amelynek jelentős szerepe volt a determinatív paradigma kiépülésében, egy palatalizált szibilánsra visszavezethető *-ž* **participiumképző** volt. Mint fentebb láttuk, a mordvin tagadó segédige ragozásában ugyanilyen szibiláns szerepel praeteritum-jelként, amelynek szóvégi zöngétlen variánsa átkerült az általános ragozás 3. személyeibe a praesensszel való homomorfia elkerülése végett. A P(F)U eredetű múlt idő jeleknek a participium képzőkkel való összefüggését általában kétségesnek tartják (vö. Hajdú 1966: 72, Künnap 1976: 176). Magam osztani tudom Rédeinek a képzők és az időjelek közös eredetéről szóló érvelését: **-š* < **-ša/-šä* (vö. Rédei 1996: 180–1). Igaz, hogy a funkciók szétválása igen korán, már az alapnyelv kezdeti szakaszában megtörténhetett. A mordvinban a zöngétlen **-š* participium-gerundium csak intervokális helyzetben zöngésült (vö. Keresztes 1987: 77, 98), így ez a participium is testesebb lehetett. Erre viszont igen kevés konkrét bizonyítékunk van: mindössze Wiedemann-nál találunk következetesen magánhangzót a többes 3. személyű determinatív alakok végén Prs63, 66-*syze*, Prt63, 66-*yze* (vö. Wiedemann 1865: 74–5). Persze meglehet, hogy Wiedemann-nál a Prs36 és a Prt33, 36 toldalékok analógiájáról van szó, mert ilyen magánhangzós végű toldalékok sem a paradigma többi tagjában (Prs/Prt62 stb., Prs/Prt61 stb.), sem más forrásokban nem fordulnak elő. A *-ž* participium-gerundiumnak és a determinatív ragozásnak többes számú paradigmatajaiban elterjedt *-ž* személyragnak azonos volta kétségtelen, hiszen a M-ban a Prt63, 66 és a participium egyaránt *-ž*, az E-ban meglevő különbség az *i* Prt-jel behatolásából származik: Prt63, 66 *-iž* – participium *-ž*. A passzív participium-gerundium funkció nyitottsága – mint azt már fent hangsúlyoztam – igen alkalmassá teszi ezt a toldalékot arra, hogy tranzitív igékhez járulva bármely személyű agensre és bármely személyű páciensre utaljon. Ez a (és mutatis mutandis más) participium (is) könnyen be tudott hatolni az igei paradigmába, hogy ott kitöltse a lehetséges üres helyeket. Minthogy az alany egyes számának és a tárgy egyes számának kifejezésére már lefoglaltak más toldalékok, könnyen érthető, miért lett a *-ž* afféle „jolly joker”-ré, *pluralis generalisszá* a determinatív paradigmában, kezdetben a praesensben és a praeteritumban egyaránt. A determinatív igealakok elkülönülésének ebben a szakaszában tehát a következő rendszerral számolhatunk:

	Prs Indet	Det3	Prt Indet	Det3	Imp Indet	Det1
Sg 1	<i>-m</i>		<i>-j-m</i>			
2	<i>-t</i>		<i>-j-t</i>		<i>-k</i>	<i>-ma-k</i>
3	<i>-∅ ~ -j</i>	<i>-zV (Opt!?)</i>	<i>-j ~ -š</i>	<i>-j-žV(-n)</i>		
Pl	<i>-j-t</i>	<i>-ž</i>	<i>-š-t</i>	<i>-ž</i>		

5. A több tárgyra utaló oszlopok

Bubrih (1929: 175) véleménye szerint míg az alanyi ragozásnak határozott karaktere (szám – személy) volt, ugyanez hiányzott a tárgyas ragozásból. A 3. személyű alanyi és tárgyas alakok között a következő különbség lehetett: *vanɲj* – *vanɲj(b)*, *vanɲs*’ – *vanɲz*’b. A párok második tagjai, amelyek a tárgyas sorok alapját képezték, igenév-képzők lehettek.

Azok a determinatív toldalékok, amelyek a -*z* participium-gerundium képzőre mennek vissza, az alany többes számán kívül kezdettől fogva kifejezhették a tárgy többes számát is, külön speciális jelölők nélkül:

Prs	Indet	Det Sg3	Pl3	Det Sg2	Pl2	Det Sg1	Pl1
Sg 1	<i>kunda-n</i>	<i>kunda-sa-n</i>		<i>kunda-ta-n</i>		—	
Sg 2	<i>kunda-t</i>	<i>kunda-sa-k</i>		—		<i>kunda-ma-k</i>	
Sg 3	<i>kunda-j</i>	<i>kunda-sa-zə ~ kunda-sa-j</i>		<i>kunda-ta-zə</i>		? <i>kunda-ma-zə</i>	
Pl	<i>kunda-j-t’</i>	<i>kunda-sa-ž</i>		<i>kunda-ta-ž</i>		<i>kunda-ma-ž</i>	

Prt	Indet	Det Sg3	Pl3	Det Sg2	Pl2	Det Sg1	Pl1
Sg 1	<i>kunda-j-ń</i>	<i>kunda-ja-n/ kunda-jə-ń</i>		<i>kunda-j-t’ä-ń</i>		—	
Sg 2	<i>kunda-j-t’</i>	<i>kunda-jək/ kunda-jə-t’</i>		—		<i>kunda-j-ma-k/ kunda-ma-j-k</i>	
Sg 3	<i>kunda-ś</i>	<i>kunda-j-žə</i>		<i>kunda-j-t’ä-žə</i>		? <i>kunda-j-ma-žə</i>	
Pl	<i>kunda-ś-t’</i>	<i>kunda-j-ž</i>		<i>kunda-j-t’ä-ž</i>		<i>kunda-j-ma-ž</i>	

A többes 3. személyű tárgyra utaló toldalékok közül a Prt36 keletkezhetett leghamarabb. Minthogy az E és a M toldalékok nem egy töről fakadnak, azt gondolhatjuk, hogy a két nyelvjárás-csoportban ezen toldalékok is külön-külön keletkeztek. Az E csoportban a Prt33-*ize* – Prt36-*ińže* pár a megfelelő Px3Sg (E *zə – *-*nzə*) analógiájára jött létre, ahol a két rag az egy és a több birtok megkülönböztetésére régtől fogva használatos volt. Ennek alapján a determinatív Prt36-*ińže* végződést ősinek is tekinthetnénk, és talán az is. Ez az elem áterjedt a jelen időbe is: Prs36-*sińže*, itt azonban nem alakult ki hasonló kettős: Prs33-*si* – Prs36-*sińže*. Az E Prt36-*ińže* megfelelője a M-ban Prt36 *-*rižə* volna, ehelyett -*žəń* ragot találunk, ugyanígy eltér a Prs36-*sińə* is. A M formák talán az Prt/Prs33 + *ńə* mutatónévmás agglutinációjával keletkeztek. A nyelvtörténeti szempontból szabályos toldalék átkerült a Prt32-be!

A -*ž* végű participium korábban a 3. személyű tárgy esetében is kifejezhette az alany és a tárgy többes számát. Erre utalnak azok a tévesztések, amelyek során több adatközlőm használt – igaz kontextus nélkül – Prt/Prs63-*ž* toldalékot Prt/Prs36-*ińže* helyett! Míg a 2. és az 1. személyű tárgy esetében egy-egy ilyen participium „csak” hat igei funkció egybeesését jelentette, addig a 3. személyű tárgyra utalva voltaképpen kilenc funkciót volt kénytelen ellátni. A többes 3. személyű tárgyra utaló relációk min-

denképpen gyakoribbak, mint azok, amelyek többes 1., ill. 2. személyű tárgyat jelölnek.

Az igen sokrétű funkció (gyakorlatilag szinkretizmus) kiküszöbölésére két lehetőség kínálkozott:

a) Az egyik – amellyel a beszélők korábban is éltek – a megfelelő indeterminatív alakoknak vagy akár az újkeletű determinatív alakoknak a használata többes szám 3. személyű határozott tárgy esetén is. Ezek a toldalékok az egyes számú paradigmában részben módosulhattak. Ez történt a Prt16, 26 és 46, továbbá a 21 esetében. A Prt36, továbbá az indeterminatív ragozásból, illetőleg a determinatív ragozás egyes szám 3. személyű tárgyra utaló paradigmájából átkertült toldalékok már mai formájukban árnyékolással kiemelve:

Prt	Indet	Det Sg3	Det Pl3	Det Sg2	Det Pl2	Det Sg1	Det Pl1
Sg1 E	10- <i>iñ</i>	13- <i>ija</i>	16- <i>iñ</i>	12- <i>it'iñ</i>	15- <i>id'iz</i>	—	—
M	10- <i>n</i>	13- <i>jñə</i>	16- <i>jñə</i>	12- <i>jt'än</i>	15- <i>d'äz</i>	—	—
2 E	20- <i>it'</i>	23- <i>ik</i>	26- <i>it'</i>	—	—	21- <i>imik</i>	24- <i>imiž</i>
M	20- <i>t'</i>	23- <i>jt'</i>	26- <i>jt'</i>	—	—	21- <i>majt'</i>	24- <i>mašt'</i>
3 E	30- <i>š</i>	33- <i>ize</i>	36- <i>iñze</i>	32- <i>iñžit'</i>	35- <i>id'iz</i>	31- <i>imim</i>	34- <i>imiž</i>
M	30- <i>š</i>	33- <i>žə</i>	36- <i>žəñ</i>	?32- <i>ñžə</i>	35- <i>d'äz</i>	31- <i>mañ</i>	34- <i>maž</i>
Pl1 E	40- <i>iñek</i>	43- <i>iñek</i>	46- <i>iñek</i>	42- <i>id'iz</i>	45- <i>id'iz</i>	—	—
M	40- <i>mə</i>	43- <i>šk</i>	46- <i>šk</i>	42- <i>d'äz</i>	45- <i>d'äz</i>	—	—
2 E	50- <i>id'e</i>	53- <i>ink</i>	56- <i>ink</i>	—	—	51- <i>imiž</i>	54- <i>imiž</i>
M	50- <i>d'ə</i>	53- <i>št'</i>	56- <i>št'</i>	—	—	51- <i>mašt'</i>	54- <i>mašt'</i>
3 E	60- <i>št'</i>	63- <i>iz</i>	66- <i>iz</i>	62- <i>id'iz</i>	65- <i>id'iz</i>	61- <i>imiž</i>	64- <i>imiž</i>
M	60- <i>št'</i>	63- <i>ž</i>	66- <i>ž</i>	62- <i>d'äz</i>	65- <i>d'äz</i>	61- <i>maž</i>	64- <i>maž</i>

b) A másik lehetőség új toldalékkombinációk létrehozása bizonyos funkciók el-látására. Különösen gyakori ez a többes számban. Ennek következtében a 3. személyre utaló tárgy oszlopaiban is lényegében kialakult az indeterminatív ragozáshoz hasonló 2x3 személyes paradigma. Így keletkezett szabálytalanul az E Prt53,56-*ink*, valószínűleg a megfelelő birtokos személyrag hatására, mivel a Prt43,46-*iñek* is a megfelelő Px-re hasonlít, bár ez azonos a megfelelő Vx-szel is. A M központi nyelvjárás csoportjában a Prt63 alapján teljesen eltérő új alakok képződtek: Prt43,46-*šk*, Prt53,56-*št'*. A megfelelő E toldalékoknak csak azokban a M nyelvjárásokban vannak nyomai, amelyek E közelségben éltek. Itt az archaikusabb („erzäs”) formák a többes 3. személyű tárgy jelölésére foglaldtak le, és ezáltal nem állt elő szinkretizmus az egyes és a többes 3. személyű tárgy jelölésében: Prt46-*jñək*, Prt56-*jəñt'*.

A meglevő determinatív elemekből újonnan keletkezett toldalékok további árnyékolással jelölve:

	Prt	Indet	Det Sg3	Det Pl3	Det Sg2	Det Pl2	Det Sg1	Det Pl1
Sg1 E		10- <i>iň</i>	13- <i>ija</i>	16- <i>iň</i>	12- <i>it'iň</i>	15- <i>id'iz</i>	—	—
M		10- <i>ň</i>	13- <i>jňə</i>	16- <i>jňə</i>	12- <i>jt'äň</i>	15- <i>d'äz</i>	—	—
2 E		20- <i>it'</i>	23- <i>ik</i>	26- <i>it'</i>	—	—	21- <i>imik</i>	24- <i>imiz</i>
M		20- <i>t'</i>	23- <i>jt'</i>	26- <i>jt'</i>	—	—	21- <i>majt'</i>	24- <i>mašt'</i>
3 E		30- <i>s</i>	33- <i>ize</i>	36- <i>iňze</i>	32- <i>iňzit'</i>	35- <i>id'iz</i>	31- <i>imim</i>	34- <i>imiz</i>
M		30- <i>s</i>	33- <i>zə</i>	36- <i>zəň</i>	32- <i>ňzə</i>	35- <i>d'äz</i>	31- <i>maň</i>	34- <i>maž</i>
Pl1 E		40- <i>iňek</i>	43- <i>iňek</i>	46- <i>iňek</i>	42- <i>id'iz</i>	45- <i>id'iz</i>	—	—
M		40- <i>mə</i>	43- <i>šk</i>	46- <i>šk</i>	42- <i>d'äz</i>	45- <i>d'äz</i>	—	—
2 E		50- <i>id'e</i>	53- <i>ink</i>	56- <i>ink</i>	—	—	51- <i>imiz</i>	54- <i>imiz</i>
M		50- <i>d'ə</i>	53- <i>št'</i>	56- <i>št'</i>	—	—	51- <i>mašt'</i>	54- <i>mašt'</i>
3 E		60- <i>št'</i>	63- <i>iz</i>	66- <i>iz</i>	62- <i>id'iz</i>	65- <i>id'iz</i>	61- <i>imiz</i>	64- <i>imiz</i>
M		60- <i>št'</i>	63- <i>ž</i>	66- <i>ž</i>	62- <i>d'äz</i>	65- <i>d'äz</i>	61- <i>maž</i>	64- <i>maž</i>

Látható, hogy a mordvin determinatív igeragozás fejlődésében mindkét módzatra akad példa. Az E és a M nyelvjáráscsoportok eltérő módon és mértékben éltek ezekkel a lehetőségekkel. Előbb a praeteritumban használták a kibővült todalékrendszert, majd ezek a ragok átkerültek az imperativusba és a praesensbe is.

6. Zárás

A kérdéskör vizsgálatának morfoszintaktikai háttere szintén igen ősi időkbe nyúlik vissza, ahova a jelenlegi testes todalékok elemzésével sem lehet visszamenni, még kevésbé kikövetkeztetni a ragok névmási előzményeinek megformáltságát. Igetőre vagy igealakra és az ehhez kapcsolódó konkrét accusativusi funkciójú névmásból keletkezett rag kombinációira csak igen kevés újkeletű ragbokról vezethető vissza. Az alapnyelv korában is minden bizonnyal voltak már igei paradigmák, ezért látom valószínűnek, hogy az új paradigmamrészek ezekre épültek. A továbbragozás szerintem nem áll szöges ellentétben az agglutináció-teóriával, hanem pontosan vele összhangban világítja meg a morfoszintaktikai hátteret, és plasztikusabban szemlélteti azokat az átrendeződéseket, amelyek a todalékkomponensek alanyi és tárgyi szerepkörével kapcsolatosak.

A különböző alapnyelvi szinteken nem számolok szabályos, kész paradigmákkal. Ebből következik: teljesen valószínűtlennek tartom, hogy a mai mordvin determinatív paradigmák valamilyen lebomlás eredményeképpen jöttek létre. Ellenkezőleg úgy látom, hogy néhány alappillére támaszkodva indult meg a paradigmaépítkezés, amely lassan és fokozatosan bővült, és amelynek jelenlegi eredménye korántsem mentes a diszharmóniától, anomáliáktól és következetlenségektől. Noha a mordvin nyelv igen közeli rokona a balti finn csoportnak, a finnhez hasonló szabályos nyelvi rendszert nem várhatunk tőle. A mai állapot természetesen nem is végleges, mert akár a tudatos nyelvművelés, akár a spontán nyelvi fejlődés jóvoltából a mai rendszer biztosan tovább fog csiszolódni. A fejlődés tendenciái kiszámíthatatlanok.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 122–59.
- Bubrih, David V. 1929: Сравнительное изучение мордовского языка, in: *Сборник ЛОИКФУН 1*, Leningrád, 161–177.
- 1941: Мордовское спряжение, *Записки 4*: 3–53.
- 1947: *Эрзя-мордовская грамматика – минимум (Пособие для вузов)*, Saransk, Mordgosizdat.
- 1948: Сравнительная грамматика финноугорских языков в СССР, *Учёные записки ЛГОЛУ (серия вост. наук, вып. 2)*, Leningrád, 47–80.
- 1953: *Историческая грамматика эрзянского языка*, Saransk, Mordavskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Feoktistov, Aleksander P. 1968: *Истоки мордовской письменности*, Moszkva, Nauka.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Honti László 1984: К проблеме возникновения объектного спряжения угорских языков, *Nyelvtudományi Közlemények 86*, 341–6.
- 1996: Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről, *Urálisztikai Tanulmányok 7*, Budapest, 127–32.
- Janhunen, Juha 1993: *Objective conjugation in Finno-Ugric languages*, handout, Oslo.
- Keresztes László 1983: Palatalizáció és megőrző tendencia as mordvinban, *Nyelvtudományi Közlemények 85*, 361–8.
- 1987: *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I = Studia Uralo-Altaica 26*, Szeged.
- 1994: The definite (objective) conjugation in Finno-Ugric languages, *Folia Uralica Debreceniensia 3*, 19–33.
- 1996: Mordvan determinatiivisen taivutuksen kehitys, *CIFU–8/III*, 135–140.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kulonen, Ulla-Maija 1993: *Johdatus unkarin kielen historiaan*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Künnap, Ago 1976: К проблеме происхождения показателей и времен в уральских языках, *Советское финно-угроведение 12*, 169–81.
- Lomakina, Tamara I. 1974: *Городищенский диалект моक्षा-мордовского языка 1–2*, kézirat, kandidátusi értekezés, Saransk.
- Papp István 1942: : Mi a szó funkciója? *Magyar Nyelv 38*, 272–6.
- 1968: *Unkarin kielen historia*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rédei Károly 1962: A tárgyas igeragozás kialakulása, *Magyar Nyelv 58*, 421–35.

-
- 1966: Die Entstehung der objektiven Konjugation im Uralischen, *Acta Linguistica Hungarica* 16, 111–33.
  - 1989: A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére, *Nyelvtudományi Közlemények* 90, 143–61.
  - 1996: Zur Herausbildung der uralischen Konjugation (Die Frage des Aspekts und Tempus), *CIFU-8/III*, 176–82.
- Szerebrennyikov, Borisz A. 1956: A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése, *Nyelvtudományi Közlemények* 58, 187–200.
- 1967: *Историческая морфология мордовских языков*, Moszkva, Nauka.
- Wiedermann, J. F. 1865: *Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache...* St. Petersburg–Riga–Leipzig.
- Winkler, Heinrich 1913: Samojedisch und finnisch, *Finnisch-ugrische Forschungen* 13, 120–63.

A MAGYAR MŰVELTETŐ SZERKEZET TÖRTÉNETE, FINNUGOR HÁTTERE

MIKOLA TIBOR

Amikor néhány évvel ezelőtt B. Comrie írásai alapján felfigyeltem arra, hogy a kauzatív szerkezetek vizsgálata tipológiai szempontból is hálás téma, és tájékozódtam a kérdés uralisztikai szakirodalmában, meglepődve tapasztaltam, hogy ezt a problémakört a kutatók eddig alig méltatták figyelemre. Jellemző, hogy két viszonylag jól ismert uráli nyelv (az osztják és a nyenyec) számomra elérhető szakirodalmában sem találtam a kauzatív szerkezeteket tárgyaló írást. Most, hogy a kérdés fontosabb magyar nyelvészeti vonatkozásaiban próbáltam tájékozódni, úgy látom, hogy ez a témakör nálunk sem igen népszerű. Kronológiai sorrendben összefoglalom három jelentős magyar nyelvészeti kézikönyvnek a kauzatív szerkezetekre vonatkozó megállapításait.

A MMNyR II. a határozókat tárgyaló fejezetben érinti a műveltető szerkezeteket. A *-vall/-vel* ragos eszközhatározót bemutató részben nem említi meg, hogy e ragot használják a műveltető szerkezetekben is, hanem csak a névutós eszközhatározó kapcsán utal a minket itt érdeklő kérdésre. Ezt írja: „Lehetőleg ne használjuk az *által* névutót műveltető ige mellett. Ilyenkor helyesebb és egyszerűbb a *-vall/-vel* rag. Pl. *Fehérneműjét a Patyolat által tisztíttatja* (közny.). Helyesen: *a Patyolattal*.” (B. Lőrinczy 1962: 208.) Én sohasem hallottam még, hogy valaki a Patyolat által tisztíttatná a ruháneműjét, de inkább az a problémám az idézett résszel, hogy csak érintőlegesen tárgyalt egy fontos és érdekes mondattani jelenséget.

Komlósy (1992: 441–4) sokkal több teret szentel a kérdésnek. Mondattani szempontból a következőkre hívja fel a figyelmet:

- „2. olyan szituációkat jelölnek [ti. a műveltető igék; M.T.]” amelyekben az alapigével jelölt eseményt egy ahhoz képest külső, új szereplőnek az eredeti szereplők valamelyikére (az ige alanyára) gyakorolt hatása váltja ki;
3. a képzett ige argumentumstruktúrája ezzel az új szereplővel bővebb az eredeti igéénél.
4. Az új szereplő a műveltető igét tartalmazó mondatokban alanyként jelenik meg. Ezzel párhuzamosan az eredeti szereplők szintaktikai funkcióiban is változások következnek be, mégpedig a következőképpen:
  - a) ha az alapige tárgyatlan volt, akkor annak alanyi funkciójú szereplője a műveltető ige mellett tárgyi funkciót kap:

János dolgozik → Feri dolgoztatja Jánost.

- b) ha az alapige tárgyas volt, akkor alanya a műveltető ige mellett
-vall/-vel ragos vonzattá válik...

János levelet ír → Feri levelet írat Jánossal. (i. m. 442.)

Legutóbb Kiefer tért ki röviden a műveltető szerkezetekre (1998: 256–7). A könyv szóképzéstani fejezetében lényegében a strukturális nyelvtant követi. Az alábbiakat írja: „A műveltető igék az alapigéhez képest egy új vonzattal rendelkeznek, amely a műveltető igét tartalmazó mondatban alanyként jelenik meg. Ezzel egyidejűleg megváltozik az eredeti vonzatok funkciója, mégpedig a következőképpen: ha az alapige tárgyatlan volt, akkor annak alanya a műveltető ige tárgya lesz: *Béla dolgozik → János dolgoztatja Bélát*. Ha ezzel szemben az alapige tárgyas volt, akkor alanya a műveltető ige mellett -val ragos vonzattá válik: *Béla levelet ír → János levelet írat Bélával*.

Érdekes, hogy sem Komlósy, sem Kiefer nem reflektált Hetzron 1976. évi tanulmányára. A tanulságos írásból most a következőkre hívnám föl a figyelmet. Hetzron (1976: 383–6) szól a kauzatív szerkezetek képzésének szemantikai korlátairól. Rámutat arra, hogy műveltető szerkezetet csak akkor lehet alkotni, ha az alapige alanya emberi lény (+ human). Ezért helyesek a következő mondatok:

A mosónővel kimosattam a ruhákat.

A mosodával kimosattam a ruhákat. (A mosodában emberek dolgoznak.)

Helytelenek viszont az alábbi kifejezések:

*A mosógéppel kimosattam a ruhákat.

*A kövel betörettem az ablakot.

A probléma természetesen sokkal bonyolultabb annál, mint ahogy az idézett mondatok alapján gondolhatnánk. Ezt érzékelteti pl. a következő két mondat is:

Véreztettem a sebet.

*Véreztettem a kezemet.

Ezek a műveltető szerkezetek nyilvánvalóan permisszívek. Amíg azonban a sebnak természetes tulajdonsága a vérzés, a kéznek nem az.

Hetzron észrevételeihez a következőket jegyzem meg. Föltehetőleg más nyelvekben is érvényes az a korlátozás, hogy a műveltető szerkezet alapigéjének az alanya csak emberi lény lehet, hiszen csak értelmes lényt tudunk egy feladat elvégzésével megbízni. Talán szerencsésebb is emberi lény helyett értelmes lényt mondani, hiszen magasabb rendű állatokat is lehet megfelelően instruálni. Szerintem helyes mondat pl. a következő:

A juhász a kutyával összetereltette a nyáját.

Egyébként ennek a mondatnak is van értelme: *Kövel betörettem az ablakot*, de itt beleértünk egy meg nem nevezett kivitelező alanyt: *Valakit megkértem arra, hogy kövel törje be az ablakot.*

Hetzron tárgyalt egy másik érdekes problémát is (394–396). Felfigyelt arra, hogy amikor az alapigének nincs tárgya, akkor az alapige alanya, a kivitelező/eszközölő alany (causee) a műveltető szerkezetben nem csak tárgyként, hanem eszközhatározóként is állhat.

Köhögtettem a gyerekekkel.

Köhögtettem a gyereket.

Az árokba pisíltettem a gyerekekkel.

Az árokba pisíltettem a gyerekeket.

Eszközhatározó használata esetében a külső, a kezdeményező alany (causer) számít a kivitelező alany együttműködésére: megkéri, instruálja, hogy mit tegyen. Az akkuzatívuszos szerkezetnek nincs ilyen vonatkozása.

Áttérve a magyar műveltető szerkezetek történetére, előadásom témáját némileg szűkítenem kell, már csak a rendelkezésemre álló idő korlátozott volta miatt is. A továbbiakban csak azokkal a szerkezetekkel foglalkozom, amelyek tárgyi bővítménnyel rendelkező faktitív igét tartalmaznak: valaki csináltat valamit valakivel. Azért vizsgálom éppen ezt a szerkezetípust, mert tipológiai szempontból ez a legérdekesebb. Mi teszi ezt a szerkezetet érdekessé?

A műveltető szerkezetek egy kezdeményező alanyt és egy kivitelező alanyt is tartalmaznak. Aktív igei állítmány mellett a mondat alanya mindig a kezdeményező alany lesz. Ez az alany a kivitelező alany fölé van rendelve, s mivel egy igei állítmányhoz nem rendelhető két különböző szintű alany, a kivitelező alanyt (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért causee-nak is fogom nevezni) más esetben kell tenni. Sok nyelv vizsgálata alapján állapították meg (vö. pl. Comrie 1981: 169–70), hogy az esetek erőssorrendje a következő: 1. alanyeset, 2. direkt tárgy, akkuzatívusz, 3. indirekt tárgy, datívusz. Ezért a causee esete az akkuzatívusz lesz.

Az apa dolgoztatja a fiút.

Abban az esetben azonban, ha az alapigének tárgyi bővítménye van, két tárgyat is tartalmazna a mondat, amennyiben a causee esete is az akkuzatívusz lenne.

*Az apa levelet íratja a fiút.

A nyelvek többnyire nem engedik meg, hogy egy mondatban két különböző szintű akkuzatívuszi névszó legyen. Az uráli nyelvcsaládban egyedül a votják tűri meg a kettős akkuzatívuszt.

Pop at ajze nĭlpiezlĭ ħim šotĭte.

‘A pap az apával (Akk.) a gyerekeknek nevet adatott.’

Dĭšetĭš nĭlpiez gožtet gožtĭte.

A tanító a gyerekekkel (Akk.) levelet íratott.’

A nyelvek többnyire úgy kerülnek el a kettős tárgyat, hogy a causee datívuszba kerül. Az uráli nyelvekben is ez a leggyakoribb szerkezet.

Zürjén: *Me kışkeda...piñ doktorlî.*

‘Én kihúztam a fogamat az orvossal’ (Dat.).

vogul: *Omam lāwt’ijan... wājwāreltas.*

‘Anyám Klaudiával (Dat.) csizmát csináltatott.’

[A példák forrása – és számos további példa – megtalálható egy korábbi tanulmányomban (Mikola 1995).]

Úgy látszik, hogy az esethasználat változását más szempontból is lehet nézni. Már mondatátszövődés esetén is megváltozik az alárendelt mondat alanyának az esete, noha az alárendelt mondat önálló jellege, önálló igei állítmánya megmarad. Ha elfogadjuk azt a gyakran idézett, fentebb is említett állítást, hogy a nominatívusz szabályszerűen az akkuzatívusz váltja fel, akkor a magyar nyelvben egy sor ellenpéldát találunk. É. Kiss Katalin (1998: 156–65) kimutatta ugyanis, hogy mondatátszövődés esetén a főmondat igéjének a vonzatstruktúrája dönti el, hogy az alárendelt mondat alanya milyen formában kerül át a főmondatba.

János Marit akarja, hogy első legyen.

~ *János azt akarja, hogy Mari legyen az első.*

Mari Jánosról ábrándozik, hogy feleségül veszi.

~ *Mari arról ábrándozik, hogy János feleségül veszi.*

Mari Jánosban bíz, hogy feleségül veszi.

~ *Mari abban bíz, hogy János feleségül veszi.*

Ha két mondat, vagy VP, nem csupán átszövődik, hanem összevonódik, a beágyazott VP önállósága megszűnik, akkor az alsó VP összetevői a főlrendelt VP közvetlen összetevői lesznek. Úgy tűnik, a beágyazott VP alanya ilyen esetekben is a főlrendelt ige vonzatstruktúrájához igazodik.

Látom Jánost jönni.

~ *Látom, hogy János jön.*

Ha a vonzat nem akkuzatívuszi, az összevonás lehetetlen:

**Félek Jánostól jönni.*

Félek, hogy János jön.

A tárgyi mellékmondat betoldása azonban csak néhány érzékelést jelentő ige mellett történhet meg. Nem vonható össze egy mondatba pl. az *Érzem, hogy János szeret* alakú összetett mondat.

Ha az ige alanyt kíván, a beolvasztott VP alanya megtartja nominatívuszi esetét.

János már jönni látszik. – Látszik, hogy János már jön.

A magyar műveltető szerkezet esethasználata – a causee eszközhatározó – tehát eltér attól a tipológiai tendenciától, amely egyébként az uráli nyelvekben is érvényesül.

A műveltető szerkezetünket tárgyaló szakirodalomból az derül ki, hogy a *-val/-vel* rag használata a *causee* kifejezésére régi keletű, a szövegelemlekben felbukkanó első példákban is szinte kizárólag azt találjuk. A MNyTNY II/2. kötetében a következőket olvashatjuk (R. Hutás 1995: 273). „Az eszközlő alanyon (ágensen) azt a cselekvésben közreműködő személyt (vagy személyként felfogott jelenséget) értjük, amelyet nyelvünk *-val/-vel* és *-tól/-től* ragos, ill. *által* névutós névszóval fejezett ki a nyelvtörténet folyamán. Az eszközlő alany fakultatív bővítmény. Eltér azonban a cselekvő ige vonzataitól. Elsősorban a cselekvő kiemelése végett, az igenem megkülönböztetése céljából jött létre...” [Az idézett részben nem világos számomra, hogy a *-val/-vel* ragos határozó miért szolgálna a cselekvő kiemelésére.]

Ha az idézett helyen található példák közül csak a faktitív igével alkotott szerkezeteket vesszük figyelembe – és elhagyjuk az *üzen*, *küld valakitől*-féle kifejezéseket –, akkor az arányok a következők lesznek:

-val/-vel ragos határozó: 4

-tól/-től ragos határozó: 1

által névutós határozó: 1.

Idézek a példákból:

1. Guaryk. 13. embõrrel vñ magat meg utaltatt'a (1495.)
Nádk. 562. Ennec vtanna a čazar nağ erş embõrõkkel
vñtet efmeg igõn verethe (1508.)
MargL. 63. el hozata evnen magat ev zvleývel és baratýval (1510.)
ev magat ostoroztagýa vala soror sabinaval
2. VirgK. 84: az pap iambortol az mifalt eleue, hozatak (1529.)
3. ÉrdyK. 557: ew atalok hyrdettety meg (1524–27.)

Az MNyTNY-ban közölt példák számaránya némileg megtévesztő. A nyelvtörténeti források vizsgálata ugyanis azt mutatja, hogy a *-val/-vel* rag használata általános, a példák száma tetszőlegesen növelhető, a *-tól/-től* rag és az *által* névutó előfordulása viszont ritka ebben a szerepben, a faktitív igékkal alkotott műveltető szerkezetekben.

A *-tól/-től* rag használatára Klemm közöl még egy példát (1928–1942: 197):
VirgK. 84: *Hogy szerettessem magamat tõle.*

Mindkét eddig idézett példa megtalálható az MNySz. III. kötetében (738), ahol még egy további adatra is rábukkanunk: Pázm. Préd. 298. *Az ellenségtől meg vereté õket.* Az *üzen* és a *küld* ige gyakran előfordul ezzel a vonzattal, de faktitív képzett ige mellett csak ezt a három példát találtam a *causee -tól/-től* raggal történő kifejezésére.

Az *által* névutó viszont gyakrabban fordul elő a vizsgált szerkezetekben. Klemm is több példát közöl:

ÉrdyK. 557. H. uram főszolgája által kivétette az beigtatásnak mását

Gyöngy MU. 3: 274 asszonyállat által öletni meg

Kaz Reg. 229. Munkáját mások által végeztetni stb.

A nyelvtörténeti forrásokon kívül tájékozódtam a fontosabb nyelvjárási szótárakban is (Ormánysági szótár, Szamosháti szótár, Kórógyi szótár). Abban a néhány példamondatban, amely műveltető szerkezetet tartalmazott, a causee esete mindig *-val/-vel* ragos volt.

Több okból is érdemes most kitérni a műveltető szerkezetek és a szenvedő mondatok kapcsolatára. Egyrészt azért, mert az említett két szerkezet a világ számos nyelvében rokon vonásokat mutat.

A vogulban a faktitív igék causeeja latívusz/datívuszban áll, ugyanúgy mint a szenvedő szerkezet ágense. A causeera főntebb hoztam példát, álljon itt most egy passzív szerkezet (Kálmán 1976: 61.).

āŋkatn náprajāwemen 'Az asszonyok által leöntöttetünk (mi ketten).'

A lappban is megegyezik a causeenak és a szenvedő szerkezet ágensének az esete (Lakó 1986: 138):

ač'če dāgātii niibe raw'dai 'Az apa kést csináltatott a kováccsal (dat.).'

manna gaskatālāi bædnāgii 'A gyerek megharaptatott a kutya által.'

A vogulban, lappban – és további nyelvekben – a szenvedő és a műveltető igét különböző képzővel képezik, a vonzatuk viszont megegyezik. A magyarban fordított a helyzet: a képző ugyanaz (*-at/-et*), a vonzat különböző (*-val/-vel*, ill. a *-tól/-től, által*) és különböznek természetesen a személyragok is. A *veretni* főnévi igenév önmagában kettős jelentésű.

'veretni valaki által', ill. 'veretni valakit/valamit valakivel'.

Szenvedő értelemben az ikes személyragokat használjuk: *veretem, veretel, veretik*. A cselekvő alak lehet alanyi és tárgyas ragozása is, *veretek ~ veretem, veretsz ~ vereted, veret ~ vereti*.

A vonzatok használata érdekes megoszlást mutat. Hogy a két hasonló szerkezet befolyásolja egymást, az természetes, annál is inkább, mivel mind a causee, mind a szenvedő mondat határozója tkp. ágenst fejez ki, pl. *Megveretem Pistával* (öt). *Megveretik Pistától/Pista által*. Az a meglepő, legalább is számomra, hogy nem keveredésről van szó: a *-val/-vel* rag nem szerepel passzív kifejezésekben, csak a szenvedő szerkezet látszik hatással lenni a műveltetőre. A keveset használt passzívum befolyásolja a lényegesen gyakoribb kauzatív konstrukciót. A kérdésre nem tudok választ adni, behatóbb vizsgálatra lenne szükség. Később röviden még visszatérek a problémára.

Az biztos, hogy a *-val/-vel* ragot régóta használjuk a causee jelölésére. Ezzel kapcsolatban két körülményre hívnám fel a figyelmet.

Főntebb már szóltam arról, hogy a nyelvek többségében nem állhat két különböző szintű akkuzatívusz egy mondatban, s hogy ilyenkor a nominatívusz helyére nem tárgy-, hanem részeseset lép: *Pista dolgozik* → *Dolgoztatom Pistát*, de *Pista levelet ír* → **Levelet íratok Pistát*. Azt is említettem, hogy a magyarban nem részes eset váltja fel a tárgyesetet, hanem eszközhatározói eset. A datívusz jóval gyakoribb a műveltető

szerkezetekben, mint az instrumentális, de – úgy tűnik – az eszközhatározóval kifejezett causee egy jól körülhatárolható alcsoport jellemzője. Comrie mérlegeli azt a lehetőséget, hogy az instrumentális használatának más a motivációja (Comrie 1981: 174–6).

Amikor a kettős akkuzatívusz elkerülése végett a causeet datívuszba tesszük, a motiváció morfoszintaktikai. Más a helyzet az eszközhatározó használata esetében: ilyenkor a motiváció a szemantikai tényezőkkel függ össze. A kifejezés módját az befolyásolja, hogy az eszközlő/kivitelező alany, a causee milyen mértékben ura cselekedetének, mennyire számít az együttműködésére a kezdeményező alany. Az akkuzatívusz tipikusan azt jelöli, hogy a causeenak alig van beleszólása abba, hogy mi történik vele, hogy mit kell tennie. Comrie ezt így fogalmazza meg (174): „...the accusative, as the basic morphological encoding of the direct object, typically refers to an entity with a very low degree of control.” A datívusz az experiens és a recipiens tipikus esete. Itt már nagyobb a degree of control, az érintett személy befolyása az adott szituációra: *János könyvet ad Máriának*. Mária visszautasíthatja a könyvet, írja Comrie. Persze az akkuzatívusszal kifejezett eszközlő alany is megtagadhatja a cselekvés végrehajtását, lehetne hozzáfűzni Comrie okfejtéséhez. Az instrumentális esetében a degree of control jelentős, a kezdeményező alany számít az eszközlő alany közreműködésére. A két kifejezés mód különbsége nem abban áll, hogy a causee egyes esetekben megtagadhatja az együttműködést, más esetekben nem, hiszen mindig megtagadhatja, hanem abban, hogy az egyik szerkezet utal a causee feltételezett együttműködési szándékára, a másik pedig nem.

Hetzron főntebb már idézett példái azt mutatják (*Köhögtette a gyereket*, ill. *Köhögtetett a gyerekekkel*), hogy a magyarban az eszközhatározó használatát a degree of control motiválja. Ugyanez a különbség számos nyelvben megtalálható. Comrie két nyelvből idéz példát (175), a japánból is a kannadából.

A japán példában az ige intranszitiv, az akkuzatívuszi causee áll szemben a datívuszival.

Taroo ga Ziroom o ikaseta (Akk.)

‘Taroo made Ziroom go’

Taroo ga Ziroom ni ik-ase-ta (Dat.)

‘Taroo got Ziroom to go’

A kannada nyelvi példában tárgyas ige mellett datívusz (kevesebb kontrol, együttműködés), ill. instrumentális (több kontrol) áll szemben egymással:

Avanu nanage bisketanu tinnisidanu

*ő (nom.) – én (dat.) – kétszersült – enni (kauzativ)

‘He fed me a biscuit.’

Avanu nanninda (instr.) bisketanu tinnisidanu

‘He got me to eat the biscuit’

Kulikov ír arról, hogy hasonló különbség az ige morfológiájával is kifejezhető. Az Etiópiában beszélt oromo nyelvből idézi a következő két mondatot (1993: 128)

terfaa-n gurbaa raff-is-e

Terfa-NOM boy sleep-CAUS/AGR.

‘Terfaa put the boy to sleep (e.g. by rocking him)’

terfan-n gurbaa raff-is-iis-e

Az ige két kauzatív képzőt vesz föl.

‘Terfaa made the boy sleep (e.g. by giving him a sleeping pill).’

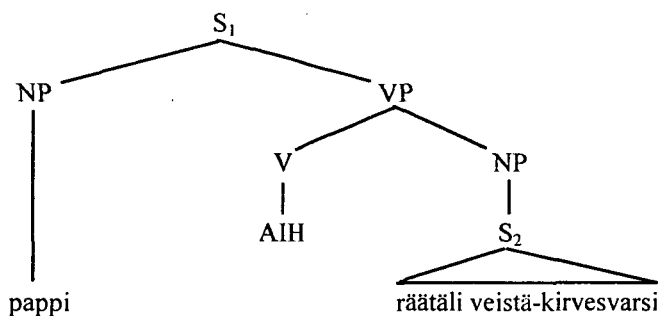
A képző kettőzése a kezdeményező alany causeera gyakorolt hatásának az intenzitását fejezi ki. Kulikov a kettőzés számos egyéb lehetséges szerepét is bemutatja.

A magyaron kívül csak a finn használ instrumentálist az eszközlő alany kifejezésére faktitív igék mellett, de inkább csak akkor, ha a faktitív igenek nincs tárgya. Idézek egy példák a viszonylag ritkán előforduló causeet is tartalmazó műveltető szerkezetre. A mondat egészen sajátos.

Pappi veistättää räätäliä kirvesvarren.

‘A pap fejszenyelet faragtat a szabóval (instr.)!’

A mondat struktúráját így szemléltetik (Hakulinen–Karlsson 243):

A finnben az ilyen mondatok helyett inkább igeenes szerkezeteket használnak:

Vääpeli laulatti sotilailla virsiä

‘A törzsörrmester dalokat énekeltetett a katonákkal’:

Vääpeli pani (laittoi) sotilaat laulamaan virsiä.

Azt nem tudom megítélni, hogy az igeenes szerkezetek, ill. az eszközhatározói causeet tartalmazó mondatok között van-e különbség az eszközlő alany együttműködési hajlandósága tekintetében. Elvileg az igeenes szerkezet direkter, a causee együttműködési szándékára nem utaló kifejezés, hiszen az eszközlő alany esete az akkuzatívusz. A saját finn nyelvérzésem alapján nem mernék ilyen finom különbségekről nyilatkozni, de talán a finn értelmező szótár is arra utal, hogy a *panna* + infinitívusz + tárgyeset direkt műveltetést fejez ki. A *panna* címszó alatt ezt olvashatjuk: *Äiti pani* (= *pakotti, käksi*)

lapsen pyytämään anteeksi. 'Az anya bocsánatot kéretett a gyerekekkel.' A zárójelbe tett két ige jelentése: 'kényszerítette, megparancsolta' (NS).

Röviden kitérek még az osztjákra, ahol a causee szintén két esetben állhat, legalább is a keleti és a déli nyelvjárásokban. Már említettem, hogy az aránylag bőséges szakirodalom dacára alig lehet példákat találni a műveltető szerkezetekre. Az általam összegyűjtött néhány példa azt mutatja, hogy a causee esete a datívusz (Mikola 1995: 259).

ánkem... lojηala jernas wáńšuptas.

'Anyám a barátnőjével (Dat.) ruhát szabatott'.

Karjalainen a következő mondatpárt közli a *weraltatä* 'csináltat' címszó alatt.

Vj. *mä jõyä weraltlim* 'teetän hānellä itselleni'

Vj. *Mä jõyə' weraltlam*

'я заставил его работать кому-нибудь другому...'

Az első mondatban a causee esete datívusz (*jõyä*), a finnül megadott értelmezés magyarul így hangzik: 'csináltatok vele magamnak'. A második mondat causeeja akkuzatívuszban áll (*jõyə*), s az orosz fordítás így tehető át magyarra. 'valaki más számára dolgoztatom őt'. Az első mondat igei állítmánya tárgyas, a másodiké alanyi ragozású. A probléma érdekes, de további adatok híján nehezen értelmezhető.

Végül visszatérek még a műveltető szerkezetek és a passzívum kapcsolatára. Többen fölvetették azt a lehetőséget, hogy a műveltető szerkezet szenvedő kifejezésen (is) alapulhat, tehát nem csak aktív alapú kauzatív szerkezet létezik: 'előidézi, hogy valaki írjon', hanem szenvedő is: 'előidézi, hogy valami leírassék' (Comrie 1981: 172–3, Hakulinen – Karlsson 1979: i. h., Erdal 1996). Erdal idézi a következő francia mondatokat (87).

J'ai fait manger le pain au chat

'Megettettem a kenyeret a macskával'

Az angol fordítás érzékelteti a mondat aktív voltát

'I made the cat eat the bread'

J'ai fait manger le pain par le chat.

'Megettettem a kenyeret a macskával.'

'I had the bread eaten by the cat'.

A *par* 'által' névutó használata ellentmond annak a szabálynak, amely szerint a tárgyas faktitív igék mellett a causee esete a datívusz. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy a műveltető szerkezet alapja passzív mondat is lehet, akkor az esethasználat megfelel a várakozásnak, hiszen a passzív mondatok ágensét a francia *par* prepozícióval jelöli. Comrie (173) problematikusnak látja ezt a magyarázatot, mivel a franciában nem lehet ilyen szenvedő főnévi igenevet tartalmazó mondatokat képezni.

*Jean a fait être mangées les pommes par Paul'

'Jean megetette az almákat Paullal'

Ehhez hasonló problémák a finnben és a törökben is fölmerültek. A magyarban azonban, úgy tűnik, nincs semmi probléma. Láttuk, hogy az *-at/-et* képzős ige kettős, aktív és passzív értékű: *veret-ni* 'valakitől megveretni; valakivel megveretni'. Mivel a műveltető képző igen gyakran megkettőződik, ki lehetne mutatni olyan eseteket, ahol a passzív töből jön létre műveltető ige. Passzív alapú faktitív igék mellett viszont szabályos az *által*, ill. a *-tól/-től* használata. Korábban az összetett képzős műveltető igék gyakoribbak voltak. Klemm (i. m. 60) szól arról, hogy a nyelvmlékekben sok az *-attatik/-ettetik*, *-tattatik/-tettetik* képzős szenvedő ige. Ugyanez elmondható a műveltető igékről is. Az EMSz egész sor összetett képzővel ellátott aktív igét közöl. Nem volt módomban és terem kimerítő adatgyűjtésre, pusztán a *be* igekötős igéket néztem át futólag. A következő igéket találtam: *becsináltattat*, *befedettet*, *behívattat*, *behordattat*, *behozattat*, *beíratat*, *berakattat*, *beszántattat*, *betétettet*, *bevitettet*. Mindegyik igével több mondatot is közöl a szótár, s egyik esetben sincs szó többszörös műveltetésről (valaki által valakivel csináltat valamit.)

A finn összetett műveltető igéket azért nem próbálták így magyarázni, mert a finnben nincs igazi passzív ragozás, csak egy alakja van, amely formailag 3. személyű, általános alanyt fejez ki, és amelyhez semmilyen formában nem kapcsolható ágens: *kirja lue-ta-an* (< **luke-tta-ksen*) 'a könyvet olvassák' tkp. 'a könyv olvastatik'.

A *-tta/-ttä* képző tehát passzív ige-töveket is képez.

Érdekes kísérletről számol be Pennanen (1986), aki hosszú tanulmányt írt a finn összetett műveltető képzőről. Északkeleti finn nyelvjárást beszélővel állították össze és értelmezték az alábbi finn kifejezéseket (167).

Hevonen vetää (tukkeja)

'The horse hauls (logs).'

Hevosmies veä-ttä-ä (tukkeja hevosella)

'The driver makes the horse haul logs'

Työnjohtaja veä-tä-ttää (tukkeja hevosmiehellä)

'The foreman orders the driver to get the logs hauled (by the horse)

Tukkiyhtiö veä-tä-ty-ttää (tukkeja työnjohtajalla)

'The lumber company orders the foreman to cause the driver to have the logs hauled (by the horse).

Az angol fordítás mintha azt érzékeltetné, hogy az újabb képzőket passzív jelentésű szótövekhez teszik hozzá. Természetesen nem gondolom, hogy ennek a lehetőségnek a fölvetésével bármit is megoldottam volna a finn műveltető szerkezetek problematikájából. A céloom inkább az volt, hogy rámutassak a finn nyelv kifejező eszközeinek a gazdagságára.

Az összetett műveltető képzőkről egyébként tartalmas tipológiai tanulmány olvasható Kulikovtól, amelyből fentebb már idéztem (Kulikov 1993).

IRODALOM

- Comrie, Bernard 1981: *Language universals and linguistic typology*, Oxford, Blackwell.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 15–184.
- EMSzT. = Szabó T. Attila szerk. 1976: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I*, Bukarest. Kritérion.
- Erdal, Marcel 1996: On applying 'causative' to 'passive' mainly in Turkish, in Á. Berta–B. Brendemoen–C. Schönig szerk.: *Symbolae turcologicae: studies in honor of Lars Johansson on his sixtieth birthday 8 March 1996*, Istanbul. Swedish Research Institute in Istanbul.
- Hakulinen, Auli–Fred Karlsson 1979: *Nykysuomen lauseoppia*, Jyväskylä, Gummerus.
- Hetzron, Robert 1976: On the Hungarian causative verb and its syntax, in M. Shibatani szerk.: *Syntax and semantics 6: The grammar of causative constructions*, New York, Academic Press, 371–398.
- R. Hutás Magdolna 1995: Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan – szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 247–317.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik 1948: *Ostjakisches Wörterbuch I–II*, bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen, Helsinki, SUS.
- Kálmán Béla 1976: *Chrestomathia vogulica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1998: Alaktan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 185–289.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan I–III*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.
- Kulikov, Leonid 1993: The "second causative": a typological sketch, in B. Comrie–M. Polinsky szerk.: *Causatives and transitivity*, Amsterdam–Philadelphia. Benjamins, 121–54.
- Lakó György 1986: *Chrestomathia lapponica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai, 162–259.
- Mikola Tibor 1995: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 251–65.
- MNySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- NS = *Nykysuomen Sanakirja* 1–6, Porvoo–Helsinki 1951–1962, Werner Söderström.
- Pennanen, Esko V. 1986: On the so-called curative verbs in Finnish, *Finnisch-ugrische Forschungen* 47, 163–82.

A MONDATBELI ÁTÉRTÉKELŐDÉS EGY ESETE AZ ÓMAGYAR KORBAN (HALOTTAIBÓL)

A. MOLNÁR FERENC

Úgy gondolom, hogy a magyar filológiának, a nyelvtörténetnek is, a régi, régebbi magyar szövegek, köztük sokszor a legismertebb nyelvemlékek és íróink műveinek a magyarázatában még komoly adóssága van. S ez olykor olyan régi hagyományú egyházi szövegekre is vonatkozik, amelyek ma is nap mint nap mondanak, énekelnek. Most, egyelőre viszonylag rövidebben, egy mondattani problémával kapcsolatban a *halottaiból* szóval foglalkoznék, amely, mint ismeretes, az apostoli hitvallásban fordul elő: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremőjében. És a Jézus Krisztusban, Ő egyszülött Fiában, mi Urunkban, ki fogantaték Szentlélektől, születék Szűz Máriától, szenvedé Poncius Pilátus alatt, megfeszítették, meghala és eltemették; szálla alá poklokra, harmadnapon *halottaiból* feltámadt, felméne mennyekbe; ül a mindenható Atya Istennek jobbján; onnan léssen eljövendő ítélni eleveket és holtakat...” (I. pl. Ék 1986). Az ÉrtSz a *halottaiból* szóalakkkal a *halott* címszón belül a szó második főnévi jelentését adatozza: „Feltámadt, ill. feltámaszt *halottaiból* ’mesében v. vallásos hiedelemben halálából, haló porából új életre kel, ill. kelt’”. A példamondatok pedig Petőfitől és Arany Jánostól valók. Az előbbi: „Iluska porából nőtt ki az a rózsza, / Így *halottaiból* őt föltámasztotta” (I. János vitéz, 27. ének, 8. versszak). A *halottaiból* jelentése itt ’a halálból, halálából, holt állapotából’.

A *halottaiból* szóalak jelentése nincs összhangban grammatikai felépítésével, amely nyilván a következő: a *halott* főnevesült melléknévi igenévhez az *-ai* birtoktöbbségitő jel és a *-ból* rag járul. A birtoktöbbségitő jel a rendhagyó, a ’holtából, holt állapotából’ jelentéshez nem illő, például Iluska nyilván csak a saját halálából, halott állapotából tudott feltámadni.

A *halottaiból* szóval tudtommal a szakirodalom alig foglalkozott. Magam csak egy rövid magyarázatot ismerek: „Halottaiból. ...szálla alá poklokra, harmadnapon *halottaiból* föltámadt, fölméne a mennyekbe... , mondjuk az Apostoli Hitvallásnak hivatalosan elfogadott magyar fordításában. – Resurrexit a mortuis nem egyházi vagy kései latinság, hanem a klasszikus nyelvben is használatos kifejezés; ’a mortuis excitare’ Cicerónál is megtalálható. Szó szerint lefordítva ’feltámadt a holtak közül’, vagyis ott volt már mind a többi közt, aki elköltözött; most ezek tömegéből feltámadt stb. Azt gondolom, hogy a *halottaiból* igen régi (Vö. NySz I, 1272) fordítási hiba erején gyökeret vert értelmetlenség. Gyökerei azonban oly mélyek, hogy értelmetlensége elhomályosodott. Az a fordító, aki először követte el a tévedést, alighanem a magyar *holtában, holtából, holtanapján* stb. szólásformákra gondolt és előtte állt a latin

többszám. Lehet, hogy a latin szólást nem is értette meg egészen; az *a praep.* is megzavarhatta. Ezt a kettőt összekeverte, és a szövevényes fonákság honosodott meg nyelvünkben, amelynek a *halottaiból* ma már tősgyökeres alkotóeleme...” (Balogh 1927: 44).

A hiszekegy latin szövegében valóban ez áll: „...descendit ad inferna, tertia die resurrexit *a mortuis*, ascendit ad coelos...” (l. pl. Lochman 1995: 9), tehát az, hogy a harmadik napon feltámadt a halottak közül. Varga Zsigmond újszövetségi görög–magyar szótárában pedig a *νεκρός* ’halott’ szócikkében azt olvassuk, hogy a szó dologi jelentéssel többes számú formában ’a holtak világa, a halál’ jelentésű; az *ἐκ νεκρῶν* a bibliai szövegekben tehát nem ’halottaiból’, hanem ’a halálból’ értelmű (Mt 17/9; Mk 6/14; Lk 9/7 stb., Varga 1992). Az apostoli hitvallás legújabb fordításai a *halottaiból* szót már valóban a *halottak közül* szerkezettel helyettesítik. Az előbbi, egyébként ma is használt szöveget például a magyarországi református énekeskönyv egy 1986-os kiadásának a függelékéből idéztem, az 1993-as kiadás függelékében azonban már ez áll: „...Alászállt a poklokra, harmadnapon feltámadt a *halottak közül*, fölment a mennybe...” (Ék 1993). A Bánk József összeállította katolikus imakönyvben (Ik 1994: 21) és A katolikus egyház katekizmusa című kézikönyvben a megfelelő helyen ugyanez a szöveg (Kat 1994: 52). Mindkét említett egyház és más egyházak gyakorlatában, valamint az ökumenikus fordításban (l. pl. Kovách 1983: 23) már némileg korábban ugyancsak szerepelt a hiszekegy szövegében az *a halottak közül* szerkezet. Mindazonáltal a régebbi szöveget ma is használják, s szerintem még ez az ismertebb. A megjelenő új Magyar katolikus lexikon szintén ezt közli (KatLex 1993: 352–3). S jellemző, hogy a Károlyi Gáspár-féle fordítás 1908-as revíziójába a *halottaiból* szóalak öt alkalommal is bekerült (ApCsel 4/10, 10/41, 13/30, 34, 17/31; vö. BRev 1990), noha az eredeti szövegben, a Vizsolyi Bibliában, és annak későbbi, némileg módosított kiadásaiiban nem fordult elő, az említett helyeken a *halálból* állt. Káldi György fordításában pedig ugyan többször is előfordul a *halottaiból* szóalak, de például az Ef 5/14-ben csak az átdolgozott szövegben (ÚszRev 1928) áll a *halottaiból*, az eredetiben a *halálból* van. (Ugyanakkor az 1973-ban megjelent új katolikus és az 1975-ben kiadott új protestáns fordítás nem használja a *halottaiból* szót.)

Ha a *halottaiból* szóalak történeti adatait, előfordulásait vizsgáljuk, lényegében a maihoz hasonló állapotot látunk. Általában Jézusra vonatkoztatva a *feltámad*, *feltámaszt* igékkel vagy hasonló jelentésű szavakkal alkot szerkezetet, s az az értelme, hogy a ’a halálból, holt állapotából, a halottak közül’. Az EWUng 1519-ből a JordK-ből idézi a *halottaiból* alakot, s a jelentését így adja meg: ’aus dem Tod’. A *halottaiból*, illetve előzménye a *halottaiból* azonban már a JókK-ben előfordul, a „Zent ferencznek myat · gyermeknek *halotaybalol* fel tamadafarol” (158) című kis történet egy ablakból kiesett és hirtelen meghalt kisfiú megelevenedéséről szól, akinek a feltámadásáért Szent Ferenchez imádkoztak. Előtte azonban egy odament ferences szerzetes megkérdezte a gyermek apjától: „hyzed yftennek zentet ferenczet hogý felkewlthety tý fyadot *halotaybalol*”: Credisne sanctum Dei Franciscum posse filium tuum *a mortuis* suscitare (159). A mai *halottaiból* alak pedig már a MünchK-ben is megvan, ahol 18-szor fordul elő, például 20vb: „halla negèdlø herodes iñnac hizet z mōda ø germekinec E lano, baptifta ø kølt fel *halottaibol*” : ... Hic est Iohannes Baptista; ipse surrexit *a mortuis*

(Mt 14/1–2). A *halottaiból*-nak a latinban 14-szer az *a mortuis*, háromszor az *ex mortuis* felel meg, egyszer pedig a latinban csak ige van (Nyíri 1993). Például: 23rb: „hazmadnapō *halottaiból* felkélⁿ” : *tertia die resurgere*. Olyan eset is van, amikor a halottaiból való feltámadás nem egy személyre (Jézus, Keresztelő János, Lázár, ki ’valaki’), vonatkozik, hanem többre: 48vb: „mezt miko^z felkelⁿ *halottaiból* sem hazaf kodnac z sem hazaffagba nē vitetⁿ” : *Cum enim a mortuis resurrexerint, neque nubent neque nubentur* (Mk 12/25); 79va: „dē azoc kic méltoc lēžn a mas uilagnac z a *halottaiból* felkélⁿ” : *qui digni habebuntur saeculo illo et resurrectione ex mortuis* (Lk 20/35). A Károlyiék-féle fordításban itt az áll, hogy „mikor a halálból feltámadnak”, illetve „a halálból való feltámadást”. Aztán arra ugyancsak van példánk, hogy a latinban ott van a ’halottak közül’ jelentésű *a mortuis*, a magyarból viszont ennek a megfelelője hiányzik. Ma használt fordításainkban a már idézett Mt 14/1–2 így hangzik: „Abban az időben híré^t hallá Heródes negyedes fejedele^m Jézusnak, és monda szolgál^{ai}-nak: Ez ama Keresztelő János, ő támadott fel a halálból, és azért működnek benne az erők” (BRev 1990); „... ő támadott fel a halottak közül” (B 1975); „... Ez Keresztelő János mondta szolgál^{ai}-nak –, feltámadt, innen van benne a csodatévő erő” (B 1973); „...föltámadt *halottaiból*...” (Úsz 1993). Az új katolikus fordításban tehát itt nincs *a halálból* vagy *a halottak közül* szó, szerkezet. A kimaradások és betoldások azért érthetők, mert feltámadás értelemszerűen csak a halálból, a halottak közül történhet. A *halottaiból* szóalak egyébként az egész régiségben rendkívül bőven adatolható (l. pl. NySz), s az egyházi nyelvben, főleg az apostoli hitvallásban és a görög katolikus, valamint az ortodox szertartásban máig előfordul.

Visszatérve mármost a *halottaiból* szóalak kérdéséhez, magam nem gondolom, hogy ilyen fontos egyházi szövegben olyan többszörös félreértésről lenne szó, amit Balogh József feltételez, s ami nem is latinizmus. Mármint, hogy a *holtában*, *holtából*, *holta napján* szólásformákra gondolt volna a korai fordító, s a latin szerkezetet nem érthette meg egészen, az a prepozíció és a többes számú *mortuis* alak is megzavarhatta.

A *halottaiból* szó nyelvtani felépítéséből következően nyilvánvalóan egy birtokos szerkezet több birtokra utaló birtokszava. Ha úgy értjük, hogy Krisztusnak, másnak a halálából, holt állapotából való feltámadást fejezi ki, akkor a többes számra, a több birtokra való utalás indokolatlan. Ha pedig ’a halottak közül’ jelentést vesszük, akkor a birtokviszony jelölése marad magyarázatlanul. Ez a szóalak ’a halálból, holtából’ jelentésben kezdetben szerintem éppen az apostoli hitvallás szövegében alakulhatott ki, és eredetileg más grammatikai viszony kifejezője. Úgy gondolom, hogy a *halottaiból* először nem annak (Krisztusnak) a nevével, megnevezésével alkotott birtokviszonyt, aki feltámadt, hanem a *pokol*, *poklok* szóval, az előző mondat végén: „Szálla alá *poklokra*”. Krisztus pedig harmadnapon a pokol halottaiból, azaz halottai közül támadt fel. Itt tehát nem értelmetlenség van, hanem némi grammatikai, stilisztikai pontatlanság, amely a szöveg használatával, hagyományozódásával később mondatbeli átértékelődéshez vezetett. A pokolnak azért lehetnek halottai, mert noha a *pokol*-nak a főleg a régi nyelvben meglévő ’a holtak hazája, alvilág, az alvilág egy része’ jelentését sajnos egyetlen szótárunk sem veszi fel, van ilyen értelme, s ezt a mi teológiai szakirodalmunk is már régóta és általánosan nyilván tartja (vö. héber *Seol*, görög *Hades*). Például a legutóbbi

magyar bibliai kézikönyvben a „Pokol, holtak hazája” együttes címszó (KerBiblLex), s itt azt olvassuk, hogy a *pokol* az ószövetségi szövegekben általában 'alvilág' értelemben veendő. Még az Újszövetségben is a pokol többnyire „csak a halál állapotát, a megholt lelkek gyűjtőhelyét jelenti a feltámadás és az ítélet idejéig (ApCsel 2/27; Lk 16/23, 26; Róm 10/7; Jel 10/13)”. Más értelemben azonban a büntetés helye a gonosz lelkek számára, s ilyen jelentésben a *gyehenna* szó a szinonimája. A *pokol* 'alvilág' értelmére lásd például: Zsolt 6/6: „Mert nínlen ki rúlad halálban emlekoziek. *pokolban* kedek ki vall neked” (DöbrK 20) ~ „Hiszen a holtak közül ki gondol még rád, a *holtak országában* ki dicsőít téged?” (B 1973); Zsolt 116/3: Körülvettek engem a halál kötelei és a *pokol* szorongatásai támadtak meg engem”; Péld 27/20: „Mint a sír és a *pokol* meg nem elégednek, úgy az embernek szemei meg nem elégednek”; 1Kor 15/55: „Halál! hol a te fulánkod? *Pokol!* hol a te diadalmad”; Jel 1/18: „Nálam vannak a *pokolnak* és a halálnak kulcsai”; Jel 20/12–3: „És látám a halottakat, nagyokat és kicsinyeket állani az Isten előtt... És a tenger kiadá a halottakat, akik ő benne voltak, és a halál és a *pokol* is kiadá a halottakat, akik ő náluk voltak” (BRev 1990); stb. Tehát a pokolnak is voltak halottai, akiket az utolsó ítéletkor kiadott. Noha a teológiai szakirodalomból is majd idézek, nincs itt mód arra, hogy a pokol, az alvilág fogalmának alakulását az Ó- és Újszövetségben és majd azután bőven taglaljam, vagy az apostoli hitvallás megfelelő részére vonatkozó vitáról részletesen szóljak. Csak megjegyzem, hogy a pokolban, az alvilágban aztán kezdtek elkülöníteni egy külön helyet a kegyesek, az üdvözülendők, egy másikat pedig a gonoszok, az elkárhozandók számára, sőt aztán tovább differenciálhattak, s nemegyszer részben eltérően is. A poklon belül a pokol tornácának, pitvarának, limbusnak, Ábrahám kebelének, sőt paradicsomnak is nevezték azt a részt, ahol a pátriárkák, a próféták vagy általában az üdvözülendők vannak, s várják, hogy Krisztus megszabadítsa őket a halál és a pokol rabságából. A Leuveni glosszákkal szólva „pulkul pituaranak fugliabeul” (RMGI). A művészetben is gyakran ábrázolták Krisztus pokolraszállását, úgyhogy A keresztény művészet lexikonában a „Krisztus a pokol tornácán” külön címszó is. Ebből idézek: „Az evangéliumokban csak utalásokat találunk arra, hogy Krisztus alászállt a holtak birodalmába. Jézus azt mondta magáról, hogy három napig fog, a föld szívében tartózkodni (Mt 12,40). Az 1Pt 3,19-ben az áll, hogy Jézus elment a börtönben synlödő lelkekhez, és „hírt vitt nekik”. Ebben már az ókeresztény teológia is utalást látott Krisztus pokolraszállására, és a démonok, ill. a sátán megbilincselésére... Krisztus pokolraszállása az apostoli hitvallásba is belekerült („szálla alá poklokra”). Apokrif ókeresztény iratokban részletesen leírják, hogyan szállt le Krisztus a holtak birodalmába. Ezt az árnyékbirodalmat (a pokol tornácát), ami nem azonos a kárhozottak poklával, az ókori görög Hádész szóval (héb. seol, lat. limbus) jelölik... Krisztus megszabadítja a halál kötelékeitől az Ószövetség pátriárkáit, királyait és prófétáit – beleértve az utolsó prófétát Keresztelő Szt. Jánost, aki a Messiás útját készítette elő –, akik mind a megváltás után vágyakoztak. Elsőként az emberiség ősatyjának, Ádámnak nyújtja kezét, és felhúzza magához, majd a többiekhez fordul: „Gyertek hozzám mindannyian, akiknek amiatt a fa miatt kellett meghalnotok, amit az érintett meg! Mert lássátok, én mindannyiokat feltámasztlak a kereszt fája által”... A megváltottakat Mihály arkangyal vezeti a Paradicsomba” (Seibert 1986). De a *pokol*

'alvilág' jelentésben előfordul világi szövegekben is. Zrínyinek egy eredetileg cím nélküli, majd címmel (pl.: Euridicét így siratta Orpheus) ellátott verséből idézek. Orpheus nem tud belenyugodni „Hogy mérges vipera miatt ő [Euridice] meghaljon, / És ő ártatlan lelke *pokolra* szálljon... Szabad lesz Plutóhoz *poklokban* énnékem / Szerelmes Euridicém után elmennem” (7. és 10. versszak) stb.

A *pokol* szónak aztán ez a jelentése meggyengült, jórészt kiveszett. A mai fordítások a megfelelő helyeken általában az *alvilág* vagy a *sír* szót használják. Az előbbit inkább a katolikus, az utóbbit pedig a protestáns fordítás, de előfordult és előfordul a *holtak hazája*, *holtak hona* szerkezet is a *Seol* is. Hasonló változás más nyelvekben szintén végbement. Az OxfEngDict-ben például a *hell* 'pokol' szó első jelentésének megadása kapcsán a következő olvasható: „1. The abode of dead; the place of departed spirits; the infernal regions or 'lower world' regarded as a place of existence after death; the grave; Hades. a. In Jewish and Christian use. In the Bible of 1611, translating Heb. *sheol* (31 times), which is also rendered the *grave* (31 times), the *pit* 3 times; in N. T. rendering Gr. *ᾗδης* HADES (10 times), as well as *γέεννα* GEHENNA (12 times)... Revised Version, in O. T., *hell* has been retained in the prophetic books, with *Seol* in the margin; elsewhere *Sheol* is substituted in the text with *grave* in the margin... In N. T. HADES has everywhere been put for Gr. *ᾗδης* and *hell* reserved for *γέεννα*. A revideált Luther-fordításban is a hajdani *Helle* helyett állhat például a *Totenreich*, a XX. századi finn fordításokban pedig a *helvetti* 'pokol; alvilág' helyére a Kalevalából szintén ismert *tuonela* 'alvilág' vagy *Tuonela* 'az Alvilág' került. A HB. „ef levn halalnec ef *puculnec* feze. [szerintem ɔ: feye – M. F.] ef mend w nemenec” és 'lett [Ádám] a halál és az alvilág (a holtak hazájába szállók) kezdete, és az ő egész fajtájának is' mondat értelmezése is, úgy gondolom, részben azért jelent(ett) problémát, mert nem számoltak a *pokol* 'alvilág, holtak hona' jelentésével, amely itt inkább csak a 'halál' jelentést erősíti (L. A. Molnár 1997: 210–6, 1998a: 337–8, 1998b: 143–4).

Ami pedig az apostoli hitvallást illeti, a *halottaiból* itt azért is elszakadhatott a *pokol*, *poklokra* szótól, mert ezt az imádságot soronként tagolva mondták vagy énekeltek, így is tanították meg. S tekintve, hogy az előző mondatokban foglaltak is sorban Jézusra vonatkoznak, és ő, a rá utaló vonatkozó névmás (*ki*), az alany, nemcsak a *feltámadá* állítmányt, hanem az előtte álló *halottaiból* birtokszót is közvetlenül hozzá kapcsolták, nem pedig az eredetileg hozzáértett *poklokra* szóhoz, amitől azt még a *harmad napon* szerkezet is elválasztotta. Ez szemantikailag szintén lehetséges volt. A credo azt mondja, Krisztus a halála után a holtak honában, tehát a halottak között volt. Ezenkívül a *halottaiból* szónak az ártértekélődését nyilván elősegítette ennek a résznek a *pokol* szó kapcsán már részben bemutatott értelmezési nehézsége, ami a teológiai szakirodalomban is mindmáig látható. A magyarok közül például már Dévai Bíró (TízPar 67–8) és Bornemisza (ÖtPréd 782–3) is utalt az e rész körüli felfogásbeli vitákra. Magam pedig egy mai német katolikus teológustól is idézek: „Ennek a hitcikknek máig fennálló kétértelműsége kétségtelenül arra alapozódik, hogy egyértelmű bibliai bázisa hiányzik. Ez napjainkban újra láthatóvá vált azáltal, hogy Németországban – a Hitvallás új, un. ökumenikus fogalmazása érdekében – a katolikus és az evangélikus egyház hivatalosan teljesen megváltoztatta a "descendit ad inferos" fordítását, anélkül, hogy

annak hatályon kívül helyezéséből nagy ügyet csinált volna A korábbi "alászállt a poklokra" most így hangzik "alászállt a halál birodalmába". Csak javították a fordítást? Semmi esetre sem. Sőt, hallgatólagosan sokkal homályosabbá tették az értelmét! Mert az átértelmezéssel kétértelműség lopakodott a hitcikkekbe, amely már a középkortól össze volt kötve a hitnek ezzel a kifejezésével. Hova tart ugyanis ez a descensus, ez a leszállás? – 1. jelentés: egészen egyszerűen a "halál birodalmába", a halottak birodalmába irányul, amelyet héberül "Seolnak", görögül "Hadesznek" neveznek, amely tehát minden elhunyt tartózkodási helye, a jóké ugyanúgy, mint a gonoszoké. A kereszténység köreiből egy évezreden át így értették a descensust és a német "Hölle" valamint "Höllenfahrt" [magyarul: pokol, pokolraszállás] szavak eredetileg, azt mondhatnánk, teljesen semlegesen interpretálták az "alvilág" vagy a "halottak birodalma" kifejezést. – 2. jelentés: a leszállás a pokolba történik, a nem-üdvözültek lakóhelyére: ez héberül "gyehenna", latinul "infernus", vagyis a véglegesen elkárhozottak lakhelye. A descensust így értik a középkortól fogva. Ettől kezdve ugyanis azt hitték, hogy haláluk után a holtak (jó cselekedeteik vagy bűneik szerint) közvetlenül a mennybe ("paradicsom") vagy a tisztító tűzbe ("purgatórium") vagy éppen a pokolba ("infernus") kerülnek; a középkorban ezeken felül még két másik alvilági körzetet feltételeztek: a "pokol előcsarnokát", vagy változó optimizmussal egyre inkább a "menny előcsarnokát", egy helyet az ószövetségi igazak számára ("limbus patrum") és egy helyet a megkezeszletlen gyermekek részére ("limbus puerorum")... A korábbi magyarázatokhoz pedig a reformátorok is hozzáfűztek még egy új pszichológiai értelmezést: "alászállt a poklokra – ez azt jelenti, hogy Jézus a kereszten a pokol kínjait is elsenvedte, amennyiben ugyanis a halálban Isten haragját és a végső kétségbeesés kísértését is megtapasztalta... A mai hivatalos szöveget "alászállt a halál birodalmába", sokkal inkább az egyház szimbolikájának megfelelően kellene értelmeznünk, mintsem a középkori egyház felfogása szerint vagy a reformátorok módján... Aszerint ugyanis itt a Feltámadott Krisztus prédikál a halottaknak, mindenekelőtt Izrael atyáinak, hogy őket magával vigye a mennybe, Isten országába. A halottak birodalmába vezető út tehát szimbolikusan egyáltalán nem a szenvedésnek, a megaláztatásnak utolsó felvonása, hanem diadalmenet és a felmagasztalás első eseménye. Az alvilágba való leszállást így érthetjük ma is: ez a kereszténység előtti és ezzel együtt a nem keresztény emberiség üdvözülése lehetőségének jelképe. Az üdvösség lehetősége az ószövetségi kegyesek számára, a keresztény ígéhirdetéssel el nem ért ember számára. A keleti egyházak ikonográfiája is megerősíti ezt: a bizánci művészetben Jézus leszállását a halottak birodalmába kb. a 7–8. századtól ábrázolták. A fontos azonban az, hogy egyértelműen mint "anasztaziszt", mint "feltámadást" ábrázolják. A keleti egyházban valóban ez válik a feltámadás ábrázolásává és azután a 11. századtól ez nyugaton is elterjedt... A feltámadással összefüggésben szimbolikusan értve, ez a hittétel tehát a kortársaknak nem okoz semmi nehézséget. De elismerem: éppen ezen a hittételen mutatkozik meg leginkább az Apostoli Hitvallás korhoz kötöttsége" (Küng 1997: 135–9).

Küng fejtegetéseivel kapcsolatban annyit jegyeznek meg, abban jól látszik az értelmezés problematikussága, s helyenként az maga is pontosítható, kiegészíthető. A latin *infernus*, *infernus* már a korai bibliafordításokban is jelentett alvilágot vagy sírt.

Az alvilág és a pokol különbségével általában a korai bibliafordítók szintén tisztában voltak, még ha nem is jelölték külön szóval. Az apostoli hitvallásban a magyarban is a *poklokra* szó annak ellenére megmaradt, hogy „hasonló” helyeken az új bibliafordítások a *pokol* szót többnyire az *alvilág* vagy a *sír* szóval váltották fel. Az angolban is a credóban még a *hell* szó szerepel: „He descended into *hell*”. Az imádságok megszokott szövegén változtatnak ugyanis a legnehezebben. „Tudták ezt az atyák is, akik egyféleképpen használták a Miatyánkot, a Hiszekegyet, a Tízparancsolatot. Ezért mi is úgy tanítsuk ezekre a fiataliságot és az egyszerű népet, hogy egyetlen szótagon se változtassunk és ne tanítsunk és emlékeztessünk egyik évben így, a másikon amúgy. Válassz hát magadnak olyan formát, amilyet akarsz, de amellet maradj meg mindvégig. Ha pedig tudós és értelmes emberek előtt beszélsz, akkor ám mutatsd meg tudományodat, cifrázd és csürd-csavard a kátéreszeket olyan mesterien, ahogyan csak tudod” (Luther 1529/1996: 6). A finneknél is például egy jelen felmérés (Mielikäinen 1995: 80) szerint a gyülekezeti tagok többsége nem helyeselné, hogy a hiszekegyben a még a reformátorok alkotta és a Michael Agricola óta adatolt, azóta használt *seurakunta* ’gyülekezet, egyház’ szót a *kirkko* ’templom, egyház, gyülekezet’-tel (vö. ném. *Kirche*, ang. *church*, svéd *kyrka*) cseréljék ki. (Ugyanakkor a *tuonela* ’alvilág’-ot már a credóban is korábban betették a *helveti* ’pokol’ helyébe, a Kalevalából, a folklórból és az irodalomból ugyanis a *tuonela* már megszokott, hozzájuk közel álló volt.) A magyarban pedig például az *anyaszentegyház* szó használata is visszaszorult. A Kat-ban azonban az apostoli és a nicea–konstantinápolyi hitvallás szövegében és az abból vett idézetekben megmaradt, noha másutt ebben a jelentésben általában az *egyház* áll.) Érdekes, hogy Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanában (Gr 1610: 198, I. még CorpGramm 288) és imádságos könyvében (Ik 1621: 198) a credóban a *halottak közül* szerkezetet használja, a Vizsolyi Bibliának az ő gondozásában megjelent hanaui (1608) és oppenheimi (1612) kiadásához csatolt, általa fordított katekizmusban viszont a *halottaiból* szót. A tárgyalt hitcikkelyben Luther és Kálvin magyarázata között egyébként különbség van. Egy protestáns elemzés szerint „Ez a hittétel mindenesetre még a Credo [új német – M. F.] szövegének elfogadása után is vitatott maradt, és mind a mai napig – mint *crux interpretum* – nehézséget okoz a magyarázóknak. Luther, aki a Credo magyarázatában biztosan közelebb áll az ősegyház felfogásához, helyesen hangsúlyozza ennek a teologumenonnak felszabadító jelentőségét és üzenetét... Kálvin nyilvánvalóan mélyebben látta a pokoli elidegenedés borzalmát...” (Lochman 1995: 116–7). A mai (hivatalos) katolikus felfogást pedig nyilván az új katekizmus adja vissza leghívebben. Ez az apostoli hitvallást hosszabban magyarázva, a „Krisztus alászállt a poklokra” kijelentésről többek közt így ír: „A halottak honát, ahova a halott Krisztus alászállt, a Szentírás alvilágnak, pokolnak, Sheolnak és Hádésznek nevezi, mert az ottlévők Isten látásától elzárva tengődnek. Ez volt tehát a sorsa minden halottnak, várva a Megváltót, legyenek ők igazak vagy gonoszak. Ez nem azt akarja mondani, hogy ott az ő sorsuk ugyanaz volt, amint Jézus is a szegény Lázárról szóló példabeszédben azt mondotta, hogy Lázár „Ábrahám kebelére” jutott. Ott voltaképpen a szentek lelkei voltak, várva a szabadítót Ábrahám kebelén, és Jézus Krisztus szabadította ki őket, amikor leszállt az alvilágba...” *A halott Krisztus, akinek lelke isteni személyével egyesült, ilyenképpen szállt le a ha-*

lottak honába. Kitárta a mennyek kapuját azon igazak számára, akik eljövetele előtt éltek” (Kat 1994: 138–44). A „Harmadnapon feltámadott a halálból” (a főcímben „a halottak közül” – M. F.) kijelentés magyarázatához pedig többek közt ezt olvashatjuk: „Feltámadt Krisztus *halottaiból*, / legyőzte halállal a halált, / és a sírbanlévőknek életet ajándékozott (lábjegyzet: Bizánci liturgia, húsvéti tropár – M. F.)... Végül Krisztus feltámadása – és maga a feltámadott Krisztus – a mi jövőendő feltámadásunk kezdete és forrása. „Krisztus feltámadott a halálból, elsőként a halottak közül...” (1Kor 15, 20–22)... *Krisztus, „az elsőszülött a halottak között” (Kol 1, 18), a mi feltámadásunknak is kezdete, most még csak lelkünk megigazulása által, később majd testünk megelevenítése által*” (Kat 1994: 138–44; vö. még: Tamás /1994: 54–62).

Visszatérve a credo magyar szövegére, azt, hogy Krisztust, olykor valaki mást tartanak a *halottaiból* birtokszóhoz tartozó birtokosnak, néha névmással vagy toldalékkal is jelölik: „Dicsőség néked uram, / Ki felköltél *halottaidból*” (Ad coenam agni providi, l. RMKT II: 365; ua. Apok 133); CornK 52v: „jduezeytenk iefus jgeen reggel. angeloknak es zenteknek nagy fokaffagual fel jevue lynbolbol. az coporfohoz... tahat mynd az zentek le teryezkeveduen mondanak. Gloria tibi dñe. q surrexisti *amortuis*. Az az. dychevfeg te neked vram. ky fel tamattal *halottaydbol*”; „Kelj fel alvó, és támadj fel *halottaidból*” (ÚszRev 1928, Ef 5/14; Tamás /1994: 61); „Az asszonyok *halottaidból* föltámadni látván / apostolaidnak is megvitték az örömhírt” (Ék 1994: 222; a mai görögkatolikus liturgiában és énekeskönyvben a *halottaidból* szóalak vagy hússzor fordul elő, a *halottaiból* pedig vagy harmincszor); WinkK 218: „harmadnapon neked dycheylwen megh ielonom *halattaymbol* feltamadok”; JókK: i. h.; MargL 164: „Az gyermekevt ky *ev halottaybol* fel tamado”; 1676: „CHristus fel-tamadott ő *halottaiból*” (Domokos 1979: 511). Ugyanakkor vannak birtokos személyrag nélküli nem harmadik személyű alakok is: NádK 278–9: „Harmad napon neked díjölven ielonom / *halattaibol* feltamadoc”; ThewrK 239: „Es ezen dycheseges zent testben harmad napon *hallottaybol* fel tamadal”; „Ki *halottaiból* feltámadál kegyelmes király” (Batizi András: Húsvét avagy Krisztus feltámadása napjára; l. RMKT II: 65); KomjSztPál 297: „Syerkenye fel te ky alofol, es keelyfel *halottaibol*”; SylvUT66: „Serkené fel ki alofzol, es kell fel *halottaibol*” (a NádK és az utóbbi három példa személyragos megfelelőjét l. fentebb).

A hiszekegy legelső ismert magyar szövegeiben is már a *halottaiból* szóalak szerepel. Az Apok-ben az Athanasius-féle hitvallásban is: „le zalot poklokiathoz [!] Harmad napon felkölt *halottaibol*, ffel ment meñnekbe” (124 ~ DöbrK 59: „le zalla poklokra harmad napon *holtabol* fel kele”); a NagyszK-ben: „Ez hatod reze a Credonak Harmad nap *halattaybol* feltamada” (323); a PeerK-ben: „zalla poklokra. harmadnap *halottaybol* fel tamada”; a SzékK katekizmusában: „En Egembe hízem, hog krystos zalla poklokra, harmad napon *halataybol* fel tamada” (115). A *halottaibol* alak van meg Gálszécsi István csak töredékből ismert 1536-os evangélikus énekeskönyvében (Erdélyi 1887: 222), Dévai Bírónál (TízPar 69, OrthHung Biiib), egy 1560 körüli kőtestáblából kiáztatott nyomtatványtöredékben (Fekete 1998: 32) és Huszár Gál 1560-as énekeskönyvének egy credo-énekében is (Huszár 1560: H6b).

A Telegdi Miklós fordította katolikus katekizmus, az Az keresztyénségnek fundamentumiról ugyancsak közli és magyarázza a hiszekegyet. A hit ötödik ágazatja ez: „Szalla poklokra, harmad napon *halottaiból* fel tamada”. Az ehhez való magyarázat a következő: „Christvs Iesusnac fel tamadafarol: ki Istenfege es szent lölke szterint, tēstetűl az magafs keresztan el valuan, Limbufra szalla, holot az szent Atyakat meg szabadeta, es halalanak harmad napian, vgyan azon tēstet, efmegh fel veyen, tulaidon hatalmaual, *halottaiból* fel tamada” (Telegdi 1562: 15, 19). Érdekes, hogy a magyarázatban nem poklokra vagy pokolra, hanem Limbusra szállásról van szó, a *halottaiból* alak ettől távolabb szerepel, de ugyanúgy, mint a többi idézett szövegben nem a limbusra, hanem Jézusra vonatkozik.

A *halottaiból* szó feltett átértékelődésének már korán meg kellett történnie. A legelső, a JóK-ben lévő adatok, amelyekben „egy gyermeknek *halottaiból*” való feltámadásáról van szó, szintén ezt mutatják. Itt a birtokos jelző *-nek* ragjával ellátott *gyermeknek* szó a birtokos. Tekintve a credo igen korai és gyakori használatát, a vonatkozó helyen az említett szövegtani helyzetet, a fogalmazás némi sutaságát és az értelmezés nem egészen világos voltát, joggal fel is tehetjük, hogy az átértékelődés nemcsak ekkorára, de már (jóval) korábban megtörtént, a *halottaiból*-t már lényegében nem érezték többes számú birtokszónak. S így már igen korán megszületett ez a ma is különleges szó, a 'holtából', a 'halálból' jelentés.

Ha a bemutatott okfejtésem, feltevéssem megállja a helyét, akkor újabb egyaránt beszédes és fontos adalékkal bizonyítottuk azt a különben már eddig is számon tartott tényt (l. pl. Tarnai 1984), miszerint több ismert, régi (egyházi) szövegünk elsősorban a szóbeliségben élt, csiszolódott ki és nyerte el szinte állandó formáját. És jóval az első fennmaradt, leírt változatok előtt, amelyek pedig a már főleg a szóbeliségben kiforrálódott szövegekre épültek.

IRODALOM

- AporK= Apor-kódex 1416u. – a XVI század eleje, in Volf György szerk. 1879: *Nyelv-
emléktár VIII*, Budapest, M. T. Akadémia, 157–251.
- B 1973 = *A Biblia: Ószövetségi és újszövetségi szentírás*, Budapest, Szent István Társulat.
- B 1975 = *Biblia: Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- Balogh József 1927: *Halottaiból*, *Magyar Nyelv* 23, 44.
- BRev 1990 = *Szent Biblia*, magyar nyelvre fordította Károli Gáspár [revideált kiad.], Budapest, Magyar Bibliatanács.
- CornK = *Cornides-kódex*, közléteszi Bognár András és Lévárdy Ferenc, Budapest, Akadémiai (Codices Hungarici VI).

- CorpGramm = *Corpus Grammaticorum: Régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, kiad. Toldy Ferenc, 1866, Pest.
- Domokos Pál Péter 1979: Kájoni János: *Cantionale Catholicum* 1676, in: „...édes Hazámat akartam szolgálni...”, összeáll. ~, Budapest, Szent István Társulat.
- DöbrK = *Döbrentei-kódex 1508*, közzéteszi, bev., jegyz. Abaffy Csilla, T. Szabó Csilla; Madas Edit közreműködésével, 1995, Budapest, Argumentum–Magyar Nyelv-tudományi Társaság (Régi Magyar Kódexek 19).
- Ék 1986 = *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház kiad.
- Ék 1993 = *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház kiad.
- Ék 1994 = *Dicsérvételek az urat: Görögszertartású katolikus énekeskönyv*, Budapest, Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.
- Erdélyi Pál 1887: Gálszécsi István énekeskönyvének töredéke 1536-ból, *Magyar Könyvszemle* 12, 215–23.
- ÉrtSz = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, 1959–1962, Budapest, Akadémiai.
- EWUng = Benkő, Loránd Hrsg. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Budapest, Akadémiai.
- Fekete Csaba 1998: Apostoli Hitvallás 1560 tájáról, *Református Egyház* 50/2, 32.
- Gr = Szenci Molnár Albert 1610: *Novae grammaticae Ungaricae... libri duo*, Hanau. L. még: in CorpGramm.
- Huszár Gál 1560: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, 1560–1561 [Debrecen]. Fakszimile: Budapest, 1983.
- Ik 1994 = *Szentségimádás: Katolikus imakönyv*, összeáll. Bánk József, 10. kiad., Budapest, Ecclesia.
- Ik 1621 = Szenci Molnár Albert: *Imádságos könyvecske*, Heidelberg.
- JókK = *Jókai-kódex XIV–XV. század*, bev., jegyz., közzéteszi P. Balázs János, 1981, Budapest, Akadémiai (Codices Hungarici VIII).
- JordK = Jordánszky-kódex (1516, 1519), kiad. Volf György 1888: *Régi Magyar Nyelvemlékek V*, Budapest. Fakszimile: Budapest, 1984.
- Kat 1994 = *A katolikus egyház katekizmusa*, 2. kiad., Budapest, Szent István Társulat.
- KatLex 1993 = *Magyar katolikus lexikon I*, főszerk. Diós István, Budapest, Szent István Társulat.
- KerBiblLex 1995 = *Keresztyén bibliai lexikon I–II*, szerk. Bartha Tibor, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- KomjSztPál = *Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, 1533, Krakkó. Új kiad.: Budapest, 1883.
- Kovács Attila 1988: A Miatyánk és az Apostoli Hitvallás mint közös bizonyoságtétel, *Confessio* 12/3, 19–24.
- Küng, Hans 1997: *Credo – Hiszek: Az Apostoli Hitvallás magyarázata kortársaknak*, ford. Tekus Otto, Budapest, a fordító kiadása.

- Lochman, Jan Milič 1995: *Az Apostoli Hitvallás: Dogmatikai vázlatok a Hiszekegy alapján*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- Luther, Márton 1529/1996: *Dr Luther Márton Kis Kátéja*, 6. kiad., Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya.
- MargL = *Szent Margit élete 1510*, átir., jegyz. Dömötör Adrienne és Pólya Katalin, 1990, Budapest (Régi Magyar Kódexek 10).
- Mielikäinen, Aila 1996: *Kirkko ja seurakunta 'eklesian' vastineina: Sanojen merkityssuhteet suomen kielessä*, Jyväskylä, Jyväskylän Yliopisto.
- A. Molnár Ferenc 1997: A Halotti Beszéd magyarázatához (I.), *Magyar Nyelv* 93, 207–216.
- 1998a: *Rinnakaisuksia suomen ja unkarin kielihistorian tutkimuksessa = Memoires de la Société Finno-Ougrienne* 228 (in honorem Seppo Suhonen sexagenarii), Helsinki, 336–40.
- 1998b: A Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséhez, in Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv E. Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, 143–5.
- MünchK = *A Münchener Kódex 1466-ból*, szerk. Nyíri Antal, 1971, Budapest, Akadémiai (Codices Hungarici VII).
- NádK = *Nádor-kódex 1508*, közléteszi, jegyz. Pusztai István, 1994, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság (Régi Magyar Kódexek 16).
- NagyszK = Nagyszombati Kódex 1512–1513, közléteszik Komáromy Lajos és Király Pál, in: *Nyelvemléktár III*, Budapest, 1874.
- Nyíri Antal szerk. 1993: *A Münchener Kódex magyar–latin szótára*, Budapest, Akadémiai.
- NySz = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- OrthHung = Dévai Bíró Mátyás 1549: *Orthographia Vngarica*, Krakko. Faksimile: Budapest, é. n.
- OxfEngDict = *The Oxford English Dictionary I–XII*, Oxford, 1933. 2. kiad. uo. 1961.
- ÖtPréd = Bornemisza Péter 1574: *Öt kötetes prédikációs könyv* 2, Sempite. Részletek in: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, 1980, vál., gond., jegyz. Nemeskürty István, Budapest, Szépirodalmi.
- PeerK = Peer-kódex 1518 k., közléteszi Volf György, in: *Nyelvemléktár II*, Budapest, 1874.
- RMGI = Berrár Jolán és Károly Sándor szerk. 1984: *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai.
- RMKT II. = *Régi Magyar Költők Tára: XVI. század II*, 1880, Magyar Tudományos Akadémia.
- Seibert, Jutta szerk. 1986: *A keresztény művészet lexikona*, Budapest, Corvina.
- SylvUT = Sylvester János 1541: *Új testamentum magyar nyelven*, Újsziget. Faksimile: Budapest, 1960.

- SzékK = *Székeljudvarhelyi Kódex 1526–1528*, közléteszi, bev., jegyz. N. Abaffy Csilla 1993, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság (Régi Magyar Kódexek 15)
- Tamás, Aquinói, Szent (1225–1274) 1994: *Előadások a Hiszekegyről, a Miatyánkról és a Tízparancsolatról*, ford., jegyz. Gecse Gusztáv, Budapest, Seneca.
- Tarnai Andor 1984: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, Budapest, Akadémiai.
- Telegdi Miklós 1562: *Az kereszténységnek fundamentomiról*, Bécs. Új kiad.: Budapest, 1884.
- ThewrK = *Thewrewk-kódex 1531*, közléteszi, bev., jegyz. Balázs Judit és Uhl Gabriella, 1995, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (Régi Magyar Kódexek 18).
- TízPar = Dévai Bíró Mátyás 1549: *At Tíz parancsolatnak, ah hit ágazatinak... magyarázatja*, Krakkó. Új kiad.: Budapest, 1897.
- Úsz 1993 = *Újszövetségi Szentírás*, ford. Békés Gellért és Dallos Patrik, 11. átdolg. kiad., Pannonhalma.
- ÚszRev 1928 = *Újszövetségi Szentírás*, a Vulgata szerint Káldi György fordítása nyomán, tekintettel az eredeti szövegre, Budapest, Szent István Társulat.
- Varga Zsigmond J. szerk. 1992: *Újszövetségi görög–magyar szótár*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- WinkIK = *Winkler-kódex 1506*, közléteszi, bev., jegyz. Pusztai István, 1988, Budapest, Akadémiai Kiadó (Codices Hungarici IX).

A KONTAMINÁCIÓ SZEREPE A MONDAT FEJLŐDÉSÉBEN

NYIRKOS ISTVÁN

1. Bevezetés. – Az alakkeveredés vagy kontamináció említésekor általában szóalak-keveredésre szoktunk gondolni, úgy tűnik tehát, mintha az alakkeveredés igazi érvényesülési területe a szóalaktan volna. Ha azonban kissé alaposabb vizsgálódásba fogunk, azt látjuk, hogy ez meglehetősen téves benyomás. Az elmúlt száz év szakirodalmában ugyanis elszórtan, önálló kiadványokban, könyvekben, különböző tanulmányokban, olykor egy-egy cikk sorai között olvasva értékes fejtegetéseket, részleteket vagy szinte mellékes megjegyzéseként számos utalást, példát stb. találunk a mondatkeveredésre, mondat- vagy mondat szerkezet-vegyülésre. Ennek megfelelően célszerű tehát elkülönítenünk egymástól a **morfológiai** vagy **szóalaktani keveredést**, amely magába foglalja a korábban különböző néven (szóvegyülés, kombináló szóalkotás stb.) említett jelenséget (pl. *csokréta*), valamint a **szintaktikai alakkeveredést**: a **mondatkeveredést** (mondatvegyülést, vegyülékmondatot), a **szerkezetvegyülést** (*keze × kezi = kezei*) és a **ragkeveredést** (például *alatt × lent = alatt, onnan × onnat = onnant*).

2. Ez alkalommal csupán a **szintaktikai alakkeveredéssel**, azon belül is csak a **mondatkeveredéssel** és a **szerkezetvegyülés** néhány jelenségével foglalkozunk. Ez az adatok viszonylagosan nagy száma miatt is kíváncsú. A szóalak-keveredés során a magyarban és másutt ugyanis szinte kizárólag rövid életű, ritkán és igen szűk körben használt alakok keletkeztek, a mondattan területén viszont meglepően nagyszámú ide tartozó **mondat-** vagy **mondat szerkezet-vegyüléssel** találkozunk, célszerű tehát ennek szentelnem nagyobb figyelmet.

2.1. A magyar kutatások mintegy száz éve számolnak a mondatkeveredés, a vegyülékmondat lehetőségével a mondatalkotásban, de sokszor nem tesznek világos különbséget az **analógia**, a **mondatátzösvődés** és az úgynevezett valódi **mondatkeveredés** között. A különbségtétel természetesen nem könnyű dolog. A finn nyelv vonatkozásában ugyanerre hivatkozik Martti Airila is (1946: 101–8), amikor megjegyzi: A kontamináció nem mindig válik el élesen az analógiától. Vannak olyan esetek, amelyek az analógia és a kontamináció határán állnak, úgyhogy a kontaminációt az analógia jelenségeihez lehet sorolni. ... Mondattani kontaminációkkal bőségesen találkozhatunk. Mégis gyakran fel lehetne tenni a kérdést, hogy vajon ezek a formák – amelyeket logikai szempontból kontaminációknak tarthatnánk – a nyelvtörténet felől nézve is valóban annak tarthatók-e (l. még E. A. S. 1942).

Gombocz Zoltán 1898 például **kontaminált mondat szerkezetet** vél találni például a DebrK.: *és látá asszonyunk Máriát, hogy imádkoznék* mondatában. Galambos

Dezső (1905: 14–9) pedig már számos kódexekbeli, nyelvjárási és írói mondat típust magyaráz mondatkeveredéssel, hasonlóképpen Zolnai Gyula 1901, Kertész Manó 1905, Bacsó Gyula (1906: 50), Vass Béla 1909 stb. A leginkább azonban Klemm Antal 1928–1942 támaszkodik – mondhatni – következetesen bizonyos mondatfajták magyarázataiban a mondat- vagy szerkezetkeveredésre, amint arra az alábbiakban nemegyszer rámutatunk.

A Klemm Antal előtti egyenlőtlen szintű kutatások elemzésére a terjedelem korlátozottsága miatt nem vállalkozhatom, egy-egy esetben azonban a tudományosan értékelhető nézetekre hivatkozni fogok.

Annyi azért mindenképpen kiderült, hogy a mondattani vizsgálódások terén – beleértve az uráli (finnugor) kutatásokat is – bizonyára érdemes lenne jobban támaszkodni a mondatkeveredésben rejlő nemegyszer ígéretes magyarázati lehetőségekre. Ennek bizonyítására hadd idézzek fel egy-egy jelenséget!

2.2. Megemlíti, hogy a többtagú mondat létrejöttével kapcsolatos kutatások során például Pais Dezső (1950: 305) Hermann Paul munkáiból kiindulva azt fejt ki, hogy „a copulativ összefűzésen: a mellérendelésen kívül minden más szintaktikai viszony: mondatbővülés az alany-állítmányi viszonyból származik, oly módon, hogy az alany és állítmány viszonya többször fellép”. Pais itt a fejlődés következő lehetőségére mutat rá. Szerinte a kéttagú alapmondatok korában ilyen mondatok keletkezhetek: *Víz meleg, foly.* [Azaz 1 alany, 2 állítmány.] A két állítmány közül az egyik: a *meleg* elvesztette praedikativ: a valósághoz való viszonyításbeli nyomatékát – folytatja Pais –, és az alanyhoz kapcsolódott, úgy, hogy a mondatteher dinamikában lényeges praedikativ viszony helyett egy más természetű, tudniillik jelzői viszonyba lépett vele. A *meleg* úgy is elveszíthette azonban praedikativ erejét – folytatja –, hogy a másik: a *foly* állítmányhoz fűződött s annak lett a határozója ‘melegen folyik’ értelemmel.

Úgy gondolom azonban, hogy a birém mondatok és a hármas tagolódású (háromtagú) mondatok között a változás, az átmenet aligha lehetett ilyen egyszerű, hiszen itt egy rendkívül nagy horderejű változás következett be a gondolkodás, illetőleg a mondat fejlődésében, amikor a kéttagú mondatot a háromtagú váltotta fel. Ezzel megnyílt ugyanis a lehetőség arra, hogy kibontakozhassék a maga teljes pompájában az öttagú, a teljes mondat, azaz megjelenhessenek a bővítményszintagmák, kezdetét vehesse a mondat, mai elnevezéssel a mondategység teljességének kifejlődése. A háromtagú mondat létrejötté a kéttagúból semmivel sem lehetett kisebb horderejű változás, mint a kéttagú mondat kialakulása az egytagúból (már amennyiben feltételezzük, mint eddig általában, hogy az egytagú mondat előzménye volt a kéttagúnak, azaz a kettős tagolódású tömondatnak).

A háromtagú mondat fejlődésének útját kutatva hadd utaljunk arra, hogy már Sebestyén Árpád (1967: 192) rámutatott „A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről” című tanulmányában, hogy „nyelvtörténeti kutatásainknak az a része, amely nem bővítvány viszonyok, hanem bővítvány mondatrészek kifejlődését keresi, az egyszavas mondatok egymásra következő sorozatából indul ki, s úgy jut el a tárgy, határozó, jelző mondatrész eredetének megmagyarázásához. Elképzelhető azonban egy másik lehetőség is – írja –, az, hogy a bővítményszintagma előzményét a kéttagú mon-

datnak, mint egységes egésznek egy másik mondat elemeként való felhasználásában keressük”.

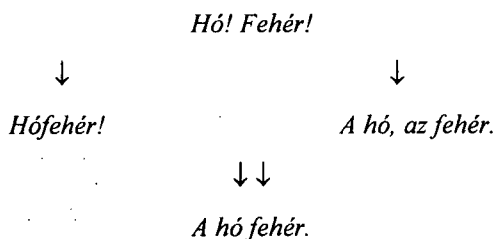
Az imént idézett gondolat alapján úgy látom, hogy a Pais által kifejtett elmélet bizonyos értelmű korrekcióra szorul. Feltehetőnek vélem ugyanis, hogy a Paistól említett *Víz meleg, foly-* féle mondatnak már volt előzménye, s kialakulását a következőképpen képzelem el. A Paistól idézett mondatot egy nyelviileg is, és logikailag is egyszerűbb formának, két párhuzamos tömondatnak kellett megelőznie: *Víz meleg* (A – Á), illetőleg *Víz foly* (A – Á), majd kontaminációval *Víz meleg[en] foly[ik]*, vagy egy másik hasonló alakulatból: *Medve erős. Medve támad*-féle mondatokból alakkeveredéssel: *Medve erős[en] támad*-féle forma jöhetett létre (a példamondatra l. Berrár 1957: 11), lehetőséget teremtve a kezdetben ragtalan (majd ragos) **határozói mondatrész** létrejöttéhez.

Hajdú Péter (1973: 82) rámutatott arra, hogy egyes uráli nyelvekben néha előfordul, hogy a mellérendelt mondatrészekhez külön-külön állítmány tartozik: nyeny. *nišew xās, heb'ew xās, haw xās* 'apám meghalt, anyám meghalt, testvérem meghalt' (= apám, anyám, testvérem meghalt'); oszjtj. *taŋka wetas, noxas wetas* 'mókust ölt, cobolyt ölt' (= mókust és cobolyt ölt') (l. még Sebestyén Irén 1957: 99).

A Paistól és Berrártól általam idézett mondatok (*Víz meleg. Víz foly*, illetőleg *Medve erős. Medve támad*) annyiban térnek el a nyenyec nyelvű példától, hogy ezekben nem azonos szófajú/funkciójú és jelentésű alakok (azaz *xās, xās, xās*), hanem azonos funkciójú, de más-más jelentésű szavak (*meleg, foly*) szerepeltek egymás mellett, itt tehát nem ellipsis történt a nyelvi gazdaságosság törvényének érvényre jutásával, hanem a két állítmány közül az elől álló az egymásra vonatkoztatás révén a cselekvés állapotát/módját kezdte jelölni, s ezáltal nem összevonás lett az egymás mellett szereplés eredménye, hanem egy alárendelő viszony, illetve bővítmény: a határozós szerkezet létrejött.

2.3. Papp István (1956: 15–28), amikor Paavo Ravila nyomán kifejti elképzelését az állítmányi szerkezet létrejöttéről, arról szól, hogy a kéttagú mondat előzményeként a *Hó! Hó!*-féle megismételt egytagú mondatot kell számon tartanunk. A változtatás igényeként jelenik meg – szerinte – a *Hó! Fehér!* mondat. A tudati szintézist – folytatja – nyelvi szintézis követi: *Hófehér!* Ha a jelzős szerkezetű felkiáltás: a *Hófehér!* elveszti érzelmi értékét, akkor azokat predikatív viszonyba állítja (*hó fehér >*): *A hó fehér*. Ravila szerint tehát a jelzős szerkezet tolódomott el állítmányi szerkezetté.

Papp István annyi kiegészítést tesz, hogy a *Hó! Fehér!*-féle megismételt egyszavú mondatokat két ágra bontja, s az értelmező jelzős szerkezet létrejöttét így képzei el:

Úgy gondolom azonban, hogy *A hó, az fehér* szerkezetet feltétlenül meg kellett előznie egy olyan szerkezetnek, amely alapja lehetett az alakkeveredésnek, tehát egy olyan mondattípusnak, mint például: *(A) hó fehér*, illetve *Az fehér*. A két egyszerű mondat keveredése révén viszont már létrejöhetett a háromtagú mondat: *A hó, az fehér*. Ez a magyarázat ugyanis összhangban áll azzal a nyenyec alapján feltett ősi mondattípussal, amelyet fentebb idéztem (magyarul: *Az apa meghalt. Az anya meghalt. A fiú meghalt*). Az ilyen mondatok továbbfejlődése során a teljes ismétlés a kommunikáció szempontjából feleslegessé válva helyt adott a három (állítmányi szerepű) ige (V) „redukálódásának”, pontosabban ellipszisének (pl. *Apa, anya, fiú meghalt*), s a közlés szempontjából fontos alany (N) szerepben álló mondatrészek maradtak meg. Mivel itt a névmási elem (*az*) funkciója a rámutatás, az egyedítés volt, az *az* elem visszamutató, értelemszerűen utójelzői szerepűvé vált. S hogy két ilyen mondattípust tettem meg példamondatnak, az sem véletlen, hiszen joggal tehető fel, hogy az indikatív funkciót (l. Balázs János 1975: 201) két ilyen mondattípus realizálhatta. Balázs János szerint ugyanis az indikatív funkciójú nyelvi jelek előzményei között az előuráli korban nemcsak szignalizációs, hanem szimbolizációs jellegű szavak, tehát egytagúak és kéttagúak egyaránt szerepelhettek. A közlés ugyanis vagy egyszerű rámutatás volt, amire a későbbi *mutató névmások* egy szótagú előuráli előzményei szolgáltak, vagy részletező, ilyenkor azonban valamely fogalomszó használatára volt szükség. Ezeknek a funkcióknak az *Az fehér*, illetve az *(A) hó fehér*-féle mondatok feltétlenül megfelelték. A *szignalizáló* funkciójú egy szótagú elemek a *nyelvi beszédhelyzetre, a mutatómezőre* is utalhattak, mégpedig – folytatja Balázs János – egyrészt magára a beszélőre, másrészt a beszélőtársra, valamint a kettőjük között szóba kerülő külső körülményekre, s ilyenformán közös funkciójuk a *beszédbeli szituáció* jelzése lehetett, a *szimbolizáló funkció*jú kéttagú elő-uráli nyelvi kifejező eszközök a *fogalomalkotás* eredményeinek nyelvi rögzítői voltak, ennél fogva az egyedi dolgok bizonyos közös vonásait *általánosítva* jelölték. Szerepük tehát a *kvalifikálás* volt. Összefoglalásképpen Balázs Jánossal együtt tehát azt mondhatjuk, hogy a szignalizáló egytagúak *szituáló*, a szimbolizáló kéttagúak pedig *kvalifikáló* funkciót töltöttek be.

Hozzátehetjük az iméntiekhez, hogy a kétféle mondattípus megléte előfeltétele volt a mondatkeveredésnek, másrészt a háromtagú mondat létrejötte sokkal inkább elképzelhető abban az esetben, ha a keveredés révén megvolt a lehetősége annak, hogy a *meleg foly* nyelvi (szó)szerkezetként szerepeljen, s a határozói funkciót kialakítsa és betöltse.

2.4. Papp Istvántól eltérően úgy látom, hogy az *utólagos korrekció* igazi szerepe a finnugor nyelvekben és a magyarban talán nem annyira a teljes (globális) mondat, mint inkább a kisebb nyelvi egységek, mondat szerkezetek szintjén (l. pl. az összetett állítmány keletkezését: *írt vala, írta vala*), azok megformálásában mutatkozott meg.

2.5. Minden bizonnyal igazat kell adnunk Papp Istvánnak (1956: 7) akkor, amikor Gombocz Zoltán (1930: 15) egykori nézetével szemben, amely szerint az ősmagyarban két igei paradigmátípus lehetett meg: egyrészt az *én vár, te vár, ő vár* másrészt pedig egy *én várom, te várod, ő várja* típus, jogosan hangsúlyozza, hogy sokkal inkább

egy *én vár, te vár, ő vár*, illetőleg egy (*vár én, vár te, vár ő* >) *váro-m, váro-d, vár-ja* formák **vegyülésével** jött létre a mai *én várom, te várod* stb. forma.

2.6. Jelzős szerkezet is létrejöhetett a mondatkeveredés révén, ha – bizonyára nem egészen alaptalanul – fölteszem, hogy a *Meleg foly* ‘melegség, meleg foly/jön’ és a *Víz foly*-féle mondatok keveredésével *Meleg, víz foly*-féle mondatok jöhettek létre. De hasonlóképpen meg kellett lennie az ilyesféle mondatoknak is, mint *Az támad. Medve támad.*, melyekből alakkeveredéssel, s a nyomaték eltolódásával *Az, medve támad.* ‘Az, [tudniillik a] medve támad’-féle mondat jött létre. Így megvolt a lehetősége annak, hogy a minősítést (kvalifikációt) jelentő *Meleg* ‘melegség, meleg’ a *víz*-re, az *Az* pedig a *medve*-re vonatkozzék a pillanatnyi közlési szándéknak megfelelően egynyomatékúvá váló szerkezetben (*meleg, víz* > *meleg víz*, illetőleg *az, medve* > *az [a] medve*).

3. A nyelvemlékek korában, különösen a XVI. században a mondatkeveredésszerű formák bősége szembevetendő, tehát joggal számolhatunk azzal, hogy a mondatok fejlődését korábban is meghatározóan alakíthatta a mondatkeveredés. Nyilvánvaló tehát, hogy nemcsak az ősmondat-keletkezés vagy az uráli/preuráli nyelv mondattani életében játszott jelentős szerepet, hanem a mindenkori élő, írott és beszélt nyelvben is.

3.1. Hadd említsük meg az alábbi példamondatot, amelyre Wacha Balázs 1995: 151 is hivatkozik: 1554: „*kynék my □□ semyt [□] nem twdom hogy vetéwnk wólha az yambornak*” (LevT. 1: 130) < ‘nem tudom/tudok róla, hogy vétettünk volna’ × ‘tudom, hogy semmit sem vétettünk’. Elmondhatjuk – fejti ki Wacha Balázs –, hogy vegyült egy ‘tudom, hogy semmit nem vétettünk’ és egy ‘nem tudom/nem tudok róla, hogy vétettünk volna’ jelentésű mondat, s a vegyülés során az igealakok keverten őrződtek meg, a két *nem* tagadószó közül pedig az egyik eltűnt a *vétéitünk* szó elől, vagy a *tudom* előtti *nem*-be olvadt bele.

A *hogy* kötőszós mondatok közül az alábbi mondatok idézhetők még a mondatkeveredésre: SándK. 28: Olyat teszek rajtad, *hogy kitől* ‘amitől’ félsz (< olyat teszek rajtad, hogy félsz × olyat teszek rajtad, kitől félsz). (Galambos-Rezső 1905); WinklK. 14: Oly tisztességgel fogadják, *hogy melyet*, annak előtte soha nem tettenek vala ő neki.

Más régi nyelvi adatok is arról tanúskodnak, hogy a *hogy* kötőszós értelmező, vagy következményes mondat és a vonatkozó mondat olykor keveredett: JókK. 61: *ew tarsy kewzawl nem volt oly hogy ky inkább tudósbulottuolna*; TihK. 174: *uag oné ualaky tikozoletok: hog ky lattauona ez templomot*; RMKT. 3: 368: Bébocsátá szép erejét azon esztendőben, *hogy ki* miatt Izabella lőni keserűségben; TörtT. 1908. 213: *Ide oly ember kellyene, hogy ki* az mihez is értene; Bal. 225: *Ki lehet, oly okos; hogy ki* megcsalhassa az önnek szeretőjét?; MargL. 129: *vala egy. Soror egy, clastromban, hog ky jgen nagy nehez korsagal meg betegleve*; a nyelvjárásokban és az írói nyelvben is találunk példát az ilyen típusú keveredésekre: NyF. 43, 18: Csak annyit keres, *hogy ami* ruhára elég; uo. 48, 49: Anying sincs, *hogy akiből* a télén megéhiessünk; SzamSz.: Jou annak az asszonnak, *akinek hogy* ura van (I. Klém Antal 1942: 490).

A fenti mondatok minden bizonnyal mondatkeveredés útján jöttek létre, ennek mikéntjére l. a következő példát: Nem volt oly, *hog* tudós lett volna × Nem volt oly, *ki*

tudósb lett volna = (vö. a JókK-ből idézett mondattal) Nem volt oly, *hogy ki* inkább tudósb volt volna (l. Klemm Antal 1942: 490).

3.2. A mondatkeveredés játszott szerepet továbbá jónéhány *mielőtt*, *míg*, *mintsem*, *mintha* kötőszós mondat esetében is: LevT. 1: 158: *minekelewthe* az wrak elnem jwthothanak wala, az elewth az nemeswram szolanak (= minekelőtte el jutottak × *hogy* (míg) el nem jutottak; Bal.: 80: *minekelőtte* még meg nem virágozott (= *minek előtte* még megvirágozott × mikor (míg, ha) még meg nem virágozott); Nyr. 18, 8: Várd meg, *míg* kérdeznek (= várd, *hogy* kérdezzenek × várj, *míg* nem kérdeznek) stb., stb.; CzF.: Hamarább megjöttetek, *mint gondoltuk* (= Hamarább megjöttetek, *mint* gondoltuk × *Hogy* oly hamar megjöttetek, *nem is* gondoltuk); Te nagyobb vagy, *mintsem* én (= Te nagyobb vagy, *mint* én × *Én nem* vagyok olyan nagy, *mint* te stb.); MikTörL. 135: Ugy tetszik, *mintha* az a Frater tsak a szélnek *tsinált* lakadalmat (= *mintha* csak a szélnek *csinált volna* lakodalmat × *hogy* csak a szélnek *csinált*) stb. (vö. Klemm Antal 1942: 508, 511, 523).

3.3. Ez alkalommal pusztán utalunk arra, hogy számos más mondattípus kiformalásában is számolnunk kell a mondatkeveredéssel, amint arra meglehetősen bőséges példát idéz Klemm Antal (1942: 592–3, 597–8), melyek közül csak illusztrálásképpen lássunk néhány *hogy* kötőszós mondatot: Hiába tagadod, *hogy* nem voltál ott (= Hiába tagadod, *hogy* ott voltál × Hiába mondod, *hogy* nem voltál ott); Megtiltotta, *hogy* ki ne adja (= Megtiltotta, *hogy* kiadja × Ne adja ki); Zrínyiász 1: 42: Ne fély, *hogy* segítse *senki* Magyarokat (= Ne félj, *hogy* valaki segítse × Ne félj, *nem* segíti magyarokat *senki*); olykor magyarázó, okhatározó mondatokban is előfordul: Mit használ, *ha* oda megyek? (= mit használ, *hogy* oda megyek × mi hasznom, *ha* oda megyek; Szomszéd asszony se bánja, *ha* férjhez mén a lyánya (= Szomszéd asszony se bánja, *hogy* férjhez mén a lánya × Szomszéd asszony se bánkodik, *ha* ...).

3.4. De említhetnénk okhatározói: LevT. 2: 20: félek, *hogy* valami wezedelme *ne* thertenyek (= félek, *hogy* történik × veszedelme *ne* történjék stb., stb. (Klemm Antal 1942: 575), illetőleg megengedő mondatokat is: Szívós az élete, *mint akár* a macskának (= *mint* a macskának × *akár* a macskának) (Klemm Antal 1942: 613–4).

3.5. A mondatátszövődés bizonyos típusaiban is szerepe lehetett a mondatkeveredésnek: *Láttam Pétert, hogy jön* (= *Láttam Pétert jönni* × *Láttam, hogy Péter jön*) (vö. Gombocz 1898: 197; Kertész Manó 1905: 50; Klemm Antal 1942: 650).

4. Szólnunk kell azonban azokról a formákról is, amelyek ugyan szintaktikai szerkezetek keveredésével jöttek létre, de nem egész mondatok, nem mondategységek teljes kontaminációjával.

4.1. Ide sorolandók az olyan szerkezetek, mint például a *várnia*, *kérnie*-féle birtokos személyjelezett igenévi alakok. Mészöly Gedeon 1956-tól eltérően Papp István (1968: 208–209) ugyanis a *várnia*, *kérnie*-féle formákat alakkeveredéssel magyarázza (*várna van* × (*neki*) *várni* (kell) = *várnia*, *kérnie*).

4.2. A *kezei, házai* stb. formák létrejöttében Papp István (1968: 137–138) szintén szerepet szán a mondat szerkezeti keveredésnek. Kifejti, hogy a magyarban kezdetben nyelvtanilag nem különböztették meg egymástól az egy (*keze, háza*) és a több birtokot (*kezei, házai*), mind a két alak használatos lehetett egyes és többes számban is (azaz *kez-e* ‘seine Hand’ – ‘seine Hände’, illetőleg *kez-i* ‘seine Hand’ – ‘seine Hände’), majd keveredéssel (*keze* × *kezi* =) *kezei*, illetve *házai*-féle formák jöttek létre, majd az alaki elkülönülést a funkcióbeli elkülönülés követte (*keze* ‘seine Hand’ – *kezei* ‘seine Hände’), később pedig a birtok többségét kifejező 3. személyű alakok mintájára létrejöttek az 1. és 2. személyű alakok is (*kezeim, házaim* – *kezeid, házaid*). A kutatók nagyobb része nem szól kontaminációról, de az *i* birtok-többsesítő jelet az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelből (*-á/-é ~ -i > -a/-e ~ -i*) származtatja (Berrár 1967: 402, Kulonen 1993: 57). Papp István (1968: 137–138) magyarázatát teljes mértékben elfogadhatónak tartom, mivel megmagyarázza az *-i* behatolásának morfológiai útját is.

5. Megemlítjük továbbá, hogy az *el kell menjek*-féle alakok keletkezését a kutatók egy része mondatátzösvödéssel (l. Klemm Antal 1942: 561), másik része pedig (Balassa József 1890; Molecz Béla 1915: 165; Kertész Manó 1905: 7–56; Steuer János 1890) két mondat (*El kell mennem* × *Kell hogy elmenjek* = *el kell, hogy menjek*) kontaminációjával magyarázza a jelenséget. Azt hiszem, hogy itt a mondatkeveredés idézte elő a valóban mondatátzösvödésnek tönk nyelvi alakulatot (de az egész kérdéskörhöz l. Kovács Éva 1983).

6. Befejezésül hadd említsem meg, hogy Klemm Antal (1928: 100–101) az *ír vala, megír vala*-féle, a kódexek korától adatolható összetett igealakokat alakkeveredéssel magyarázza. Kifejti, hogy ebben az esetben az eredetibb *íra* × *ír vala* formák keveredése révén keletkeztek az *íra vala, megír vala* szerkezetek, amelyek mellett *írék volt, ülteté volt* stb. igealakok is keletkeztek. Papp István (1968: 204–5) viszont teljes joggal feltételezi, hogy az imént említett formák a magyar nyelv önálló életében jöttek létre finnugor eredetű morfológiai elemekből *utólagos korrekció* útján. A beszélő – fejti ki – elmúlt eseményekről beszélt jelen időben, de utólag ötlött az eszébe, hogy a hallgató tévesen értelmezheti a történet időviszonyait, azaz a történeti jelen időt (praesens historicumot) valóságos praesensnek foghatja fel. Ekkor mintegy korrigálásként olyan megjegyzést fűzött a történethez, amely azt mutatta meg, hogy az egész előadott cselekvés vagy cselekvéssorozat csak *vala* vagy *volt*, hogy tehát a cselekvés igazában a múltban történt vagy történhetett volna meg. Kiderült, hogy a főige cselekvése nem volt valóságos esemény, hanem csupán feltételes. Majd a szerző a következőképpen folytatja: így tehát – mivel a *vala* vagy *volt*, illetőleg a *volna* utalnak az egész előző mondat tartalmára – érthető, hogy azok mindig egyes szám harmadik személyben vannak függetlenül attól, hogy a főige melyik személyben is volt: ... *írok* ‘kirjoitan’ / *vala* ‘se oli (vain); ... *írtam* ‘olen kirjoittanut’ / *vala* ‘se oli’; ... *írtam* ‘olen kirjoittanut’ / *volna* ‘se olisi’. Ezek a mondatpárok aztán szorosan egymáshoz kapcsolódtak, ennek következményeként pedig a *vala* és a *volna* mondatértéküket elveszítve a főige segítségével degradálódtak: *írok vala* ‘olin kirjoittamassa’, *írtam vala* ‘olin kirjoittanut’, *írtam volna* ‘olisin kirjoittanut’. Ezeknek az igealakoknak a mintájára keletkeztek kon-

taminációval (*írék × írtam vala*) az *írék vala* formák, s ugyanígy születtek meg az *írtam volna*, illetve ennek analógiájára az *írtam legyen-féle* alakok.

7. Nem szóltam még a *hét esztendő*s múlt-féle szerkezetről, amely minden bizonynyal mondat szerkezet-vegyüléssel keletkezett a *hét esztendő*t múlt × *hét esztendő*s volt alakokból; a múlt igealak mellett egykor ugyanis akkuzatívuszban álló tárgy szerepelt (vö. Papp István 1968: 212).

8. Az előzőkben arra igyekeztem rámutatni, hogy a mondatkeveredés már az uráli alapnyelv korában is mondatformáló, mondatalkotó szerepet játszhatott, de ennek a törvényszerűségnek a kialakulása tulajdonképpen független az időbeliségtől annyiban, hogy minden bizonynyal a legrégebb időktől, a preurálitól az uráli alapnyelven át a kódexek koráig élt, hatott, sőt a mai irodalmi nyelvben és a nyelvjárásokban is élő, működő törvényszerűségnek tekinthető (vö. *valószínű, hogy elmegyek* × *valószínűleg elmegyek* = *valószínűleg, hogy elmegyek*). De természetesen sok más példát is említhetnénk. Ezzel a jelenséggel, ezzel a törvényszerűséggel tehát nemcsak a mondat történeti vizsgálatok, hanem a mai köznyelv mondatformáló erőinek a számba vétele során is számolni kell, amint azt a nyelvművelés is teszi.

9. Éppen a fentiek miatt is célszerű lenne részletesebben megvizsgálni, hogy milyen súlyú és hatósugarú lehetett a mondatkeveredés, milyen kapcsolata van az analógiával és a mondatátzösvödéssel. Az utólagos korrekciónak nevezett törvényszerűség a másik érdeklődésre számot tartó jelenség, amelynek sokszor fontos szerepe volt a mondatrészek, a mondat egységen belüli szerkezetek kiformálásában. Ennek megvizsgálására most nem volt lehetőségem, de a későbbiekben feladatommak tekintem a magyar mondatok fejlődésében játszott szerepének tisztázását.

IRODALOM

- Airila, Martti 1946: *Johdatusta kielen teoriaan II: Kielen äänneasu ja sen muuttuminen*, Porvoo–Helsinki, Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Bacsó Gyula 1906: *Az adavidéki nyelvjárás fő tekintettel a mondattani sajátosságokra = Nyelvészeti Füzetek 37.*
- Balassa József 1890: Hangsúly a magyar nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények 21*, 401–34.
- Balázs János 1975: Jel és jelölési érték, in Péntek János–Teiszler Pál szerk.: *Nyelvelméleti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 197–233.
- Barbarics Róbert 1890: Valami a vegyülékmondatról, *Magyar Nyelvőr 19*, 308–11.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1967: Mondattörténet, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 389–485.
- E. A. S. 1942: Sekamuodostumia, *Virittäjä 56*, 334.

- Galambos Dezső 1905: Egy különös mondat szerkesztés a régi nyelvben, *Magyar Nyelvőr* 34, 501–6.
- Gombocz Zoltán 1898: A jelenkori nyelvészet alapelvei, *Magyar Nyelvőr* 27, 193–201.
- Gombocz Zoltán 1930: Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen, *Ungarische Jahrbücher* 10, 1–15.
- Hajdú Péter 1976: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kertész Manó 1905: *Analógia a mondat szerkesztésben nyelvtörténeti és lélektani szempontból* = *Nyelvészeti Füzetek* 21.
- Klemm Antal 1928/1942: Magyar történeti mondattan II, in Melich János–Gombocz Zoltán–Németh Gyula szerk.: *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Kovács Éva 1983: Egy szerkezeti alternációról, *Magyar Nyelvjárások* 25, 149–60.
- Kulonen, Ulla-Maija 1993: *Johdatus unkarin kielen historiaan*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Molecz Béla 1915: *Szórendi tanulmányok* = *Nyelvészeti Füzetek* 70.
- Nyirkos István 1991: Az alakkeveredés történetéhez, in Hajdú Mihály szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE, 476–80.
- Pais Dezső 1950: Mondatrészek – beszédrészek, *Magyar Nyelv* 46, 296–308.
- Papp István 1956: Az állítmányi szerkezet őstörténete, *Magyar Nyelvjárások* 3, 3–28.
- Papp István 1968: *Unkarin kielen historia* = *Tietolipas* 54, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sebestyén Árpád 1967: A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről, *Nyelvtudományi Értekezések* 58, 191–5.
- Sebestyén Irén 1957: Szamojéd jelzős szerkezetek, *Nyelvtudományi Közlemények* 59, 46–101.
- Steuer János 1890: Adalék a szövegnyitáshoz, *Magyar Nyelvőr* 19, 125–6.
- Vass Béla 1909: *A nagykörsi nyelvjárás* = *Nyelvészeti Füzetek* 57.
- Vass János 1908: *Fejezetek a népnyelv mondattanából* = *Nyelvészeti Füzetek* 52.
- Wacha Balázs 1995: Aktuálisan tagolt mondat, szövegelőzmény, mondatthár, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: mondattan – szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 149–54.
- Zolnai Gyula 1901: Fehérmegyei nyelvsajátságok, *Magyar Nyelvőr* 30, 273–84.

VIZSGÁLATI SZEMPONTOK ÉS EREDMÉNYEK ÓMAGYAR KORI EMLÉKEINK SZÖVEGRAMMATIKÁJÁBAN

PAPP ZSUZSANNA

Mégsem hálátlan feladat utolsó előadóként szerepelni egy kétnapos konferencián: a végére ugyanis kikristályosodott, mondhatni, „a levegőben volt” a határozott-ság témaköre – amelynek több oldalról való elemző megközelítései és újabb eredményei további kutatásra érdemesek és ösztönöznek –, mindez a szövegkoherencia összefüggéseibe ágyazódva hangzott el. Ezért tehát – úgy gondolom – tanulsággal szolgálhat ezeknek a kérdésköröknek a címben jelzett bemutatása.

I. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* (TNyt.) kapcsán néhány évszám előszámlálásával szeretném kezdeni mondandómat: először 1974, másodszer 1983, majd 1991, 1992 és végül 1995.

1974-ben a budapesti nemzetközi etimológiai konferencián fogalmazódott meg egy magyar történeti nyelvtani szintézis elkészítésének szükségessége. Az első, a korai ómagyar kort és előzményeit bemutató kötet (benne legkorábbi emlékeink szöveggrammatikájával) 1991-ben látott napvilágot. A vizsgált korszak nyelvi rendszeréből a mondattani és a szöveggrammatikai fejezetet magába foglaló, utolsó kötetet pedig 1995-ben lehetett kézbe venni (lásd TNyt. I, II/1, II/2, Bp. 1991–1995).

Ezt azért tartottam szükségesnek felidézni, mert a téma jellegéből adódóan főleg a mondattani munkálatok megindulása, a vizsgálati szempontok, módszerek kipróbálása az adatgazdag kései ómagyar kori korpuszon kezdődött el, ezen a frissen gyűjtött, az egész korszakot reprezentáló nyelvemlékes anyagon. Ekkor formálódtak a próbafejezetek, és – ez az 1983-as év – köztük ekkor készült a szöveggrammatikai fejezet is, ez egy történeti nyelvtani kézikönyvben egészen korszerű és újszerű vállalkozás.

A fejezetet Károly Sándor írta meg, ő dolgozta ki a maga korában igen újszerű koncepcióját, a vizsgálati szempontokat, módszereket. Ezután, egyébként a mellérendelés gazdjaként, jómagam ehhez igazodva mutattam be legkorábbi kis emlékeink szöveggrammatikáját.

A szöveget mindig is vizsgálták – gondoljunk csak az ókori filológiára: a görög retorikára –, legtöbbször azonban más, például stilisztikai vagy szemantikai szempontok szerint tették. A hetvenes évek végén kezdett a grammatika mondatközpontúból szövegközpontúvá válni – ahogy Balázs János (1979: 10) a kaposvári vándorgyűlésen megállapította. Mára a szövegvizsgálati kutatások kiterjedtek, elmélyültek, a kilencvenes évektől pedig a szöveg vizsgálatának – a szöveg értelmezésének – olyan új aspektu-

sai kerültek előtérbe, amelyek a szöveg kohéziója kapcsán nemcsak a lexikai verbális elemeket veszik figyelembe, hanem például a világról való tudásunknak is fontos szerepet tulajdonítanak (vö. *Szemiotikai szövegtan* 1–6, 1990–1993).

II. Károly Sándor kaposvári előadásában – ahol a szövegtan problematikája, kérdéskörei kerültek reflektorfénybe – már felvonultatott jó néhányat azokból az újszerű elvi-módszertani vizsgálati szempontokból, amelyeknek a teljes kibontása és alkalmazása szöveggrammatikai fejezetében valósult meg: –mint ismeretes– a szöveggrammatika a szövegtannak egy módszerbeli megfontolásból a grammatikai eszközrendszer is mozgósító, ugyanakkor funkcionális szemléletű tudományága.

Szöveggrammatikai fejezet nyelvtanunk által elsőként alkotta történeti nyelvtani kézikönyv részét.

Ezért talán nem haszontalan, sőt szükséges is lehet néhány elvi-módszertani kérdés tisztázása. A legfontosabbakat szeretném most megemlíteni.

A kézikönyv azzal az igénnyel íródott – és ezt hangsúlyozni kell –, hogy szorosan a mondatgrammatika fejezeteihez kapcsolódják annak mintegy folytatásaként, azzal egységet, teljes egészet alkosson, annak szerves kiegészítője legyen.

1. Tehát: vizsgálati szempontjaiban igazodik annak fejezeteihez. A szöveg szerveződésében a grammatikai szabályok, szabályszerűségek érvényét keresi. A szöveg kohézióját biztosító **kapcsolóelemek**, a **konnektorok** használatának szabályai-val foglalkozik: a kötőszók szerepével, az anaforikus és kataforikus szerepű névmások utaló funkciójával, a névelővel, a deixissel, a hiányos mondatokkal ($\emptyset$ alany és $\emptyset$ tárgy) stb.

Számba veszi továbbá a szövegmondatok kapcsolódásában szerepet játszó lexikai kohéziós elemeket is, vagyis a koreferens szavakat: szinonimákat, hypo- és hyperonimákat, szóvaltoztatásokat stb. Mindezeknek a használata ugyanis szoros kapcsolatot mutat a grammatikai eszközökével.

Károly Sándor tehát a **lineáris kohézió** folytonosságát biztosító szintaktikai és szemantikai koherencia eszközeinek komplex vizsgálatát tűzte ki célul. Ez különösen szépen mutatkozik meg a Szemantikai kohézió c. részben az anaforikus névmások és a koreferens szavak együttes előfordulásainak: eloszlásuknak, tömörülésüknek és távolbahatásuknak bemutatásakor. Ezzel a módszerrel képet kapunk arról, hogy a vizsgált szövegrészben a szóban forgó kohéziós elemeknek például az eloszlása mennyire egyenletes, vagy éppen ennek az ellenkezője mutatkozik; a tömörülés jelenségével kapcsolatban pedig megjegyezhető, hogy minél hosszabb egy szövegmondat, természetesen annál nagyobb számú kohéziós elem fordul(hat) elő, tömörül(het) benne (TNyt. II/2: 809–13). A szöveggrammatikai fejezet írója tehát nem terjeszti ki vizsgálatát a szöveg egészére, amelyben a kommunikáció sajátos funkciói érvényesülnek, ez ugyanis már a globális kohézió problémakörébe tartozna.

2. A fent elmondottakhoz szorosan kapcsolódik a mindenki számára kötelezően feldolgozandó (270 ezer karakternyi) korpusz szövegegységei nem szöveg-

grammatikai szempontú kiválasztásának tényezője. Ez egyfelől megmagyarázza a szöveggrammatikának a mondattani fejezetekhez való szoros kapcsolódását (pl. mellé- és alárendelő mondatok kérdéskörei vagy az alany és állítmány egyeztetése, amely témakörnek a szöveggrammatikai vonatkozásai ismeretesek), másfelől ugyanakkor megokolja azt a vizsgálati szempontot is, hogy miért „csak” a lineáris kohézió kutatására került benne sor.

A korpuszválasztás – és „korpuszadottság” (l. korai ómagyar kori kis emlékeinket) – a további nemekre is választ ad, nevezetesen, hogy a szöveggrammatikai fejezet miért nem vállalta a szövegegésznek és a szöveg makrostruktúrájának a problematikáját, valamint a szövegsemantika szerteágazó kérdésköreinek tüzetesebb taglalását sem. A szemantikai jellegű összekötő kapcsolatok közül például a téma–réma szerinti tagolódásról azonban A mondat aktuális tagolása c. fejezet szól.

A kiválasztott szövegrészetek, amelyekből a statisztikák is készültek, sok esetben nem lezárt szövegtani egységek, de minden esetben legalább tizenöt szövegmondatnyi terjedelműek.

A szövegszervező elemek felkutatásában, értékelésében a szöveggrammatikai fejezet számára is hasznosak voltak a párhuzamos kódexfordítások, amelyek grammatikai szinonimákra, nyelvjárási jellegű különbségekre világítottak rá. Ezenkívül a rendelkezésünkre álló latin előzményszövegekkel való összevetések is szempontgazdagításokat jelentettek. Rámutattak a nyelvhasználó fordítók-másolók nyelvi leleményeire, latin nyelvi tudásukra, a szövevényes latin szerkezetekkel való birkózásukra, esetleg anyanyelvjárásukra is, de kódexmásolói attitűdökre is rávilágítottak – gondoljunk csak a „Nyulak-szigeti iskola” magas íráskultúrájú sororaira: Ráskay Leára vagy Legéndy Katóra.

3. A szöveggrammatikai rész a mondattani fejezetekhez kapcsolódik annyiban is, hogy kötelezően, egységes tagolással (és sok nehéz problémával megterhelve) állapítottuk meg a szövegmondatok határait, miként a mondatok és tagmondatok határait is.

III. Károly Sándor – szövegvizsgálati módszerként – egy egészen újszerű, a referenciális egységeket ábrázoló táblázatot készített. Ezt mint egy hálót minden egyes kiválasztott szövegegység minden egyes szövegmondatára „ráhelyezte”. A kiosztott segédanyagon a Kazinczy-kódex (1526–1541) tizenöt szövegmondatának a referenciális egységek szerinti „átvilágítását” mutatjuk be. A kézben lévő táblázatokhoz csupán annyit fűzök magyarázatként, hogy a szövegmondatok rovataiba (1–15.) a referenciális egységekre (ezek a vízszintes fejléc rubrikáiban láthatók) vonatkozó morfémák, lexémák és a szövegmondatokat összekötő kötőszók vannak beírva, ezenkívül még a szövegkohéziós eszközként e kiválasztott szövegrészletben működő hely- és időviszonyokat is számba veszi; a nyilak pedig az előre és visszaaláló morfémákat

KazK. 70–1: (1) „Kezdetik az bodogh zenth el'eknek elethe: kyt nektők peldaiul vetők zyzek | (2) Az bodogh zent elek: zyllettetetek romabely nómós zillektul' | (3) Attyanak neue uala eufemianus: Annianak kegek neue uala Aglaes: | (4) ez eufemianus az romay cazarnak uduraba elfő uala: | (5) Ky olygõn nag uruala: hog mindõn nap harom ezõr uitezõk alnak ual'a neky uduart: kyk naponked aranas barfonnal õtõztetnek uala: es parthaõuekkal õuedõztetnek uala | (6) Vala kegek ez eufemianus mondhatatlan igõn ergalmas embõr: es naponkeed az v hazaban: az zege-nõknek: aruaknak: õzuegõknek: es zarandokoknak harom aztalok zõrõztetnek uala: kyknek ez eufemianus nag zeretettel eleõkben zolgaluala | (7) Annakutanna: azokath hazatul el bocyatuan: ões kyllenced ora koron: zõrzetõs iamborokkal: es eghazy embõrõkkel: istennek felelmebe elesegõt uezõnuala | (8) Az õ iegõffe kegek aglaes: az es haffonlatos nómós lozagal fenlik uala | (9) De maga v nekyk magzattyok nem ual'a: | (10) vegre az fok iambornak kõnõrgeffõkre vket isten magzattal zerette: kyt eleknek neuezennek | (11) Mikoron azert ez nómós magzat zillettetetõuona: feel fogadnak ez nómós iamborok: hog telles eletõkbe õrõk tyztaffagoth tartananak | (12) Az germõk kegek neuekõduen: adak vtet diaky tudomanra: ky az pogan bõceknek kõnuõket: ryuid idõn mind el tanula. | (13) Az hõlkorfagra azert lotuan: attya az cazarnak uduarabol vneky iegõfth iegze | (14) Az menekõzõnek napya es mikoron elõue lõt uona: ez bodogh zenth elek iegõffeuel agiafhazokba el be menne: ol minth el nugouafra | (15) Tehat ez zenth iffiv: kezde iegõffeth az istennek felelmere intenie: es kezde vellõtte az zenth zyzeffegnek nómós iozagat predikalnia.”

kötik össze a velük azonos referenciájú (koreferens) morfémákkal. Ha az egyik nyíl nyomába eredünk, követjük az útját egészen célba éréséig, nos akkor „lemérhetjük” valamely anaforikus névmás vagy koreferens elem távolb hatását. Ha pedig egy rubrikán belül vesszük számba az egymásra utalásokat, akkor az anaforikus névmások és koreferens szavak tömörüléséről és eloszlásáról kapunk képet.

Mi olvasható ki a táblázatból? Az eredmények persze itt áttételesebbek, nehezebben emészthetők, mint a nem csupán szöveggrammatikai jellegű vizsgálatok esetében.

Nézzük rögtön az első referenciális egység rovatát, amelyben a főszereplőnek, Szent Eleknek a későbbi, különféle említései a tipikusan középkori műfajokra: a legendákra, elmélkedésekre jellemzően szinonimával, jelzős változataival történnek (mindezek a túlbiztosító eszközök – miként a mellérendelő szerkezeteknél a halmozásban – a pontos megértetést szolgálják, de a vallásos áhitat, elragadtatás is létrehozója lehet a szóváltoztatásoknak), a további említések még névmásokkal, esetleg $\emptyset$ névmással is váltakozhatnak – nos ezek a kohéziós elemek izotópláncot alkotnak. Az

A referenciális egységeket a következő táblázat szemlélteti:

	Szent Elek	jegyese	atyja	anyja	Isten	melék- szereplők	tárgy	elvon- fogalom	cselekvés # alannyal	hely	idő	mondat- kapcsoló
1.	az bódog szent Eleknek							élete kit				-kódószo
2.	Az bódog szent Elek		római nemes szilékű									θ -
3.			θ Atyja- nak Eufemi- anus	θ anyja- nak Aglacs								θ -
4.			ez Eufe- mianus			az római császárnak				udvarába		θ -
5.			Ki			három ezer viészök kit			θ övedöz- teinek vala			Ki-
6.			ez Eufe- mianus ez Eufe- mianus			az szegé- nőknek stb. kiknek	három asztalok			az ü házban elejökben		kegyék
7.					Istennék	azokot szőrzetős jámborok- kal stb.				háztól	Annak- utánna	-és
8.				Az θ jegyőse Aglacs az								-kegyék
9.			inék	üket								De maga-
10.	maggattal kit Eleknek				Isten	az sok jámbornak					Végre	θ -
11.	ez nemes maggattal					ez nemes jámborok		életökbe			Mikoron	-azért
12.	Az gyermek ület ki					az pogán bölcseknek						-kegyék
13.	ünki	jegyest	θ atyja			az csá- szárnak		Az hő- korságra		udvarából		-azért
14.	ez bódog szent Elek	θ jegyő- sével						Az meny- közönek		θ ágyas- házokba		-és
15.	ez szent ifjú	θ jegyő- sét			az Isten- nek			az szent szilzes- ségnek		ü előtte	Tahdt	θ -

Szövegmondatok

izotópia pedig kihat a stílusra: vagy a stílus változatosságát eredményezi, vagy éppenséggel a stílus ökonómiája valósul meg (a névmásítással vagy $\emptyset$ névmással). A másik két főszereplő (lásd *atyja*, *anyja*-rubrikák) első említése hyperonimával történik, és mint antecedenseknek a későbbi említéseik közt hyponimák, tulajdonnevek (anaforikus névmási jelzővel is – névmásnévelővel, l. erre Gallasy 1991: 461–75, 1992: 716–71), köznevek, névmások fordulnak elő.

IV. Az ilyen módon vizsgált és elemzett szövegrészek szövegtani jellemzése a nyelvi adatoknak, morféimáknak, szerkezeteknek együttes számbavétele és statisztikai összképük által történik a fejezetben.

A statisztikai kimutatásokban a százalékos értékek a szövegmondatok számához viszonyítanak, ezért és akkor találunk 100 %-nál magasabb értéket, ha valamely jelenység meghaladja a szövegmondatok számát.

Ha a statisztikai mutatók számadatai mögé nézünk, a korszak műfajainak stilisztikai jellemzését is megtaláljuk, ha nem is teljességében, de mégis képet alkotunk a korszak stílári eszközeinek funkciójáról, többletmondanivalójáról, hírértékéről (l. ezt Árpád-kori szövegméleink kapcsán is: Papp 1991: 773–80, l. még uő. 1995: 502–5.)

A grammatikai szabályszerűségek is – nem ismerve az ómagyar kori nyelvhasználók nyelvi kompetenciáját – csak töredékesen, de azért a tendenciákat megmutatva tárulnak föl a statisztikai számadatokból, a minőségi jellemzéseknél egzaktabb megállapításokra vezetve.

Egyes jelenségek a különböző időkből származó, különféle műfajú szövegeket tartalmazó kódexekben más-más jellemzőket mutatnak a statisztikai táblázatok szerint. Ezekből szeretnék néhányat egy kicsit tüzetesebben bemutatni.

1. Elsőként Károly Sándornak a szövegmondatok kapcsolódási formái szerinti újszerű csoportosítását, amelynek alapján léteznek az ún.

- a) **folytatásos szövegmondatok**, élükön mellé-, ritkábban alárendelő kötőszókkal, valamint az ezeknek a kapcsolatfajtáknak az implicit kifejezésével, amikor is az aszindeton párhuzamos a megfelelő kötőszók használatával, ezáltal $\emptyset$ kötőszónak fogható fel.
- b) ezzel szemben állnak a **kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatok**, amelyek nem kapcsolódnak megelőző szövegmondat(ok)hoz, és bennük grammatikai és lexikai szövegösszekötő elem sem utal az előzményre. Ezek nem $\emptyset$ kötőszós szövegmondatok (vö. H. Molnár 1956: 230–4, Antal 1979: 68–9).

A kötőszó nélküli, nem folytatásos típus a következő esetekben fordul elő:

- a fejezetcímekben – ez a kódexirodalom szövegeiben igen gyakori. Itt megjegyzem, hogy mivel a lineáris kohéziót vizsgáljuk, ebben az esetben a cím nem tartozik szervesen a szöveghez, a globális kohézió szempontjából azonban deiktikus szerepe van, mert rámutat az egész szövegre (vö. Károly 1979: 28).

- a fejezetkezdő mondatok a címek után kötőszó nélkül következnek.
- új szövegrészek elején az indulást a kötőszóhiányos mondat mutatja.

De műfaji megkötöttségei is vannak a kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatok használatának:

- misszilisekben a bevezető és a befejező részekben, a hagyományos (udvariassági) formulák használatakor.
- elbeszélő vagy értekező prózában nem kijelentő mondatok esetén.
- a következő műfajok nem 3. személyű szövegeiben: zsoltárszövegekben, lírai művekben, párbeszédes művekben és prédikációkban igen-igen sok a kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondat.
- végül: az idéző mondat és az idézet kapcsolódása is ebbe a típusba sorolható. (Meg kell jegyeznünk, hogy a korai és kései ómagyar emlékek szöveggrammatikai fejezeteiben az idézetek értékelése, pl. éppen a kötőszóhasználat, a forikus elemek stb. szempontjából, elkülönült a nem idézet jellegű szövegmondatokétól.)

A statisztikai szám adatok „beszédes mögöttése” a kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatokra nézve – szemben a $\emptyset$ kötőszós mondatokéval – így fest:

<i>Műfajok</i>	<i>Kódexek</i>	<i>Kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatok (db)</i>	<i>$\emptyset$ kötőszós szövegmondatok (db)</i>
<i>Elmélkedések</i>	GuaryK.	15	25
	NagyszK.	5	40
	CornK.	4	36
<i>Párbeszédes művek</i>	NádK.	79	14
	PéldK. I.	22	38
	SándK.	108	120
<i>Prédikációk</i>	DöbrK. II.	28	9
<i>Zsoltárok</i>	AporK.	40	30
	FestK.	46	47
	KeszthK.	83	30
	KulcsK.	42	30

Láthatjuk tehát, hogy az elmélkedéseket tartalmazó kódexekben – mivel erősebb koherencia szükséges, kevés a kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatok száma, ezzel szemben viszont ezek megszorodnak a párbeszédes művekben, prédikációkban, sőt a zsoltárokbeli előfordulásukról is ugyanez mondható el.

A világi emlékek közül a verses epikát reprezentáló Szabács Viadalának kiszerelt részében viszont a $\emptyset$ kötőszós, folytatásos szövegmondatok javára 26 : 1-hez arányban billen a mérleg nyelve.

A misszilisekre és a kódexirodalomra vonatkozó számadatok: 42 : 53-hoz: ez az érték a kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatokat tekintve elég magasnak számít ezekben, a magán- és hivatalos levelekből, ügyiratokból válogatott szövegekben.

2. A statisztikai számadatok mögött rejtőző információkból a szövegmondatok közötti mellérendelő kapcsoló kötőszókra is kapunk érdekességeket a műfajokra vonatkozóan:

a) Az *és* kötőszó szövegmondatok közt a legmagasabb értéket, 24,9 %-ot a bibliai történetekben éri el (ez a görögön és latinon át hagyományozódott hebraizmust tükrözi), ezzel szemben a lírai és párbeszédes művekben, prédikációkban és a Birk-kódex regulaszövegében ez a rovat üresen maradt.

b) Az *és* kötőszóhoz hasonló jellemzők olvashatók ki a *kedég* és az *azért* kötőszókra. Főleg a *kedég*-nek igen gyakori az eseményfolytató szerepe. Ez sokszor párhuzamos az *azért*-nak ugyanilyen használatával. A statisztikákból továbbá az is egyértelműen megállapítható, hogy a *Ø*, az *és*, valamint a *kedég* használati köre általában nem választható el élesen egymástól.

c) Az ugyanazon műfajhoz tartozó különböző kódexek íróinak kötőszóhasználatára feltűnően eltérhet egymástól. Például csak a Jókai-kódexben fordul elő gyakran, 24,5 %-ban a *de* kötőszó az *autem* és a *vero* fordításaként, ugyanezeket a latin kötőszókat más kódexek a *kedég*-gel fordítják: pl. a bibliai történetekben és egyéb legendákban a *kedég* használata 10,3 % és 27,9 % között mozog, a Jókai-kódexre vonatkozóan azonban a *kedég* rovata üresen áll.

A világi emlékek között a misszilisekben a *de* kötőszó százalékos előfordulási aránya magas: 6,6 %, szemben a világi lírát jellemző 2,8 %-os értékkel.

d) A ritkábban szövegmondatkapcsoló alárendelő kötőszók közül a *mert* kötőszóra nézve a különböző műfajokban is beszédesek a számadatok. Az elmélkedésekben 8,5 %-ban állapítható meg szövegmondatkapcsoló szerepük, ami a középkori ember szemlélődve gondolkodásának, a skolasztikus fejtegetéseknek köszönhető. A zsoltárokból 2,6 %-os a *mert* aránya, a Keszthelyi Kódex részletesen feldolgozott szövegrészéből. (Teljes kódexbeli feltárása a tőlünk kiadásra előkészített Kulcsár-kódexszel összehasonlítva érdekes tanulságokkal szolgálhatna, ugyanis mindkettő másolat, mégpedig ugyanarról a közös, ugyancsak másolt szövegről.) Ezzel szemben az összes többi műfaj (bibliai részletek, legendák, lírai művek, párbeszédek, prédikáció és regula) rubrikája üresen maradt a *mert* kötőszó használatára vonatkozóan.

e) A szövegmondatok között nem gyakori kötőszók közül a vonatkozó névmásira választottam ki a statisztikai táblázatokból a korszakra jellemző használati szabályszerűségeket. Rácz Endre (1986: 249) állapította meg a vonatkozó névmási kötőszók mai nyelvi használatáról, hogy ezek kevésbé szöveggrammatikai helyzetűek, nos ez a megfigyelés vizsgált korszakunkra is érvényesnek mondható. Szabályosan a latin vonatkozó névmások (*qui, quam ob rem, quare* stb.) fordításaiként jöttek létre. A törzanyagban csak a legendákat és elmélkedéseket tartalmazó kódexekből és a bibliai szakaszokból adathatók a szövegkohézió grammatikai eszközeiként, összesen 38 adattal. Még a Birk-kódexből mutatható be 4 esetben, ami viszont azért érdekes,

mert ez a kolostori szabályzat eredeti fogalmazvány, fordítás Váci Páltól. Figyelemre méltó, hogy a világi nyelvemlékek közül csak a latin minta nélküli misszilisekben használatos (összesen 4 adattal) a megelőző szövegmondat egész tartalmára utalóan vonatkozó névmási kötőszó, ami azt mutatja, hogy a XVI. század írott nyelvének ez már meghonosodott sajátsága, és a latin arealitás hatásával magyarázható.

f) A funkcióval bíró $\emptyset$ kötőszó eloszlása nagyjából egyenletes, mégis kiugró, 46,8 % az elmélkedő műfajokban, valamint 40,5 %, ill. 39,6 % a lírai művekben és a párbeszédekben.

A világi nyelvemlékekben gyakorinak számít a $\emptyset$ kötőszó: misszilisekben 45,3 %, verses epikában 76 %, lírai művekben 42,5 %.

3. Végül, kiragadott példaként, vessünk egy pillantást a szintaktikai kohézióra jellemző, a statisztika eredményezte megállapításokra.

A szintaktikai kohéziót egyrészt időrendi, másrészt műfaji szempontok befolyásolják: ezt igazolják korábbi kódexeink, amelyek sokkal nagyobb százalékos átlagszámot mutatnak az összes szintaktikai kapcsolóelem tekintetében: legkorábbi kódexünk, a Jókai-kódex 116 %-ot mutat, szemben a Teleki-kódex 46 %-ával.

A műfajok közül az elbeszélésekben (legendák, elmélkedések, bibliai történetek) a legerősebb a kohézió: Bécsi Kódex 86 %; Kazinczy-kódex 84 %; ezzel szemben a zsoltárkódexekben, pl. az Apoc.-kódexben 29 %; a Festetics-kódexben 18 % stb. A lírai művekben, a világi verses emlékeket is ide sorolva, a leggyengébb a kohézió az összes szintaktikai kapcsolóelemet tekintve: mindössze 5 % és 26 % között mozog.

Úgy vélem, a kiragadott jelenségek, amelyek a Károly Sándor által kidolgozott és a történeti nyelvtan szöveggrammatikai fejezeteiben követett vizsgálati szempontokat és módszereket próbálták illusztrálni, a következő nyelvtörténeti korszak anyagához igazítva, újabb szempontokkal bővítve haszonnal alkalmazhatók.

IRODALOM

Általános nyelvészeti tanulmányok XI, 1976.

Antal László 1979: Szöveg, nyelv, tartalom, in *MNyTK*. 154, 67–72.

Balázs János 1979: A szövegtan alapjai, in *MNyTK*. 154, 9–21.

Balázs János 1985: *A szöveg*, Budapest, Gondolat.

Békési Imre 1982: *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*, Budapest, Akadémiai.

Békési Imre 1994: A Halotti Beszéd kompozíciós tagolódásáról, in Békési Imre–H. Tóth Imre szerk.: *Bárczi Géza centenáriuma*, Szeged, Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottsága, 49–63.

Galgóczi László 1994: Ház, fez(e), verem, tömlőc, in Békési Imre–H. Tóth Imre szerk.: *Bárczi Géza centenáriuma*, Szeged, Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottsága, 15–32.

Gallasy Magdolna 1991: A névelő és névelő-előzmény, in *TNyT*. 1, 461–75.

- Gallasy Magdolna 1992: A névelők, in *TNyt.* II/1, 716–71.
- Károly Sándor 1979: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben, in *MNyTK.* 154, 23–32.
- Károly Sándor 1980–1981: Mondat és megnyilatkozás, *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25, 49–63.
- Károly Sándor 1987: Szövegten és erkölcsi nevelés, *Magyar Nyelv* 83, 7–13.
- Károly Sándor 1987: A Szabács Viadala szöveggrammatikai jellemzői, *Magyar Nyelv* 83, 466–74.
- Károly Sándor 1995: Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája, in *TNyt.* II/2, 761–834.
- Kiefer Ferenc 1979: Szövegelmélet–szöveggrammatika–szövegnyelvészet, *Magyar Nyelvőr* 103: 216–25.
- Kiefer Ferenc 1983: A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 203–30.
- H. Molnár Ilona 1956: Kötőszóval kezdett önálló mondatok, in Bárczi Géza–Benkő Loránd szerk.: *Pais-Emlékkönyv*, 230–4.
- MNyTK.* 154 = Szathmári István–Várkonyi Imre szerk. 1979.
- Nagy Ferenc 1981: *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Nagy L. János 1994: Ismétlés-szerkezetek a Halotti Beszédben, in Békési Imre–H. Tóth Imre szerk.: *Bárczi Géza centenáriuma*, Szeged, Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottsága, 33–47.
- Papp Zsuzsanna 1991: Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája, in *TNyt.* I, 775–81.
- Rácz Endre 1983: Egyeztetés és szöveggrammatika, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 249–95.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rácz Endre 1992: *Mondatgrammatika és szöveggrammatika* (Linguistica Series C. Relationes 6.), Budapest.
- Rácz Endre–Szathmári István szerk. 1983: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szabó Zoltán 1995: A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje, *Magyar Nyelvőr* 119: 68–80.
- Szathmári István–Várkonyi Imre szerk. 1979: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 154, Budapest.
- Szemiotikai szövegtan*, 1990–1992, 1–4, szerk. Petőfi S. János és Békési Imre; 1992–1995, 5–8, szerk. Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László, Szeged, JGYTF.
- TNyt.* = Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, Budapest, Akadémiai Kiadó, I. 1991: E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre szerk.: *A korai ómagyar kor és előzményei.* – II/1. 1992: E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A kései ómagyar kor: morfológia.* – II/2. 1995: Rácz Endre szerk.: *A kései ómagyar kor: mondat- és szöveggrammatika.*

PARTICIPIUMOK JELZŐKÉNT – PARTICIPIUMOK ÁLLÍTMÁNYKÉNT A FINNUGOR NYELVEKBEN

B. SZÉKELY GÁBOR

1. Bevezetés

Elemzésünkben arra teszünk kísérletet, hogy történeti összefüggésbe hozzuk az uráli nyelvek ősi participiumképzőit a igeidőjelekkel és az ősi határozóragokkal. A hagyományos tárgyalásmód jórészt a nyelvi rendszertől elszakítottan, atomisztikusan elemezte a képzőket, jeleket, ragokat. Azonban ha szerkezeti megközelítéssel fordulunk a fenti részrendszerekhez, akkor világos történeti összefüggésekre bukkanunk, és több, levegőben lógó magyarázat összekapcsolható egymással. Az igenevek képzőinek, és általában a képzőknek egyoldalú morfofonológiai szempontú elemzése helyett ($V \rightarrow [{}_N \text{Vképző}]$) morfoszintaktikai elemzést javaslunk. Ebben a participiumképzőnek az a szerepe, hogy kapcsolatot létesítsen az igés kifejezés és a főneves kifejezés között: $\text{VPképző} + \text{NP} \rightarrow [{}_N \text{VPképző NP}]$.

2. Participiumok jelzőként.

A továbbiakban Lehtisalo monográfiája alapján áttekintjük az uráli nyelvek ősi participiumképzőit és táblázatos formában adjuk meg az egyes rokon nyelvekbeli meglétét és a szerkezeti rekonstrukciót.

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PFU * [${}_N \text{VPnA NP}$]	+	+	+	–	+	+	+	+	+	+	–

Lehtisalo (1936: 123–29).

fi *humi-na* ‘zúgás’ < *humista* ‘zúgni’, é *kolin* ‘zaj’ < *kolisema* ‘zörög’, Laanest (1982: 212), Tauli (1973: 148), Papp (1956: 116), lp *ruotta-n* ‘futó, ügető’ Lakó (1986: 68), cser *šuže-n ij* ‘ínséges (tkp. éhező) esztendő’ Bereczki (1990: 63), vtj *kora-no pu* ‘kivágandó fa’ Csúcs (1990: 55), zrj *gortę mun-an tujd* ‘hazafelé menő út’ Rédei (1978: 86), m *vagyo-n, szilo-ny* ‘fűzfavesszőből hasogatott abroncskötöző’ Lehtisalo (1936: 128–129), vogAL *uj-khul min-né l’ōχ* ‘madár menő út, tejút-csillagzat’ Munkácsi (1894: 169), osztjÉ *ant lēp-ne ār oręn* ‘be nem férő sok fejedelemhősöd’ Schütz (1910–1911: 71) („kihalt és csak igen szórványosan előkerülő képző” uo.); D. Bartha (1958: 74), Szegfű (1991: 191), Sz. Kispál (1966: 67–192), Bereczki (1988: 348), Rédei (1988: 392), Raun (1988: 566).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{NP} VP _{IA} NP]	+	+	+	+	–	–	–	+	+	+	+

Lehtisalo (1936: 273–287).

fi *juos-ta* ‘futni Papp (1956: 101), de újabban Laanest (1982: 245–7), Kulonen (1993: 67.: * *IA-k*), é *luge-da* ‘olvasni’ Lavotha (1960: 66), lp *gārra-t* ‘befűzni’ Lakó (1986: 108), md *panža-do* ‘nyitva’ határozói igenév, Keresztes (1990: 68), (m *szára-z*, de:) m *es. evec oz tiluv-t gimilstwl*, vog *xulax-ñol jēli-t xol* ‘holló orrát dermesztő reggel’ Klemm (1916: 188), osztjKo. *wet-ta xut* kifogni való hal’ Honti (1984: 56), jur *maneta-wa? janķū* ‘látnivalónk hiányzik’ Hajdú (1968: 74), D. Bartha (1958: 77–80, 97–8), Kulonen (1993: 67), A. Jászó (1991: 332–9), A. Jászó (1992: 429–36), Szegfű (1991: 193), Bereczki (1988: 331).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PFU* [_{NP} VP _{IA} NP]	+	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Lehtisalo (1936: 157–158).

fi *aske-l* ‘lépés, lábnyom’ Lehtisalo (1936: 157), lp *doab’me-l* ‘tevékeny, mozgékony’ Lakó (1986: 73), mdM *askā-l-ks* ‘lépés’, Lehtisalo (1936: 157), cser *pāškā-l* ‘öltés’, uo., votj *utšky-l* ‘lépés’, uo., zrj *sulto-l* állás, uo., m *fogo-ly*, *köt-é-l*, vog *pāntāl* ‘fedél’, uo., osztj *kur joyot-la mal jenķ* ‘lábig érő mély víz’ Schütz (1910–1911: 73), jur *xaltanķola-wa* ‘fürdő’ Hajdú (1968: 50), Bereczki (1996: 91); D. Bartha (1958: 73–4), Szegfű (1991: 190–1).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{NP} VP _{mA} NP]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Lehtisalo (1936: 91–110).

fi *kuole-ma* ‘halál’, Papp (1956: 113), é *sööm* ‘étel’ Laanest (1982: 211), lp *gullā-m* ‘hallott’, Lakó (1986: 108), md *pala-ma* ‘megcsókolandó’, és md *pala-mo* megcsókolni’ Keresztes (1990: 67–68), cser *kural-me mlande* ‘felszántott föld’ Bereczki (1990: 61), votj *liķt-em kišnomurt* ‘a megérkezett asszony’, Csúcs (1990: 55), zrj *pežal-lm nañ* ‘sült kenyér’ Rédei (1978: 87), m *ālo-m*, *örö-m*, vogP *sūltē-m poņķ* ‘öszült fej’ Munkácsi (1894: 252), osztjVj. *jō-mā kāsī* ‘a megérkezett ember’, Honti (1984: 57), jur *mī-mī* ‘ment’ Hajdú (1968: 51), Bereczki (1996: 91);, D. Bartha (1958: 73), Szegfű (1991: 191), Sz. Kispál (1966: 193–269), Mikola (1988: 259), Korhonen (1988: 282), Bereczki (1988: 330, 347, 348), Rédei (1988: 392), Raun (1988: 566).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{NP} VP _{kA} NP]	+	+	+	+	+	–	–	+	+	+	+

Lehtisalo (1936: 343–51).

fi *katse* ‘tekintet’ Papp (1956: 116), Laanest (1982: 204–5), é *palve* ‘kérés’ Lavotha (1960: 89), lp *goar’ro* ‘varró’ Lakó (1982: 108), md *pala-vt* ‘megcsókolt’ Keresztes (1990: 68), cser *šerje* ‘fésű’ Bereczki (1990: 71), m *aza-h, mene-h, szül-ő, szül-é, vogÉ eri* ‘ének’ Lehtisalo (1936: 349), osztjO *χāla* ‘halott’ Honti (1984: 68), de ?<*-aj, jur *χawa-χa* kidőlt (fa), Lehtisalo (1936: 350); D. Bartha (1958: 94–7), Kulonen (1993: 66–67), A. Jászó (1991: 321–331), A. Jászó (1992: 422–425), Mikola (1988: 258), Bereczki (1988: 330), Raun (1988: 566).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [NP VP <i>ñA</i> NP]	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	+

Lehtisalo (1936: 138–9, csak lp és szölkup adatok).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [NP VP <i>jA</i> NP]	+	+	+	+	–	–	–	+	–	–	+

Lehtisalo (1936: 60–66).

fi *kuoli-ja* ‘halott’ Papp (1956: 112), és fi *muist-i* ‘emlékezet’, ua. 114., é *lugija* ‘olvasó’ Lavotha (1960: 88), Laanest (1982: 208), lp *puolleje* ‘égő’ Lehtisalo (1936: 61), mdM *pala-j* ‘csókoló’ Keresztes (1990: 68), m *vet-é-s, arat-á-s, jur šātor-a-j* ‘harapós (csuka)’, Hajdú (1968: 50); D. Bartha (1958: 80–81), Mikola (1988: 258), Korhonen (1988: 282), Bereczki (1988: 320), Bereczki (1988: 330), Raun (1988: 566).

nyelvek	kar	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [NP VP <i>éA</i> NP]	+	+	–	–	–	+	+	–	+	–	+

Lehtisalo (1936: 214–5).

kar *potit’iša* ‘állat, amit lehet terelni’, Laanest (1982: 216–7), é *lavats* ‘priccs’, uo., vtj *pegat’s* ‘menekült’, Lehtisalo (1936: 214), zrj *leba-é* ‘madár’ Rédei (1978: 69), vog *ulä-alé-s* ‘rénfogó’, Lehtisalo (1936: 214), tavgi *tamtu-si* ‘kereskedő’, uo.

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [NP VP <i>šA</i> NP]	–	–	–	+	+	+	+	–	+	+	+

Lehtisalo (1936: 198–202).

md *pala-ž* ‘megcsókolt’ Keresztes (1990: 68), cser *tol-šo* ‘jövő’ Bereczki (1988: 347), vtj *vetl-iš* ‘járó’ Csúcs (1990: 55), zrj *mun-iš* ‘menő’ Rédei (1978: 86), vog *jawēl jōmē-s khūrēm pāt-ās* ‘ördög járta három nyom-lyuk’ Lehtisalo (1936: 199), osztj *Kaz. ōwā-s* ‘a folyó alsó folyása’ Honti (1982: 69), jur *χurko-š?* ‘vonóháló’ Hajdú (1968: 50), Sz. Kispál (1966: 38–42), Bereczki (1988: 330), Rédei (1988: 391), Raun (1988: 566).

3. Participiumok állítmányként

A rokon nyelvek ma időjelként funkcionáló morfémái történetileg összefüggést mutatnak a fentiekben felsorolt igenévképzők egy részével. Ezt az általános véleményt fogalmazza meg Bereczki, amikor azt írja, hogy „Mind a jelenidő-jel, mind a múltidő-jelek igenévképzőkből fejlődtek.”, Bereczki (1996: 52). Az egyes nyelvekre vonatkozóan azonban szerintünk árnyaltabb a kép. Ha a *-k praesensjel található a vog *min-i* ‘megy’, *min-ēγ-am* ‘megyek’ alakokban, akkor ide vonható a magyar -él/-á elbeszélőmúltidő-jel (Mészöly alapján: Mészöly (1941: 208. 141. lábjegyzet: „*Teremtöm*-nek a régi nyelvben úgy van *teremtēm* változata, mint a *szülöm*-nek ma *szülēm* változata. A *teremtēt*-em mult idő nem más, mint a *teremtēt* igenév személyragos alakja; az (én) *teremtēm* (őt) mult idő nem egyéb, mint a *teremtō* igenév *teremtē* változatának személyragos alakja.”).

A vahi, vaszjugáni osztják perfectum -γ-āl- és imperfectum -γ-ās- időjelek megfelelő eleme is (osztjVj. *wē-γāl-am* ‘vettem’ Honti 1984: 110). Így ez nem új fejlemény, ellentétben az általános véleménnyel, hanem megőrzött régiség. A md *mol’-i* ‘megy’, vtj *mīn-e* ‘megy’, zrzj *mun-l* ‘megy’ hasonló szerepű, Rédei (1988: 388). A finn nyelvjárási példák elemzésünk szerint ide tartoznak és nem a -pA képzős formához: fi *mene-vi*, teke-vi ‘megy, tesz’, továbbá a szamojéd nyelvek aoristosjele is ide vonható: erdei nyenyec *to-ŋa-im* ‘jövök’ Mikola (1988: 248). Ennek alapján felírhatjuk a táblázatos összefüggést:

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrzj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{VP} NP VPkA]	+	+	–	+	–	+	+	+	+	+	+

A PFU *-j és PU *-š két múltidő-jel, Hajdú (1966: 138–140), is hasonló összefüggést mutat a megfelelő igenévképzőkkel. Annyiban eltérünk az általános véleménytől, hogy a magyar elbeszélő múlt jelét kivontuk innen és a PU *-kA praesens jellel hoztuk összefüggésbe, ennek alapján felvethető, hogy a PFU *-j jel rokon nyelvi alakjai nem elemezhetők-e ugyanígy. Ez a lépés nem szükségszerű, de meg kellene vizsgálni főként hangtani okokból, mivel a -j- természetét illetően többedik szótagban siklóhang is lehet.

A PU *-š praeteritum rokon nyelvi megfeleléseit szemlélteti az alábbi táblázat:

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrzj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{VP} NP VPšA]	–	+	+	+	+	–	–	+	+	+	+

Ennek alapján nem kizárt, hogy a magyar -sz praesensjel is ide vonható, és így nem gyakorító képző volt eredetileg, hanem igenévképző (újabbán ez a felfogása Rédeinek is, Rédei (1996: 137).

Csak felsorolásként említjük meg, hogy az -n elemű igenévképző található a m *lesze-n*, cser *ile-n* ‘élve < élő’, Bereczki (1996: 53), alakokon, a -t elemet tartalmazó formára voantkozóan közöljük Mészöly tömör elemzését: „Őnéki sarui az nagy hidegségnek ideén mindénkoron valának megszakadoztak, hitvánok.” Mészöly (1941: 206–129. lábjegyzet: „A *Kolozsvár-t* helyhatározónak van *Kolozsvár-ott* változata. Ilyen vál-

tozatok a régi nyelvben: *átkoz* ~ *átkozott*, *győz* ~ *győzött* stb. Lehetek ezek alkalmazásuk szerint igenevek is, mult idejű harmadik személyű állítmányok is. ‘Illi maledixerunt’ – ezt nem csak úgy lehetett magyarul mondani, hogy: ‘ők *átkoztak*’, hanem így is: ‘ők *átkozottak*’ (mint ma is: *mondtak* vagy *mondottak*). ‘Illi maledicti sunt’ – ezt nemcsak így: ‘ők *átkozottak*’, hanem régen így is: ‘ők *átkoztak*’. A *t > tt*-s mult idejű igealak azonos eredetű a *t > tt*-s igenévvel. Jelentésmegoszlással a *szakadoztak* ma csak ige lehet (csel. alakú, alanyi ragozású, mult idejű, többes 3-ik személyű), de itt a Margit Legendában még többes számú igenév. A megfelelő igenév ma csupán *szakadozottak* alakú lehet.”).

Az *-l* elemű képzőt látjuk az osztják praesensjelben (Honti 1982: 51), az *-m* képzőt már régóta állítmányi helyzetűnek is elemzik, A. Jászó (1969).

4. Összefüggések

Csaknem minden rokon nyelvben előfordul a határozóragos főnév állítmányi helyzetben, Klemm (1927: 398–9), ! Itkonen (1966: 303–5): *md lang-so-nzo l'embe tulup* ‘meleg bunda (van) rajta’ Keresztes (1990: 81), vtj *mi dorišen čupči šur kīdok-īn* ‘tőlünk a Csepca folyó messze (van)’, Csúcs (1990: 62), m *Ebben a rekkenő melegben is nyakunkban a kifordított bunda*. Gombocz (1929: 46), m *Magyarózi torony alja, körös-körül bazsarózsa*, vog *ām ālāšem khāsā-t* ‘a csapdám messze (van), MK 110b., osztj *mā kāt-nā* ‘én a házban (vagyok)’ Honti (1984: 98), szölk *pidet tūn pūčo-χen* ‘fészke (a) földnek a belsejében’ Hajdú (1968: 206).

Ehhez hasonló szerkezet az olyan összetett állítmány, amelynek névszói része translativus ragos névszó, B. Székely (1993): osztj *suss-i jis* ‘ősz lett’ Honti (1984: 64), szölk *imakotat-qo eŋa* ‘öregasszony lett’ Bekker (1978: 163).

Mindezeket alapul véve, ha az állítmányi helyzetben előfordulhattak határozóragos főnevek, és ugyanilyen helyzetben participiumok is, akkor – visszafelé lépve az időben – feltehetjük, hogy a participiumok is határozóragos alakok, csak határozóragos igeik. Mindezt már széleskörűen bizonyította Mészöly és Nyíri, Mészöly (1926, 1942, 1956) megfelelő részei, Nyíri (1965a, 1965b, 1976) főként a magyar anyaggal kapcsolatban, de bősséggel bevonnak finnugor példákat is vizsgálatukba. Ez a kutatási irány sajnálatos módon háttérbe szorult, pedig igen termékeny szemléletmódnak tarthatjuk.

A továbbiakban három szemponttal toldjuk meg ezt a feltevést:

- döntő fontosságúnak tartjuk a hangalaki egybeesést a participiumképzők (és egyéb itt nem tárgyalt igenevek) és a határozóragok között,
- az igeveves szerkezet határozóragozható, ez csak úgy lehetséges, ha örzi eredeti határozói szerepét,
- egyeztetés van az állapothatározói igeveves szerkezet és az alanya között csakúgy, mint és az igei állítmány és alanya között.

A határozóragos főnév ragjának hangalaki rekonstrukcióját a szakirodalom alapján mutatjuk be, és rájuk vonatkozóan javasolunk egy szintaktikai felírasmódot.

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{VP} NP _{nA} VP]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Hajdú (1966: 120–121).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PFU * [_{VP} NP _{lA} VP]	+	+	–	+	+	+	+	+	+	+	–

Hajdú (1966: 121–2).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{VP} NP _{lA} VP]	+	+	–	–	+	+	+	+	+	–	+

Häkkinen (1983: 75–7), Alvre (1986), Serebrennikov (1989: 160), B. Székely (1994, 1996a).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{VP} NP _{mA} VP]	–	–	–	+	+	–	+	+	+	+	+

Nyíri (1970), B. Székely (1997).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{VP} NP _{kA} VP]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Hajdú (1966: 123–5).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PU * [_{VP} NP _{nA} VP]	+	+	–	–	+	+	+	–	–	–	+

Hajdú (1966: 123).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PFU * [_{VP} NP _{jA} VP]	+	+	–	–	–	–	+	+	–	–	–

Hajdú (1966: 125).

nyelvek	fi	é	lp	md	cser	vtj	zrj	m	vog	osztj	szam
PFU * [_{VP} NP _{čA} VP]	+	+	–	–	–	–	+	+	–	–	–

Hajdú (1966: 65).

Miként a szintaktikai rekonstrukcióból látható, igemódosítóként (határozóként) fordulnak elő ezek a határozóragok. Ugyanezt a tulajdonságukat megtartják az állapot-határozós igeneves szerkezetben is, az igeneves szerkezet határozóragozható: m *Idegen*

földön jár-ta-m-ban, jutott nekem a bánatban. Ezt a tulajdonságát magával viszi az egyeztetéssel, miként egyeztetve van az igeneves szerkezet alanya az igenévvvel, azonképpen az ige is egyeztetve van az alannyal.

Fejtegetésünk vázlatos összefoglalása a szerkezeti elemzéseket felhasználva a következő. Az [_{NP} VP_{suff} NP], azaz a melléknévi igenévképzős szó szerkezet és az [_S NP VP_{suff}], azaz a melléknévi igenevek állítmányi helyzete ugyanazon suffixált morféma jelzői és állítmányi előfordulása (HBK. *Menyi milostben terumteve ... adamut ~ Hadlaui choltat terumteve istentvl*). Ha a határozóragos névszó állítmányi helyzetben ősi örökség ([_SNP1 NP2_{suff}] –, akkor ezek a suffixumok határozóragok pedig nyilvánvalóan azonosak a [_{VP} NP_{suff} VP] határozós szintagmában lévő kapcsolóelemmel – akkor feltehető az uráli nyelvek fejlődéstörténetének egy olyan korszaka, amelyikben az állítmányi helyzetben előforduló szó szófaja (V vagy N) indifferens volt: [_S NP XP_{suff}]. Ennek alapján talán úgy módosíthatnánk a két kategória morfológiai szemléletű szembeállítását, hogy az igéhez is járulhattak esetragok, Hajdú (1966: 57), nemcsak a névszókhoz. Így a nominalis állítmány – verbalis állítmány szembeállítása, Klemm (1922: 10–1, 1927), Hajdú (1966: 77), feloldható abban a szintaktikai szemléletben, amelyet kifejtettünk, tudniillik azt, hogy az állítmányi helyzetbe tett N és V kategória szempontjából nem az a fontos, hogy milyen szófajú, hanem az, hogy milyen helyzetben van [_SN_{VP}XP_{suff}]. Ez a fejlődés azután olyan pontra érkezhetett, amikor már ez a lehetőség nem állt fenn, az igéhez kapcsolódó elemek állandósultak, képzőkké, időjelekké váltak, Harms (1981: 1032a). A fentiekben csupán néhány nyilvánvaló összefüggésre mutatunk rá, de úgy gondoljuk, hogy járható úton vagyunk.

IRODALOM

- Alvre, Paul 1986: Zu den finnisch-ugrischen I-Kasus, *Sovetskoe Finno-Ugrovedenie* 22, 81–7.
- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor – morfológia*, Budapest, Akadémiai.
- Bekker, Erina Geyrichovna. 1978: *Kategorija padeža v sel'kupskom jazyke*, Tomsk, Izdatel'stvo TGU.
- Bereczki Gábor 1988: Geschichte der wolgafinnischen Sprachen, in Sinor szerk.: 314–50.
- Bereczki Gábor 1990: *Chrestomathia Ceremissica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Csúcs Sándor 1990: *Chrestomathia Votiacica*, Budapest, Tankönyvkiadó

- Gombocz Zoltán 1929: *Történeti magyar nyelvtan V: Mondattan*. Dr. Gombocz Zoltán e. ny. r.tanár úr előadásai alapján összeállította Dr. Hegyi Károly középisk. tanár. Kiadja a Budapesti Bölcsésztanhallgatók „Árpád” Bajtársi Egyesülete.
- Harms, Robert T. 1981: Uralic, in: *Encyclopaedia Britannica* 18, 1022–32.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Häkkinen, Kaisa 1983: *Suomen kielen vanhimmosta sanastosta ja sen tutkimuksesta = Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja* 17, Turku, Turun yliopiston offsetpaino.
- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiacica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Itkonen, Erkki 1966: *Kieli ja sen tutkimus*, Helsinki, Werner Söderström Osakeyhtio.
- A. Jászó Anna 1969: Melléknévi igenevek verbum finitumként az osztják nyelv szigvái nyelvjárásában, *Nyelvtudományi Közlemények* 71, 123–7.
- A. Jászó Anna 1991: Az igenevek, in Benkő szerk.: 319–52).
- A. Jászó Anna 1992: Az igenevek, in Benkő szerk.: 411–54).
- Keresztes László 1990: *Chrestomathia Morduinica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Sz. Kispál Magdolna 1966: *A vogul igenév mondattana*, Budapest, Akadémiai.
- Klemm Antal 1916: A vogul alárendelő viszony, in: *A pannonthalmi főapátsági főiskola 1915–16. évkönyve*, Pannonthalma, 134–92.
- Klemm Antal 1922: A magyar mondat ősi elemei, *Magyar Nyelv* 18, 10–17.
- Klemm Antal 1927: A finnugor mondat őstörténete, *Magyar Nyelv* 23, 328–41.
- Korhonen, Mikko 1988: The history of the Lapp language, in Sinor szerk.: 264–87.
- Kulonen-Korhonen, Ulla 1993: *Johdatus unkarin kielen historiaan*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laanest, Arvo 1982: *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*, Hamburg, Buske.
- Lakó György 1986: *Chrestomathia Lapponica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Lavotha Ödön 1960: *Észt nyelvkönyv*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Lehtisalo, Toivo 1936: *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 72, Helsinki.
- Mészöly Gedeon 1926: A Halotti Beszéd *eleve* szava s az adverbiumból lett nomenek a magyarban és a vogulban, *Magyar Nyelv* 22, 84–92.
- Mészöly Gedeon 1941: Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának, élete, *Nép és Nyelv* 1, 18 passim, Kolozsvár.
- Mészöly Gedeon 1942: *Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján = Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Philologica* 14, Szeged.
- Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Mikola Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen, in Sinor szerk.: 219–263.
- MK = Munkácsi Bernát–Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai.

- Munkácsi Bernát 1894: *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve* = *Ugor Füzetek* 11, Budapest.
- Nyíri Antal 1965a: Zur Geschichte des ungarischen Partizipsuffixes -t, -tt, *CSIFU* (= Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum), 359–66.
- Nyíri Antal 1965b: Az -ó, -ő képzős igenevek történetéhez, *Néprajz és Nyelvtudomány* 9, 23–31.
- Nyíri Antal 1970: Über ein finnisch-ugrisches Lokalkasussuffix -m, *Néprajz és Nyelvtudomány* 14, 63–5.
- Nyíri Antal 1976: Zur Geschichte des Personalsuffixes -n in den ungarischen Zeitwörtern, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 40, 135–45.
- Papp István 1956: *Finn nyelvkönyv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Raun, Alo 1988: Proto-Uralic comparative historical morphosyntax, in Sinor szerk.: 555–71.
- Rédei Károly 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rédei Károly 1988: Geschichte der permischen Sprachen, in Sinor szerk.: 351–94.
- Rédei Károly 1996: A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere, *Magyar Nyelv* 92, 129–38.
- Schütz József 1910–1911: Az északi-osztják szóképzés, *Nyelvtudományi Közlemények* 40, 1–75.
- Serebrennikov, Boris Aleksandrovič szerk. 1989: *Finno-vol'žskaja jazykovaja obščnost'*, Moskva, Nauka.
- Sinor, Denis szerk. 1988: *The Uralic languages: description, history and foreign influences*, Leiden, E. J. Brill.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in Benkő szerk.: 188–258.
- B. Székely Gábor 1993: On the origin of the predicative particle in Eastern Ostyak, *Linguistica Uralica* 29, 124–7.
- B. Székely Gábor 1994: Néhány határozószavunk *l*-jének finnugor hátteréről, in Papp Lajos szerk.: *A lexikológia és a lexikográfia elmélete és módszertana (előadás-vázlatok)*, Eger, 6.
- B. Székely Gábor 1996: Ob analize nekotorych obsko-ugorskich padežnyh sintagm, opredeljavuščich prostranstvennyje otnošenija, *Linguistica Uralica* 32, 171–86.
- B. Székely Gábor 1997: Adalékok az uráli lokatívuszi **m* határozórag feltevéséhez, in Büky László szerk. 1997: *Nyíri Antal kilencvenéves*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 159–61.
- Tauli, Valter 1973: *Standard Estonian grammar I: Phonology, morphology, word-formation* = *Acta Universitatis Upsaliensis: Studia Uralica et Altaica Upsaliensa* 14, Uppsala.

AZ ÁLLÍTMÁNY–JELZŐ TENGELYPOZÍCIÓBÓL KIVÁLÓ ELEM TÍPUSOK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A -HATÓ KÉPZŐRE

H. TÓTH TIBOR

1. 1. Az állítmányi és a jelzői mondatrészhelyzet és e két pozíció mélyebb összefüggése az egyik legfontosabb grammatikai kérdés, mivel a mondat központi része, magja: az ige számára a lexikalizálódás, absztrahálódás egyik útja a jelzői pozíción keresztül vezet. Az elvonatkoztatás, a szóvá szilárdulás viszont párhuzamosan halad a kultúra, a közösségi gondolkodás és praxis fejlődésével. A pragmatikai, kommunikatív funkciók és a morfémák között az átjárást a mondat szintje jelenti: ilyen értelemben tehát **a mondat a nyelvi változások színtere**. A nagyobb hatóerők (kommunikatív, pragmatikai szerepek) is ebben a keretben érvényesülnek: grammatizálódnak. Minél grammatikaibb és absztraktabb egy elem, annál közelebb áll gondolkodásunk valódi folyamataihoz, annál inkább „nem fejez ki semmit” – pontosabban: annál kevésbé tudjuk a funkcióját azonosítani, annál inkább a nagyobb közlési összefüggések történeti terméke, vagyis annál mélyebben ágyazódtak bele a sokszori használat pragmatikai-kulturális összetevői is (l. pl. a determináltság eszközei, a névelő, a tárgyrag, a tárgyas ragozás, a *meg-* igekötő kérdései stb.). Természete tehát egyre több olyan tényezőtől függ, melyeket nem ismerünk (multifaktorialitás). Az ún. alacsonyabb (Lengyel 1989), tehát grammatikaibb szintek felé is a parole-tapasztalatokon keresztül vezet az út. Ezek kiértékelésétől függ az elvonatkoztatott állandó érték. Az egyes elemtípusok, morfémák, szófaji kategóriák prototípusainak és egyedeinek vizsgálatakor azonban különböző mértékben kell összpontosítanunk a grammatikai és a pragmatikai tényezőkre. A kötőszók, módosítószók vizsgálata például mindig is pragmatikai területen zajlott, akkor is, amikor még nem is létezett a pragmatika mint tudományterület. A fogalomszók, pl. a főnevek jelentésváltozásait viszont eleinte kizárólag a jelölt változásaiból próbálták magyarázni. Az elvontabb fogalmak és az absztraktabb szófaji kategóriák vizsgálata azonban már nehezebbnek bizonyult: egyre nagyobb szerep jutott a magyarázatokban az intellektus működését strukturálisan kifejező mondat szerkezetnek, a grammatikának. – A gondolkodás fejlődésével párhuzamosan lesz egyre bonyolultabb, osztottabb, differenciáltabb, kategorizáltabb a nyelvi eszközrendszer, és vitathatatlanul a mondat az a központi kategória, mely e tekintetben a fő figyelmet megérdemli. – A mondat létrehozását még elég egyértelműen a nyelv szabályainak, a grammatika érvényesülésének területeként tarthatjuk számon, s jelentése is tisztán nyelvinek mondható (Antal 1979). A mondatok között még van ugyan némi szerepe a nyelvtani eszközöknek és szabályoknak, ám egyre kevésbé beszélhetünk grammatikáról és jelentésről, egyre

inkább tartalomról, logikai és asszociatív viszonyokról, pragmatikai és kommunikatív szokottságról, beidegződésekről. A grammatika szerepét átveszi a gyakoriság, a szokottság, a beszédhelyzetek, műfajok, stratégiák logikája, sémája, és már nem beszélhetünk agrammatikusságról, csak logikátlanságról, érthetlenségről, jól vagy kevésbé jól boldoguló (Austin 1955), hatásos és hatástalan, célszerű és célszerűtlen, esetleg szép vagy nem szép, ügyes vagy ügyetlen megnyilvánulásról, szerkesztésről, kifejezőmódról. A jelentés területén pedig a konvencionális helyét egyre inkább átveszi a sajátos, az egyéni és egyedi. A tipikus és az általános helyett egyre többször jelenik meg a konkrét. – A történeti folyamat ugyanez megfordítva: a sok egyszeri megnyilatkozásból a közönség eljut a tipikushoz, a közöshöz. Tehát a nyelv a társadalmi csoport szellemiségének, társadalmi voltának genetikai kódja a kultúrával együtt.

1. 2. Általánosan érvényesnek tekinthetjük a nyelvi változásokban, hogy az idők haladtával az explicitből implicit, a motiváltból kövület, a konkrétból absztrakt, a személyesből személytelen, a határozottból határozatlan válik, a változás tehát ilyen irányokba tart. Mivel ezek az irányok és kategóriák történetileg is eléggé jól értelmezhetők, könnyen szemléltethetjük azt a jelenséget, hogy az újabb és újabb nyelvállapotokban egyre differenciáltabb rendszert kellene tudnunk használni. A differenciálódások, a közismert **morféma- és kategóriaváltozások, a családosulások** a magyarban is jórészt az igei szóalakok és morfémák állítmányi szerepének jelzőivé transzformálódásával hozhatók összefüggésbe; például: az igealakok időjelei megfeleltethetők a melléknévi igenév képzőinek; a lativuszi eredetű *-é* birtokjel ugyanabból a morfémából differenciálódott, mint az *-i* melléknévképző; az *-a/-e* végű melléknéveink nagy részében is az az *-á/-é* morféma lappang, amely másik irányban az *-ó/-ő* igenévképző őse stb. E morfémák funkciófejlődése az állítmányi és a jelzői mondathelyzet különbségeinek és azonosságainak összevetésével vezethető le. (Az állítmány és a jelző transzform viszonyának egyik legjobb kifejtése Deme Lászlónál található: Deme 1976.) – A kérdés történeti és gyakorlati vizsgálatában különösen sokat tettek a szegedi iskola képviselői, Mészöly Gedeon (1956) és Nyíri Antal (1965 a, b). Különös érdemük, hogy történeti fejtegetéseikben és szófejtéseikben a komplex vizsgálat szükségességét hangsúlyozták, és példa értékűen alkalmazták is (vö. a stílustörténeti módszer és a komplexitás, a kultúrantropológiai teljesség az ő vizsgálataikban, a táj, a nép, a nyelv, illetőleg a mondat, a szituáció, a grammatika és a jelentés elválaszthatatlansága), továbbá hogy a mondaton területén fölismerték a mondat egyik tengelyének is tekinthető transzform vonal szerepének jelentőségét. **Az állítmányi– jelzői és a határozói szerep összefüggéseinek fölvezetésével,** e viszonyoknak a morfémátörténetben és a szófejtésben való következetes felhasználásával demonstrálták is a fölismerés jelentőségét (l. pl. a következő morfémák kérdését: a **-k* lativuszi elem folyományaként az *-á/-é* jeles múlt idő, az *-ó/-ő* igenévképző, a *-t/-tt* jeles múlt és a, befejezett melléknévi igenév képzője, a *-ván/-vén* igenévképző, a *-talan/-telen* fosztóképző stb.; Szabó 1971).

Az állítmány jelzőként való megjelenése szükségszerűen hozza magával a szórendi-grammatikai kötöttségeknek a nagyobb fokát, és a szemantikai dekonkretizálódást is: a szó az aktuális állítás szintjéről átkerül az emlékeztetés, az említés, a felidézés

szintjére (Deme 1976). A közösség pragmatikai ismereteit szemantikaivá teszik, a jelentésbe integrálják a jelző grammatikai, formai kötöttségei, az absztrahálódás egyik útját nyitva meg az aktuális és a konkrét előtt. A **-HATÓ képzős igenévi alakok mondatbeli alkalmazásának mai bizonytalanságai**, újabb fejleményei – amint alább bemutatom – szintén ezzel a tengellyel függnek össze, hiszen az igei-igenévi és a melléknévi kategóriák közötti átmenetek és különbségek újabb megnyilvánulásairól van szó.

2. 0. A -ható/-hető képzős szavak kategóriailleszkedéseinek ingadozása a jelentés, a szófajiság és az alaki viselkedés (a többesjelezés előhangzó-ingadozásának) tükrében. E képző működése – különös tekintettel az előhangzós többes szám értelmezésére – jól szemlélteti a jelentés absztrahálódásának, a kategóriaváltásnak és a nyelvi változás természetének a kérdését.

2. 1. A képző mai nyelvi megjelenései. Tipikus mai nyelvi példák a következők: ezek a feladatok *nem megoldhatók*; az érvei *nehezen elfogadhatók* – illetőleg: ezek az emberek *nem büntethetőek*; a problémák *láthatóak*, az újságban *efféle számítások is olvashatóak*. Továbbá ilyen példát is találunk: *arra törekszik, hogy bemutassa: mennyiben alkalmazhatóak a kutatások eredményei erre az esetre*; vagy: *az a priori kategóriák értelmező rendszerekként is tekinthetőek* stb. Az itt bemutatott néhány példa **-HATÓ** képzős formáit nyelvhelyességi szempontból kifogásolhatjuk, hiszen ma még egyértelműen az alábbiak a grammatikusabbak: *nem oldhatók meg*, *nehezen fogadhatók el*, illetőleg: *nem büntethetők*, *láthatók*, *olvashatók*, *alkalmazhatóak* stb.

2. 2. 1. A probléma kibontása. A példák két problémát is fölvetnek: a szórend, az igekötő elmozdulásának kérdését és a többesjel előtti előhangzó kérdését. Az utóbbi problémát már vizsgálták korábban is. Ruzsiczky Éva (1955) észleli először az *-ó/-ő* képzős igenévek előhangzós toldalékolásának terjedését. Megállapítja, hogy főként az állítmányi szerepű és melléknévi szófajiságú elemek jelennek meg előhangzóval, illetve hogy a főnévi használatú elemek elő-(kötő)hangzó nélkül, a melléknéviak előhangzóval, az igenéviak pedig ingadozóan toldalékolódnak. (Az előhangzó kérdése különösen erőteljesen jelentkezik a képzőborkorként funkcionáló *-ható/-hető* képzőben, ezért az előhangzós megoldás mögött meghúzódó grammatikai problémát a **-HATÓ** képzős szavakon és kategóriájukon – igeneveken – fogjuk vizsgálni.) – A **-HATÓ** képző önállóságát Velcsov Mártonné (1971–72) mutatja be újabb példákon. – A Nyelvművelő kézikönyv (Grétsy 1985) csak a többesjel előtti előhangzó-használat kérdésénél foglalkozik az ide tartozó jelenségekkel, és csakis az *-i*, illetve az *-ó/-ő* (igenév)képző után előforduló esetekkel: „Mivel a kötőhangzós formák az utóbbi évtizedekben határozottan megszaporodtak, erre az aránylag gyors és feltűnő változásra sokan érzékenyek is. A beszélők egy része – főleg a fiatalabb nemzedék – érezhetően rokonszenvez vele, s akarva-akaratlan erősíti ezt a tendenciát, másik részük ellenben – elsősorban az idősebb korosztály – idegenkedik tőle, a már jobban meggyökerezett [...] *bántók*, *eltérők*, *fárasztók*-féle hagyományosabb formákkal él.” A tendencia erősödésével számol a kézikönyv. – Noha e megállapítások egyébként helyesek, és a további terjedést jósoló előrejelzés is igazolódott, a **-HATÓ** képzőnél még nem tárgyalják a szerzők a problémát, és a

többsajnál való tárgyalás sem tér ki elméleti kérdésekre. – Magam is foglalkoztam a kérdéssel egy ismeretterjesztő cikksorozat részeként (H. Tóth 1995). Többek között a következőket írtam: „Ha az igéből alkalmilag képeztük az igenevet speciális jelentés nélkül, és az ige a bővítményét is megtartotta az igenévi formában, akkor csak az előhangzó nélküli változat a helyes és magyaros a többes szám *-k* eleme előtt. Például: *a két érték/pont között ingadozó, az alább következő, az egymást megelőző, a kérdést megválaszolók, az órák óta itt tartózkodók* stb. Ha jelentésváltozás ment végbe az igenévi alakon – vagy melléknévi, tehát tulajdonságjelölő irányban, pl. *tartózkodó, megértő, bosszantó* stb., vagy főnévi irányban, pl.: *író, kereső, vonó, vakaró, köptető, égő, néző, étkező, vasaló, sütő* stb. –, akkor ismét egyértelmű szabályszerűséggel toldalékolunk: a melléknévi alakok után az előhangzós és az előhangzó nélküli változat egyaránt megfelelő (...) ... . Főnevesült, tehát szófajt változtató szavak esetében kizárólag az előhangzó nélküli változat lehet helyes, mivel a főnevek is így toldalékolódnak magánhangzó után: *nézők, keresők, írók, égők* – akként, mint: *hajók, tetők, mezők, bírók*. Itt lehet igazán fölmérni ennek az egyetlen egy kis előhangzónak a hatalmas szerepét; ugyanis képes a szófajváltást egyértelműen jelölni.” Ez a gondolatmenet teljesen megfelel mostani fölfogásomnak. – Legújabbban a Magyar ragozási szótár elkészítésében és az alakmegoszlás vizsgálatában kiemelkedő szerepet játszó Elekfi László (1998) válaszolja a kérdés néhány részletét, és a következő megállapítást, illetőleg megjegyzést teszi: „A melléknemekre érvényes tendencia azonban nem terjed ki a melléknévi igenevekre, ezért ilyen hármasság alakult ki: *-ók* a főnevek, *-óak* v. *-ók* a melléknevek, *-ók* a melléknévi igenevek többes számú végződése. Az utóbbi évtizedekben az utóbbi különbségtétel kissé elmosódik, amikor néhányan az *-óak* típusú többes számot kezdik igenévi értelmű szavaknál is használni.” Elekfi szerint a tárgyas igék csak *áthatók* lehetnek; továbbá: *beláthatóak* v. *beláthatók* ‘megértve elfogadhatók’, de a nagy távolságok például csak *beláthatók* stb.

2. 2. 2. A *-HATÓ* képzős formák terjedése nem újkeletű, már a múlt század végén is megemlékeztek róla nyelvészeink, és azóta folyamatosan jelen van a nyelvművelő, tanácsadó könyvek lapjain (vö. áttekintés: Ruzsiczky 1955). Éppen ezért célszerű nagyobb távlatban is rátekinteni a jelenségre. Az értelmező szótárban meglevő (l. Papp 1969) *-ható/-hető* képzős szavaink közül néhány igen gyakran előfordulót a készülő akadémiai-nagyszótár számítógépes anyagában is ellenőriztem: a *látható, érthető, található* igenév-melléknevek többes számú alakjaiban a következő megoszlást tapasztaljuk: a *láthatók, érthetők, találhatók*-féle előhangzó nélküli formák szinte egyeduralkodók. Az előhangzós változatok aránya igen csekély, a több száz előhangzótlannal szemben csupán hét (*láthatóak*), illetve négy (*érthetőek*) ilyen alak szerepel az anyagban, a *található* esetében pedig egyetlen példa sem akad az előhangzós többesre. További igen lényeges mozzanat: az említett néhány kivételesnek tűnő változat is csak a XX. század negyvenes éveiben jelenik meg. – Ezek az adatok megerősítik azt a vélekedést, hogy az előhangzós változatok igazi térhódítása századunk közepére tehető, a *-HATÓ* képzős forma és előhangzós többesszáma pedig az utóbbi egy-két évtizedben terjed – rohamosan.

2. 2. 3. a) A következőkben azt tekintjük át röviden, hogy milyen **szintaktikai, kategóriabeli és jelentésbeli problémák** húzódnak meg a jelenség háttérében. – Az állítmányi és a jelzői szerep szintaktikailag transzform jellege, jelentősen különböző, de kölcsönös viszonyban értelmezhető szerepe alapozza meg a mondat tengelyében lezajló változások jelentős részét (l. fentebb). – A *-HATÓ* képző ehhez az igei–igenévi elemcsoporthoz tartozik: általában tárgyas igei tőhöz kapcsolódik a lehetőség modalitásának kifejezésére szolgáló *-HAT* képzőnk, valamint a folyamatos melléknévi igenév képzője, az *-ó/-ő* (a tő fölfogására vö. Kiefer 1998). A *-HATÓ* képzős szavak nyelvi viselkedése egyike a leggrammatikaibb jellegű problémáknak. – A *-HATÓ*-t az akadémiai nyelvtantól kezdve az Új magyar nyelvtan morfológiai fejezetéig mindenütt melléknévképzőként tartják számon. Én egyértelműen igenévi képzőnek tartom – természetesen az *-ó/-ő* vagy a *-t/-tt* képzős igenevek melléknévi lexikalizálódásával párhuzamosan a *-HATÓ* esetében is tipikusnak tartva az igenévi → melléknévi értékváltást, kettősséget (potenciális és gyakran meg is valósuló melléknéviség). Ennek indoklását az alább kifejtendők tartalmazzák.

A *-HATÓ* képzős szavak igenévisége. Ha csak a mai igenévképzőinket tekintjük grammatikai szempontból (az igenevek csoportosításához l. pl. Károly 1956), s kontrollként figyeljük a nem igenévi *-ATLAN*-t, *-HATATLAN*-t, *-ÁS*-t is, főképpen pedig a *-HATÓ*-t, azt látjuk, hogy a *-HATÓ* az igei tartalom megőrzése és a bővíthetőség, valamint az igekötő hátra kerülése alapján a legigeibb igenevekkel tart: a határozói, a főnévi igenévvel és a melléknéviak közül az *-ANDÓ*-val. Igei szórendet és bővítményszerkezetet követő igenevek: határozói igenév; a melléknévi típusból az *-ANDÓ* és a *-HATÓ* egymást kiegészítő funkcióban; főnévi igenév. Melléknévi típusú (jelzői pozícióra alakult) igenevek: befejezett melléknévi igenév; folyamatos melléknévi igenév. Az utóbbiak alkalmi tapadásos főnevesülése mindennapos, egyébként viszont állítmányként nem szokásosak a magyarban. (Ezzel szorosan összefügg az igeidőjelektől való – történetileg korábbi – funkcióelkülönlődésük; a mai igenévképzős alakok bezáródtak a jelzői szerepbe.) A melléknévi értékű igenevekben az igekötő nem kerülhet az ige mögé, míg a többiekben igen (semilyen mondatrészi szerepben nincs *vevő észre, emelkedő fel, talált ki* stb. szórendű igenév). Az *-ANDÓ*-ban a jövőre utaló *-nd-* morféma bokról szerves fejlődés eredményeként szolgáltatja a 'kell, szükséges' jelentést, s egy-két kivételtől eltekintve az *-andó/-endő* nem is volt alkalmas arra, hogy absztrahálódjék, fogalmilag egységesedjék, bővítményi környezetétől megváljon, mint az *-ó/-ő* és a *-t/-tt* képzős igenevek, melyeknek jó része elveszítette alapjelentését, illetve kapcsolatát az igei tövel, és sajátos értelmű, sajátos szófaji kategóriájú elemmé vált (melléknév, főnév). Az *-ANDÓ*-val minden lényeges pontban párhuzamot mutat a *-HATÓ*: passzív funkciójú, igekötője hátra is kerülhet, jelentése pedig a lehetőség szemantikáját-pragmatikáját építi be az igenévbe.

A *-HATÓ* igenévi–melléknévi kategóriaképző viszonya olyan, mint az *-ó/-ő* képzőé, viszont főnevesülést – még? – nem találhatunk. Másrészt: a *-HATÓ* képzős alakok igeisége még erős, ez most van átalakulóban; szórendje szerint még igei, illetve

határozói igenévi mintára viselkedik a vele képzett származék. Mind a határozói, mind a főnévi, mind pedig a *-HATÓ* képzős igenév kiemelkedő szerepet játszik a mindennapi beszéd személytelen szerkezeteinek, mediális típusú igei konstrukcióinak létrehozásában is (*a ruha ki lesz tisztítva, a sértés el lesz felejtve, a munka ki volt neki adva*; még pongyolább köznap példákban: *Fénymásolva lesz?* 'Fénymásolást kér?'; *lehet enni, kellene már menni, jó volna abbahagyni; csak ez készítendő elő; csak ezek fogadhatók el* stb.).

A melléknévi típusú igenév, a melléknév és a főnév szófaji kategóriájának főbb összefüggései. – Jelzői, specifikáló, determináló szerepben melléknévi értékű szófaj fejlődik. Ez a melléknévi típusú igenév pozíciója, és bölcsője további kategória- és jelentésváltozásoknak: ez a mondatbeli helyzet lehet az előzménye minden **melléknév** kialakulásának; a tulajdonság viszonylagos állandósága, fontossága és főnévhez, specifikálthoz való tipikus kötődése révén fogalmi, absztrakt jelentés fejlődik ki, kötődik meg a használatban. A gyakori, az adott beszédhelyzetben egyértelmű elemek egyre nagyobb szituációcsoportokat ívelnek át; közben a lexikai jelentés a szituáció jegyeit integrálja: pl. *dolgozó, tisztelendő, főlsgazdál, jövendő, jövő, véletlen* stb. – így **főnévi** lexémák fogalmiasodnak és válnak ki a megnyilatkozásból. A jelentésrögzülés a motiváció alapjául szolgáló ige jelentéséből hoz mozzanatokot, s a speciális értelmezés révén jelentésátvitelről szoktunk beszélni (Gombocz a tapadásról: 1926: 105, 190, Károly 1970). Ez a legösszetettebb, legszintaktikaibb útja a jelentések komplex átrendeződésének. A folyamat a denominális képzéssel ellenkező irányú mozgásokat tesz lehetővé szófajilag, de ugyanolyan erősen szintaktikai kötöttségű (mindkét művelet egy egész mondatot implikál, melynek állítmánya és vonzatai vannak – többé-kevésbé kötött szemantikájú argumentumokkal betöltve: ez a szótári jelentésmegadásokban és stílusminősítésekben válik megfoghatóvá). A szóösszetételek hasonlóképpen implikálnak egy-egy megnyilatkozást, azt a prototípust, amelyben létrejöhetnek.

2. 2. 3. b) A *-HATÓ* képzős szavak további toldalékolásának ingadozása, az előhangzó megjelenése a kategóriákhoz kötött, szófajilag és szemantikailag megfogható különbségtétel megnyilvánulása. Viselkedéséhez jó támpontot ad a melléknévi és igenévi értékben egyaránt használt, *-ó/-ő* képzős deverbális származékok viselkedése: *bántó, sértő* stb. – Főnévi (szubsztanciális) jelentéstulajdonítás jelzésére az előhangzó nélküli többes szolgál, pl.: *Íme: itt vannak a bántók és a sértők*. Ilyenkor az igei tartalom az igenévi szerepen át maradéktalanul megmarad, de alkalmilag főnevesül. Melléknévi (akcidentális) jelentéstulajdonítás jelzésére az előhangzós többes szolgál, pl.: *megjegyzéseik igen bántóak, sértőek*. Ekkor megszűnik az igei tartalommal való közvetlen kapcsolat, és grammatikailag a bővítés, a (vissza)konkretizálás is lehetetlen. Lehetséges azonban transzformációban az alapige visszahelyezése, de csak határozatlan értelmű (általánosítást kifejező) tárggyal: *ez sértő, bántó – ez sért, bánt valakit*; sőt: lexikális szinten az felel meg a melléknévi tartalomnak leginkább, ha potencializált igévé alakítjuk a főigét: *ez bántó – ez bántthat valakit*, ahol a *-hat/-het* olyan lehetőségre utal, amely társadalmilag érvényes praxist – pragmatikai vonatkozást, szokást, elfogadott nézetet, kulturális hiedelmet stb. (Horváth 1998) jelent; tehát a beszélő

előfeltételezi, hogy van olyan eset, amelyben az *ez bánt valakit* tartalom *ez bántja őt* konkretizálása igaz állítás lesz, sőt ez az eset társadalmilag a beszélő szerint jellemző is (tipikus, általános). A jelentés ezzel összefüggésben absztrakt, és egzisztenciálisan feltételezzük az adott tulajdonságot.

Itt máris jól látszik, hogy az aktuális mondanivalóból a praxison át van meg az átmenet a kategoriális szójelentéshez: a konkrét mondatnak még igeneve van, melynek odaértett konkrét bővítményei egy konkrét eset leíró képét adják, ez azonban idővel átalakulhat. Ezért a logikai, szemantikai vizsgálat, a pragmatikai és kategóriabeli értékek átrendeződésének feltárása csak a nyelvtörténeti szempont bevonásával lehetséges.

A jelentésvizsgálat egy-egy elem esetében a következő két szempontot egyesíti: – az elemhez kötött, specifikus változástényezők – ennek kulcsa a mondat és a szituáció (l. a tanulmány elején mondottakat); – a vizsgált elem kategóriájához kötött rendszertényezők, a hozzá kapcsolódó morféimák, szintaktikai viszonyok, melyek azonban szintén több vagy kevesebb specifikus hatás alatt állanak.

Például *A gazdát az állatok betegsége nagyon elkeserítette* mondathoz közvetlenül kapcsolódó szövegrészekben előfordulhat egy *a gazdát elkeserítő betegség*-féle szerkezet; majd erre visszautalva egy *az elkeserítő betegség*-féle szerkezet is. Ekkor az *elkeserítő* szónak mint konkrét, szituációs értelmű igenévnek a használata mozgósítja a hallgatóban az 'elkeseredés elviselője, átélője' tudattartalmát is (*a gazda*), tehát a bővítmény ott lesz a tudati háttérben. Ha azonban nincs konkrét tárgya az igei tartalomnak, csak a betegség minősítésére irányuló szándék van jelen a beszélőben, ti. hogy a betegséget annak következményével megjelölve tegye jellemzővé, sajátossá, akkor a tárgy közömbössé válik, az alany marad a középpontban: *ez a betegség elkeserít* + a ragozás neutralizálását szolgáló elem: *-ő* (a tulajdonság általános képzőjévé lép elő az igenévképző). Ugyanez jelzői szerepben még természetesebb, mivel a jelző még kevésbé kíván további bővítményt mint „lesüllyedt állítmány”, a mondandó fő vonalában mellékessé vált információ (Deme 1976: 74).

A jelenséget univerzális változási szabálynak tekinthetjük az absztrahálódásra (dekonkretizációra) vonatkozóan. (Számos példa mutatja ezt a sémát, pl. az *-at/-et*, *-tat/-tet*, *-ít* képző az okozás állandó tulajdonságként való megkötésének funkciójában: *világít, éget, szórakoztat* – l. az ún. tagolási főtípus kérdését (H. Tóth 1996), a tapadás, a metonimia szerepét stb., Horváth 1993).

Az előhangzókérdés tehát a folyamatos melléknévi igenévre és ennek melléknévi használatára nézve – a fentiek fényében – így foglalható össze: pontos és következetes grammatikalitással csak az élettelen alanyokra vonatkoztatva használhatjuk az előhangzós többszt alkalmi főnevesülésben: *a megjegyzéseket – a sértőket – nem vette figyelembe* (tehát a megjegyzések a beszélő szerint a *sértő* melléknévvvel minősíthetők) – *a megjegyzéseket, az egyébként őt is sértőket, nem méltatta figyelemre* stb. Praktikus szabályként tehát megfogalmazhatjuk, hogy alkalmi főnevesülés vagy kategóriaváltás esetén előhangzós formát csak akkor használunk, ha bővítmény nélkül és melléknévi értelemben jelenik meg a *-HATÓ* képzős igeszarmazék; ha bővítménnyel vagy konkretizált értelemben használjuk ugyanezt a képzett szót, akkor előhangzó nélkül szerkesz-

tünk. Az előhangzó melléknévi kategóriát és jelentést implikáló megjelenése a *-HATÓ* képzős igezármazékokban szintén következetesen érvényesül, már ami a grammatikai lehetőségeket és a választékos, igényes nyelvhasználatot illeti. Ha például azt halljuk, hogy ezek vagy azok az élelmiszerek és gyógyteák *reggel, délben, este, éjjel, tehát minden napszakban fogyaszthatók*, akkor ehhez olyan értelmezést rendelünk hozzá, amely így is kifejezhető: 'reggel, délben, este és éjjel is fogyaszthatjuk' stb. Ha azonban azt mondják nekünk, hogy ezek a készítmények *minden napszakban fogyaszthatóak*, akkor valószínűleg tréfának fogjuk fel a mondottakat, hiszen természetes, hogy néhány óra alatt nem változik meg az élelmiszerek fogaszthatósága, tehát frissessége, élvezeti értéke stb. Az első esetben tehát egy általános cselekvésszónév; egy igei tartalom jelent meg, a másodikban viszont egy akcidentális fogalomra asszociáltunk. Ennek az oka a nyelvtani szerkezetben van: a vonzat számára az előhangzóval kapcsolt fő átjárhatatlanná válik (ezért nem tiszta grammatikalitása, sőt inkább agrammatikális például az ilyen szerkezet: **az ebből abba a füzetbe átírhatóak*, még inkább az **abba a füzetbe átíratlanok*). Ez a fajta kategoriális sorompó áll elő a képzések jó részében, mivel lexikális határok jelennek meg: a szemantikai határ grammatikaival jár együtt (pl. *-ás/-és, -talan/-telen*; szóösszetételek, állandó szókapcsolatok stb.). Itt lép be a lexikon mint szabályozó modul, hiszen az előhangzó mintegy utasítást ad arra, hogy melléknévi, állandósult jelentést keressünk a szóalakhoz. Ha van ilyen tipikus melléknévi fogalmi jelentés, akkor ez egyértelműsíti a helyzetet, s a bővítményt a szó csak alkalmi, állítmányi határozóként fogadja el. Ha viszont nincs ilyen tipikus jelentés, akkor csak az igei fő jelentése marad a *-HATÓ* képző számára: ekkor az igenévi és a melléknévi jelentés nem mutat eltérést, de kategoriabeli interferencia áll elő a finomabb nyelvérzékűek észlelésében, s ennek következtében vagy rossznak ítélik a használt szerkezetet, vagy arra gondolnak, hogy nem ismerik a melléknévi jelentést, amit a beszélő viszont nyilván ismer.

Az előhangzók megjelenése, viselkedése egyébként a funkciós, kötött morféma-alternációhoz, a szerepelkülönülést jelölő alakváltozatok kérdéséhez is tartozik, és külön tárgyalást érdemel. Itt csupán rövid kitérőként utalok arra, hogy mind az előhangzó megjelenése (hiány-megjelenés oppozíció), mind annak minősége (minőségi oppozíció), mind pedig a tövégi mássalhangzó nyúlása használatos a melléknévi-főnévi értelem, használat következetes elhatárolására. Tipikus példa a *gonoszok-gonoszak, gonoszt-gonoszat* (*Akarsz hallani tőle valami gonoszt?*), *gonoszon-gonoszan* szembenállás; kevésbé ismert a nyelvjárási *sörösök-sörössek, sörösön-sörössen*, illetve *vizesek-vizessek, vizesen-vizessen* oppozíció.

A fentebb ismertetett mechanizmus a kevésbé igényes beszédben elvezethet odáig, hogy a vonzat mégis átlépi a kategóriahatárt. Ennek jelei is mutatkoznak a mai nyelvhasználatban (l. pl. az *arra törekszik, hogy bemutassa: mennyiben alkalmazhatóak a kutatások eredményei erre az esetre*; vagy: *ők erről nem lebeszélhetők* stb.). Ennek a terjedő jelenségnek hatása lehet az egész nyelvtanra. – Különösen tanulságos ebben a tekintetben a teljesen melléknévi, tehát a főigei vonzatot át nem engedő értéket nyert fosztóképzős melléknévek (*-talan/-telen, -hatatlan/-hetetlen*) elemzése. Ezek ugyanis

erősen lexikalizálódtak, sokszor régiek is, és igenévi szerepet nem tudnak ellátni. Ezért a deverbális melléknévi típusú szavak részrendszerében erősítik a *-HATÓ*-val képződött alakulatok merevségét, rugalmatlanságát, melléknévi jellegét. Létrejön egy olyan skála, ahol szabadabban érvényesül a szabályos alkotás, a kreativitás: lexikális kötöttség nélkül képezhetünk ugyanis az igéből *-HATÓ*-s alakokat és ennek tagadó változatát: *ez kimondható – emez nem kimondható*. Ismét döntő azonban a használatok különböző nyelvi műveltsége és gondolati igényessége: ti. az így terjedő nyelvi megoldást másképp használják föl az egyes beszélők. Az igényesebb beszélő számára újabb differenciálási lehetőségek és egyben kényszerítő utak nyílnak meg, míg mások új divatot alakítanak ki, és a lexikalizált eszközöket elhagyják. Következmény a nyelvre nézve: differenciált skála a választékos kifejezésben: *ez nem mondható ki ennyire rövid idő alatt – ez bizony kimondható – (nem kimondható?) – kimondhatatlan* → további jelentéskülönülések; viszont alakcsökkenés, uniformizálódás az igénytelenebb kifejezésben: *kimondható – nem kimondható*, és csak a nagyon beágyazódott szavaknál marad meg reliktumként a *-hatatlan* (jelentése tovább specializálódik, a képző használatának köre leszűkül, elavul: *kimondhatatlan öröm*, de ez vagy az a szó *nem kimondható, ehetetlen* helyett *nem ehető*, viszont marad a *lehetetlen, kérlelhetetlen* stb., melyek így elszigetelődnek, és idővel demotiválódhatnak, rövidülhetnek is stb.). – Az *-atlan/-etlen* és a *-hatatlan/-hetetlen* használati körének vizsgálata is tanulságos lehet, erre azonban most nem térek ki.

2. 3. Nagyobb összefüggések a *-HATÓ* kapcsán. A *-HATÓ* képző mai nyelvi használatának szabályszerűségeiben tehát a szófaji kategóriák (jelentések, funkciók) által előírt szintaktikai műveletek fejeződnek ki. Az e képző révén létrejött modalitást integráló új funkció és jelentéskategória már nem csupán a hagyományos átmeneti szófajok – igenevek – értelmében átmeneti jellegű, hanem újabb szintjeit mutatja meg az átmenetiségnek, mivel sokkal differenciáltabb nyelvi rendszer áll a háttérben, mint mondjuk a kódexek korában (H. Tóth 1992, 1996); ez okozza a bizonytalanságot a nyelvhasználatban. A jelenséget szabályozó tényezők természetesen hierarchikusan strukturálódnak: szintaktikai kategóriajelentések, lexikailag rögzült jelentések és alkalmi, mondatbeli szemantikai árnyalatok kifejezésének igénye harcol egymással állandóan. Talán ez a differenciált és bonyolultabb rendszerbeli összefüggés mozditja a beszélők egy részét az egyszerűbb, uniformizált megoldások felé. – A melléknévi kategória előnyben részesítése a paneles, merevebb szerkesztésnek a terjedését is jelenti, mint már utaltam rá. Mintha egyre inkább meglátszana a nyelvi műveletlenség és bizonytalanság, de talán a legfőbb ok a személytelen panelgondolkodás, a kívülálló szerkesztés: miként a bibliafordításoknál a szenvedő képző eluralkodása – Isten állandó jelenlétének érzett és kötelezően éreztetett hatása miatt, akként ma a személytelen sablonfogalmazás kényszere: *ez megvitattott, ez eldöntött dolog, hogy...; ez nem megengedett, nem kerül megvitatásra, ez megvitatható, ez nem megvitatható – megvitathatóak* – stb. Továbbá: a szintetikus, hagyományos formák (Bencédy 1993) másként is háttérbe szorulnak, pl. az *ez elképzelhetetlen* helyett könnyebben csúszik ki egyesek száján az *ez nem elképzelhető*. Ezzel ugyanis jó néhány lexikai szabály mellőzhető, és nem kevés grammatikai is

(nem kell listázni az agynak az adott szó *-HATATLAN* képzős formáját, és eldöntetni, azt alkalmazza-e, vagy sem, hanem a mindenhol alkalmazható és jellegtelen, sokszor helytelen tagadott *-HATÓ* képzős alakot képezzük). A gondolkodás eltunyulását és uniformizáltságát érhetjük tetten ebben a manőverben. – Szociolingvisztikai szempontból is vizsgálható a jelenség (ez az ún. panellogika, mely rendkívül rugalmatlan, neológ jellegű, és a fiatalok nyelvhasználata szempontjából döntő; a szélső pontot adja a nyelvi változásokhoz), és pszicholingvisztikai elemzésre is alkalmas. Úgy látom, hogy például a többesjel előtti előhangzó differenciált és következetes alkalmazása utalhat az egyén nyelvi funkciók iránti érzékenységre, gondolkodásának differenciáltságára. Ennek a személyiség egészében betöltött szerepéről, a mentális képességekkel való összefüggéséről azonban alig tudunk valamit. – Az anyanyelvhasználat bizonytalanságai már társadalmi, kulturális és politikai kérdéseket vetnek föl.

A jövőben várható további jelenségek közül egyet említek: valószínűleg megnövekszik az igekötőelmaradások száma, és erősödik a *lebonyolít* → *bonyolít*-féle rövidülések sora, pl. *gyorsan összeszerelhető* → *gyorsanszerelhető*, sőt *gyorsszerelhető* stb. Ez viszont az inkorporáló jelleget fogja erősíteni a magyarban. – A *-HATÓ* problematikája fölveti az angol nyelv erőteljes hatásának, közvetett terjeszkedésének a kérdését is: az analitikus, tagadószócskával formált kváziképzések/összetételek az angolban – a magyarral ellentétben – mindennaposak, még olyan esetben is, amikor hagyományosabb fosztóképzős változat is van ugyanabban a jelentésben (pl. *irreversible* – *non reversible*, *irrational* – *non-rational*, *insensitive* – *non-sensitive* stb.).

Tanulságok történetileg: a jelző–állítmány funkcióváltó tengely továbbra is fontos a magyar nyelv kategóriái szempontjából, azonban a közöttük levő különbség a *-HATÓ* paneles szerkezetének terjedésével csökken. A nyelvi változás tehát a meglévő rendszer adottságaira épül, de energiája máshonnan, pl. külső, idegen nyelv hatásából is származhat (l. angol). A változás maga azonban csak a megadott nyelvi térben játszódhat le, belőle nem lehet kilépni. Ilymódon a folyamat önmagától is függ, innen nézve tehát zárt, azaz rekurzív, mint a fraktálok világa. Úgy is mondhatjuk, hogy a nyelv első-sorban befelé nyitott rendszer. – Alapproblémánk úgy is szemlélhető, hogy a *-HATÓAK* forma terjedése a nyelvet „színvallásra” készíti: vajon hol húzódik a fejlődő, dúsuló rendszerben két kategória (igenév és melléknév) határa; pontosabban, hol alakul ki az új határ? (Nyilván van egy olyan határ ebben a változásban is, melynek átlépése lehetetlen.) – A kérdést csak a nyelvi változás válaszolhatja meg – idővel.

IRÓDALOM

- Antal László 1979: Szöveg, nyelv, tartalom, in Szathmári István – Várkonyi Imre szerk.: *Szövegtan a kutatásban és az oktatásban = a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 154, Budapest, Akadémiai, 67–72.
- Austin, John L. 1955/1990: *Tetten ért szavak*, Budapest, Akadémiai.

- Balázs János 1966: Szintagmatizálódás és lexikalizálódás, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 79–98.
- Bencédy József 1993: Szintetikus és analitikus szerkesztési formák a mai magyar sajtóban, in Kozocsa Sándor Géza szerk.: *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 36–40.
- Deme László 1976: *A beszéd és a nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Elekfi László 1994: *Magyar ragozási szótár*, Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Elekfi László 1998: Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek, *Magyar Nyelvőr* 122, 305–17.
- Gombocz Zoltán 1926/1997: *Jelentéstan és nyelvtörténet*, Budapest, Akadémiai.
- Grétsy László 1985: Tő- és kötőhangzó-váltakozások, in Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv II*, Budapest, Akadémiai, 1047–1088.
- H. Molnár Ilona 1969: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6, 229–55.
- H. Tóth Tibor 1992: A szenvedő képzős igék néhány kérdése, *Néprajz és Nyelvtudomány* 34, 119–28.
- H. Tóth Tibor 1995: „Ingadozóak” vagy „ingadozók”? I–IV, *Félegyházi Közlöny*, Nyelvészarsók, 4. évf. 17., 18., 20., 23. szám, Kiskunfélegyháza.
- H. Tóth Tibor 1996: A magyar igenemek kérdéséhez I–II, *Magyar Nyelv* 92, 269–86, 415–39.
- Horváth Katalin 1983: *Transzformációs csoportok a magyarban = Nyelvtudományi Értekezések* 115, Budapest, Akadémiai.
- Horváth Katalin 1993: *A rész és az egész*, kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Horváth Rajmund 1998: Strukturált és strukturálatlan jelentésegységek, előadás a „Homonymia és poliszmia” konferencián, ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 1998. október 26., kézirat, megjelenik a konferenciakötetben.
- Károly Sándor 1956: *Igenévrendszérünk a kódexirodalom első szakaszában = Nyelvtudományi értekezések* 10, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kiefer Ferenc 1998: Alaktan, in *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 187–292.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan = A magyar nyelvtudomány kézikönyve II*, Budapest, MTA.
- Lengyel Klára 1989: Határozói igeneveink szófajváltásáról, in Rácz Endre szerk.: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 181–217.
- Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Nyíri Antal 1965: Az -ó/-ő képzős igenevek történetéhez, *Néprajz és Nyelvtudomány* 9, 23–32.

- Nyíri Antal 1968: Zur Geschichte des ungarischen Partizipsuffixes -t/-tt, in *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Helsinki, 23-28. VIII. 1968. Pars. 1. Helsinki, 359–66.
- Papp Ferenc 1969: *A magyar nyelv szóvégmутató szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Papp István 1962: Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében, *Magyar Nyelvjárások* 8, 61–81.
- Ruzsiczky Éva 1955: Az -ó, -ő végű igenevek kötőhangzós (-ak, -ek) többesének a kérdéséhez, *Magyar Nyelvőr* 79, 289–98.
- Szabó Katalin 1971: *Határozókból lett melléknevek a magyarban*, szakdolgozat, kézirat, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Tompa József: *A névszói kötőhangzó szófajmegkülönböztető szerepe* = *Nyelvtudományi Értekezések* 14, Budapest, Akadémiai.
- Velcsov Mártonné 1971–72: A HATÓ/HETŐ képző szerepe a mai magyar nyelvben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 15–16, 109–17.
- Zsilka János 1966: *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer* = *Nyelvtudományi Értekezések* 53, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1971: *Nyelvi rendszer és valóság*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1982: *De constructione*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1987: *Tautologikus egységek a nyelvben*, Budapest, Akadémiai.

AZ ÉRDY-KÓDEXRŐL ÉS A MAGYAR NYELV SZÓ- RENDJÉRŐL

WACHA BALÁZS

1. Szövegválasztás

Általánosabb érvényű, bevezető állításaimat az ómagyar korból vett adatokkal világítom meg. Az Érdy-kódexből veszem majd azokat a példáimat, amelyek mondat vagy mondategység kommunikatív csúcának, a főhírnek^{1, 15} ige utáni megjelenhetését alátámasztják. A szórend és az egész ómagyar kor nyelvéllapota foglalkoztat, de közvetlen személyes céloom ebben az esetben az Érdy-kódex-szel való alaposabb megismerkedés.

Az Érdy-kódexet² azért választottam vizsgálatom fő forrásául, mert elég régi – és ugyanakkor: elismerten³ jó⁴ szöveg. Korának, a kódexek korának nyelvéllapotát, ha csak részben is, mint súlyos tartalom hordására képes nyelvváltozat megtestesülése és dokumentuma, joggal képviselheti – irodalmi és szűkebb értelemben vett nyelvi szempontból egyaránt elismert joggal.⁵ A nyelvi vizsgálatok szempontjából előnyös tényező, hogy – mint Madas (1998a, b) összeállításai tanúsítják, magyar nyelvű párhuzamos helyeknek⁶ és latin előzményeknek/párhuzamoknak (Madas 1998c) nem va-

---

¹Hukaya Shitoshi 1977-ben a *cím* és a *hír* szakszavakat ajánlotta a mondat (bevezető részben elhelyezkedő) *témájának*, ill. az újságoló résszel azonosítható *propozitumának/irémájának* magyar nyelven való megkülönböztetésére. A híren belül megkülönböztette a főhírt. – Itt jegyzem meg hogy a *téma* terminus technicistáé illetőleg Elekfi László a maga használatában – eltérően mind a *topik* (topic), mind a *bevezető rész* stb. kifejezések használóitól, nem köti meg a szóban forgó mondatrészlet sorrendi helyét – az Elekfi-féle téma lehet a mondat végén is: emocionális tagolás esetén. (A főhírről l. még Hukaya 1977, vö. Fukaya 1988, jelen írás 15. lábjegyzete, valamint Wacha 1995: 131–8).

²Az Érdy-kódex tanulmányozásának történetére l. Dienes Erzsébet 1990. – Az előadásban más kódexekből is idézek néhány adatot, a megállapítások érvényességi körének érzékeltetésére. — Itt köszönöm meg, bocsánatukat kérve, Velcsov Mártonnénak és Zsigri Gyulának hibáim türelmes javítását, segítségüket.

³Sokszor sejdítjük kódexeink, kivált a domokos rendiek olvasása közben egy-egy erőteljes egyéniség szava zendülését a fordításon át, az irodalmi önállósulás megannyi érlüktetéseként, de soha oly határozottsággal és személyes hangütéssel, mint a Karthausi Névtelen hatalmas művében – írja Horváth János (1931: 244, vö. Dienes 1988: 261).

⁴Az 1526-ban íródott Érdy-kódex kiapadhatatlan forrás nemcsak a hang-, alak- és mondattörténet, hanem a jelentéstörténet és a stílustörténet számára is. „Az Érdy-kódex művészi szintű prózája az eddigiek-nél több figyelmet érdemel: jellemzőinek feltárása sok szempontból hasznosnak, s az elkövetkezendőkben szükségesnek is mutatkozik” (Dienes 1988: 260, 266).

⁵Fazakas Emese (1996) is épít az Érdy-kódex számos metaforájára tanulmányában, melynek témája *a nyelvi világmodell ideje*.

⁶Madas Edit nyomán: DöbrK. XII, 130–1, 131, 134, 138–9, 212, 209, FestK. XIII, 101, PozsK. 115, VirgK. III, 329WinklerK. 278–9, 317–9, 327–8, SzékK. XV, 103–5 stb. stb. Madas (1998c) felhasználta (javítva) Szerecz Alajosnak (1916) hasznos, de sok hibát tartalmazó munkáját.

gyunk híján. Dienes Erzsébet (1990: 52–8) kiemeli, hogy bibliarészleteket is tartalmazván, az ÉrdyK. a Vizsolyi Biblia egyik előzménye; ugyanakkor a magyar történetírásnak is egy korai állomása.

A kép nyilván finomulni fog még, az irodalomtörténeti megítélés bizonyára nem minden tekintetben végleges, semmi esetre sem fenyeget azonban az a veszély, hogy a vizsgálat anyagának valamiféle színvonaltalansága okán a benne tapasztalt tendenciákat, a mondatok állítandó sajátosságait eleve érdektelennek tartják majd a kor nyelvének és kultúrájának vizsgálói: a kódexben található mondatformákat és a képviselt szórendi elrendezéseket létezőnek merhetem állítani. – A több kutató véleményét összefoglaló Dienes Erzsébettől idézek: „Az Érdy Kódex nyelvi megformálására nézve érvényes Mészöly Gedeon egyik megállapítása: »Szó és írás a lélek érzékeltetője, a stílusban az emberrel találkozunk« (Szegedi Füzetek-III. 220). – Mészöly az Érdy Kódexet legszebb magyarságú kódexünknek tartotta ... (ÖMSz. 242), a scriptorról pedig ezt mondta: »Az ÉrdyK. tudós írója stílusának is a néptől tanult nyelv ad sok helyen költői szárnyalást« (uo. 252). – Bán⁷ szerint: »a Karthausi Névtelen anyanyelvének mestere volt« (i. m. 121)”. Dienes lejjebb így folytatja: „...a kompilálás, másolás, fordítás eszközeivel is élő író, a Karthauzi Névtelen, egységes mondanivalójú és nyelvi megformálását művet kívánt létrehozni. E tényt igazolja a többi között a kódex kéziratában fellelhető, az írótól származó számos tartalmi, hangjelölési és nyelvjárási jellegű **szövegjavítás**. – Ugyanakkor a kódex a művészi igénnyel megalkotott prózai szövegek együttese is.” (Dienes 1990: 56). Bottyán János 1982-ben írta: „Ez a kódexünk, amellett hogy a legnagyobb magyar legendagyűjtemény, az ötvenkét vasárnapi és a szentek ünnepeire rendelt evangéliumi szakaszok fordítását is tartalmazza. Ez a legterjedelmesebb régi magyar kézirat.”⁸ Tarnai Andor szavai szerint (1984: 281) a Karthauzi Névtelen a „középkori magyar nyelvű egyházi irodalom legnagyobb alakja”. A Karthauzinak művét is „nagy”-ra tartja Tarnai, bár a kor színvonalát ez a kor toposzait jól alkalmazó munka Tarnai szerint (csak) meghatározott tekintetben haladja meg. Tarnainak a műről adott jellemzését – néhány szavát kiemelve – úgy foglalhatjuk össze, hogy az Érdy-kódex „szövegállapot szempontjából a körülményekhez szabott szabad fordítás (akkomodáció)...”

Ugyancsak hangsúlyos Bán Imrének (1976) az a véleménye, hogy a szöveg egésze egyúttal műgész is. Tarnai ehhez hozzáteszi, hogy – mint Bán Imre is tudta – a kódex legnagyobb része fordított (akkomodált) szöveg (1984: 326). Madas Edit (1985: 11) lényegében a fordítás és akkomodálás színvonalának időnkénti egyenetlenségét is érzékelteti.⁹

⁷Bán Imre A Karthausi Névtelen műveltsége címmel írt kismonográfiát az Érdy-kódex (fő) scriptoráról, l. az irodalomjegyzéket. Dienes Erzsébet ismerteti a Magyar Nyelv hasábjain (1977).

⁸Bottyán János: A magyar biblia évszázadai (1982: 26).

⁹Madas Edit felhívja a figyelmet arra, hogy Urbán pápa legendája kétszer szerepel a kódexben.

Ez lehetővé teszi a Névtelen fordítói és szerkesztői eljárásainak megfigyelését. „Az Urbán legenda maga elég lapos történet. A latin változat száraz, tudálékos, a magyar fordítás is gyenge, bár az utóbbi amennyit veszít a szerkesztés szigorából engedve, annyit nyer a közvetlenebb hanggal. A második magyar változat nem sokkal jobb az elsőnél. A változtatásoknak az a magyarázata, hogy a Karthauzi Névtelen nem másoló. Kompiláló, stilizáló ösztöne saját szövegével szemben is éber, az olvasott mondatok a legnagyobb természetességgel alakulnak át tollán. A forrásoknak ez a könnyed, természetes kezelése és az állandó javítási igény teszi olzan nehezzé - az óriási méretű szövegpusztuláson túl - kódexeink közvetlen latin forrásainak azonosítását és a magyar szövegek egymásból való levezetését – írja Madas (1985: 11).

Tisztán a kor nyelvi rendszerének (nem pedig a Karthauzi Névtelen forrásainak) a megismerését illetően a Névtelen könnyedsége pozitívum: garancia arra, hogy nem nagyon írt le tekintélytiszteltből saját nyelvi megítélése szerint rosszul hangzó mondatokat.

Summázva a fentieket: a Karthauzi Névtelennek érdeme mindenek előtt az, hogy kitűzött célját valóban teljesítette, mégpedig összességében jó nyelvi színvonalon. Teljesítményének kiemelkedő értéke számunkra részben abból fakad, hogy ez a jól véghez vitt munka fenn is maradt (vö. Tarnai i. h.).

Nagyon valószínű, de ez idő szerint nem bizonyítható, hogy az Érdy-kódex a városlódi karthauzi kolostorban készült.¹⁰ Hogy mikor? 1526–1527-ben.¹¹

2. További kérdések

Szórendről lesz szó, illetve főképpen a mondat szintű mondatrészek sorrendjéről. Elsősorban egyszerűen a szokásos – akár ma is leghétköznapiabb – sorrendek valószínűsítését szeretném mintegy dokumentálni, de a maitól¹² sajátosan eltérő elrendezések is érdekelnek. Az Érdy-kódex hitelt érdemlően dokumentál a maga korában élő nyelvi jelenségeket, formákat. Hozzáférhetővé teszi ezen túlmenően az azóta is érvényben maradt jelenségek ennél szűkebb körét is.

A magyar szórend történetében, ha a finom részleteket is figyelembe kívánjuk venni, s nem elégszünk meg azzal, hogy amióta csak írásbeliség van, a magyarban a mondat szintű mondatrészek sorrendje neutrális mondatokban hozzávetőleg – szabad s így az általában vett szórend: viszonylagosan szintén mindig olyan „szabadfélének érezhető” volt,¹³ szóval ha ennél nagyobb igényűek vagyunk, ellentmondásba ütközünk. Biztatóan, egyszersmind riasztóan hat H. Varga Gyulának a mai magyarra vonatkozó megnyilvánulása, amely szerint igekötős szerkezeteknek H. Varga Gyula (1993: 318) ötvenhét altípusáról tud. A nyelvtörténetet illetőleg, legalábbis, azt érezzük, hogy a nyelvm emlékekről való közvetlenebb tapasztalatainkat nehéz megfelelően előadni. A mondat szintje alatt a szószerkezetek belső szórendjét ugyan az ómagyarra vonatkozóan

¹⁰A Pallas nagy lexikonának (1897) megfelelő szócikke szerint Városlőd „kisközség Veszprém vármegye veszprémi j.-ban (1891) 2248 német és magyar lak.... Lakói köedényt gyártanak. Itt hajdan kartauzi székház volt (l. Lövvöldi kolostor). V. régi neve Leveld v. Lövvöld volt (Th-V). Kiss Lajos (1988: 737) *Városlőd* címszó alatt a többi között ezt írja: „helység Veszprém megyében Ajkától északkeletre ... 1531 Warasweld... de l. 1270: leued... a helységet a középkorban királyi erdőővők lakták....” Pais: MNy. 23: 54; 39: 322, Bárzsi: MNy. 50: 377; (Mikesy:) VeszprHtLex. 388; vö. még Dienes Erzsébet 1966.

A Pallas nagy lexikona a *Lövvöldi kolostor* címszó alatt (XI, 1895: 697) így ír: „...a mai Város-Lőd mellett (Veszprém) szent Mihály tiszteletére 1364 körül alapította I. Lajos király a kartauzi szerzetesek (néma barátok) számára. A szerzetesek száma 12 volt Lövvöldön kívül az övék volt a Zala vármegyei Tapolca város és a Somogy vármegyei Karád. Birtokaik után az 1492-iki törvény szerint 200 lovas katonát kellett tartaniok az ország védelmére. 1551. a törökök elpusztították. Vö. *Dedek*, A karthauziak Magyarországon. KAR.

Madas Edit írja (1998: 5–4): A magyarországi kartauzi kolostorok fekvését tekintetbe véve ma már általánosan elfogadott, hogy a Névtelen a lövvöldi kolostorban működött. Azt a feltételezést azonban, hogy a kolostor prokurátora lett volna, el kell vetnünk.

¹¹Amikor a kódex datálása körül folyik a vita, csak a meglévő példányról van szó. Ezzel kapcsolatban megfontolandó Bán Imre érve, aki szerint a Névtelen a pisai időszámítást követte, mely 1526. márc. 25-én kezdte az 1527. évet és 1527 március 25-én fejezte be azt – írja Madas Edit. A hely, amelyre Madas Edit hivatkozik: Bán Imre, i. m. 8–10 pp. Madas Edit szavait idézem tovább (1998: 3): „A de sanctis rész végén ez áll: finis appareat in die Clementis 1527. Kelemen ünnepe november 23-án van.”

¹²A mai magyar nyelv szórendjéről l. pl. Hukaya 1977/ Fukaya 1988, É. Kiss 1992, Varga 1986.

¹³Ezt a megközelítést az elmúlt időkben is többen bírálták (a már közismertek mellett pl. Hukaya, 1977).

S. Hámori Antónia alaposan ismertette (1995: 356–8, 405, 461), a mondat szintjén megjelenő tendenciákról pedig például Molecztól (1900), Fajcsék Magdától (1942), Behrenstől (1989) tanulhatunk. Molecz kiemeli az ige utáni bővítés korábbi gyakoriságát, Behrens, aki a Halotti Beszédtől a 19. sz. végéig vizsgálja a magyar nyelv fejlődését, a mondat aktuális tagolásának, valamint a határozottságnak a szórendben való szerepét emeli ki. Arra a következtetésre jut¹⁴, hogy a 19. századra a magyar szórendben felerősödik a tárgy határozottságának, ill. referenciájának a szerepe, az SOV elrendezés kontrasztivitása, az SV elrendezés kontextusfüggőbbé válik, uralkodóvá válik téma mondateleji helyzete stb. Mindamellett nekem egyelőre nem sikerült a rendelkezésre álló szakirodalmat és forrásokat a kellő részletességgel és bizonyossággal átlátnom, alábbi megjegyzéseim ezért szűkebb hatókörűek.

A nyelvtipológia és a finnugor nyelvészet SOV → SVO, ill. OV → VO fejlődést tesz fel az ómagyart megelőző időre. A Halotti Beszédben már együtt találjuk az OV és a VO elrendezést. VO: *tilutoa wt, Hadlaau choltat* OV: *halalut evec*. Behrens (1989) a középmagyarban, hangsúlyozva a bizonytalanságot, ill. anyagának változatosságát, a tipológiai feltevéseknek tulajdonképpen ellentmondó, az említetthez képest fordított irányú mozgásra utaló statisztikai adatokkal is szolgál. A Jókai-, a Bécsi-, a Münchener kódexből vett adatai SVO túlsúlyt mutatnak, a későbbi kódexek adta kép ellentmondásos, a még későbbi 24 szövegből 21-ben a szerző SOV túlsúlyt talál (Behrens 1989: 82). Több helyen kitér Behrens arra is, hogy az SVO : SOV arány nem vagy nem feltétlenül korrelál a VO : OV aránnyal¹⁵ (1989: 82, 149).

A kései ómagyarban az állítmányból, szerkezetes vagy nem szerkezetes alanyból és tárgyból álló (vagyis bármely sorrendben V-t és S-et és O-t tartalmazó mondategységek, mondatok) között mind a hat kombinatorikus variánszt megtaláltam. Az arányok: SVO: 43,3 %, SOV: 21, 6 %, OSV: 10,3 %, OVS: 8,3 %, VSO: 9,3 %, VOS: 6,2 %.

A gyakoriság alapján el lehet mondani, hogy az SVO és utána az SOV a legjellemzőbb elrendezések, az viszont már nem feltétlenül áll, hogy az egyéb elrendezések ritkább volta feltétlen az adott mondatoknak valamiféle rendszeridegenségét mutatná. Nem mintha ezt állítaná valaki is, de mert az esetek egy kis része a tulajdonképpeni nyelvszokáson mégiscsak kívül állhat, kiemelem, hogy figyelemre méltó számú esetben

¹⁴Nichtsdestoweniger sollte genau an dieser Stelle hervorgehoben werden, dass eines der wesentlichen Charakteristika der Gesamtentwicklung der ungarischen Syntax in der hier untersuchten Zeit ist, dass die Wortstellung zunehmend zum Hauptträger pragmatischer Funktionen innerhalb des ganzen Systems wird. Eine vielfach beschriebene Komponente dieser Entwicklung ist die, auf die oben in der Übersicht vereinfacht unter *Fokusprominenz* Bezug genommen wurde, d. h. die Entstehung der Leerstelle unmittelbar vor dem Verb und die damit verbundene Entwicklung des Fokus zu einer prominenten Kategorie in der ungarischen Syntax. Behrens 1989: 422.

¹⁵Ez szinte kézenfekvő, ha arra gondolunk, hogy ma valamely meglévő OV elrendezést alannyal egészítve ki az a l a n y aktuális hírértéke szerint módosítjuk vagy nem módosítjuk a kiinduló OV elrendezést. A) Tanácsot adott. – B) Éva tanácsot adott. C) Éva adott tanácsot. Minden további nélkül úgy fogjuk fel, hogy nemcsak a B hanem a C mondat is az A elrendezésből vezetődik le, módosulással.

Nem állítom persze, hogy ezt minden további nélkül vissza lehet vetíteni a kódexek korába.

ez a szokáson kívüliség nem áll fenn vagy nem nyilvánvaló. Hiába igaz, hogy viszonylag ritka az OSV és az OVS sorrend: a ritkaság itt **nem** – vagy nem az **alapvető** rendszerből való – **kisiklásból** s nem is feltétlenül **esetlegességéből** adódik. Ha például a mondategység igéjének tárgya vonatkozó névmás (*kyt, akyt, valakyt*), amellyel a vizsgált mondategység az előző mondategységhez kötődik, ennek a tárgynak éppen az élen állása a legközönségesebb megoldás (pl. OVS, OSV): s az így létrejövő mondategység emellett még neutrális is: sem nem nyomatékos, sem modalitása nem sajátos. VirgK. 38: (*eß czinaltak vala zepen zerzet agyat.*) *Kýt lata bodogfagos zent ferencz*: OVS. – 1527 k.: (*heya lesen annak.*) *amýt fogatthak*¹⁶: OV. ÉrdyK. 609: (*myndent(!)*) *valakyt aad ennekiem az en atyam*: (*myndent*) OV Ad S. – ÉrdyK. 636: *hogy az nagy zent Cartufya zeerzetben menne, kyt mykoron meg ertót volna cent hwgonak feyedelme meg feeelmeek raytta* (...O..IK V S...). Közönséges a tárggyal való kezdés akkor is, ha a tárgyra kérdezzük: SándK. 22: *Mýt akar ez?* Az első tárgyeset nem a tárgyat jelöli itt: ÉrdyK. 22: *Mýt haborgatz mynket* (vö. G. Varga 1992: 517).

Molecz Béla 1900-ban jelentette meg a magyar nyelv szórendjének történetét vizsgáló munkáját. Ebben hangsúlyozza, hogy középkori szövegeinkben sokkal többször szerepel az ige meghatározója – bővítménye – az ige után, mint ezt a kortárs, tehát 1900 körüli nyelvallapot alapján várni lehetne. Szövege pontosabban így hangzik: „Mélyebb kutatás nélkül is feltűnik, hogy régi nyelvünk sokkal többször hagyta nyomatékosan, meghatározó nélkül az igét, mint a mai magyar nyelv. Az igével kezdték a szöveget s a cselekvésnek, történésnek, lételnek legfontosabb jegyeit is, mint kiegészítő tagokat tették az ige után, véle egy, vagy tőle különvált szólamba, vagy pedig az ige elé ismét, de ilyenkor – hihetőleg – mindig másik szólamba”.

A bővítménynek vagy akár az igekötő-előzménynek a hátravetése nem volt egyértelmű azzal, hogy az ige előtt álló mondatrész hangsúlyos és értelmileg nyomatékos (= a mondategység főhíre)¹⁷ volna, vagy akárcsak mintegy szokásszerű nyomaték folytán ezt a mondat (automatikus) fókuszának tekinthetnénk. (Vö. pl. É. Kiss 1978: 269–72.)

Nyilván nem a *nemy edewben* ennek a mondatnak a főhíre: JóK. 9: *azert nemy ewdeben mene el helerewl*. A főhír az ige és az igekötő után van a következő idézetben: a főhírséget a kiemelő *csak* is igazolja: JóK. 91: *ky elegednek meg csak azon felfeges gyczewfeges criftofon*. Nemegyszer az is előfordul, hogy a mondat főhíre az igetövet, igei személyragot s végül az igekötőt vagy bővítményt is követi, vagyis egészen hátul áll: NádK. 228: (*vegedel ezt es bolaffad neknc barrabast el*).

¹⁶ Klev. 148, MNy. 37: 206, vö. G. Varga Györgyi 1992: 526.

¹⁷ Hukaya Shitoshi (1977) a *főhír* szót a fókusz, ill. az ige előtti hangsúlyos elem megnevezéseként vezette be, annak tudatában, hogy a mai magyarban ezen a helyen találjuk a mondat kommunikatív csúcsát. A *főhír* szó az én használatomban nem vonatkozik megkötött sorrendi helyre, s nem lehet automatikus. Előfordul, hogy a mondat fókuszában nem a mondat főhíre van, s az is – mint látjuk –, hogy a mondat főhíre nem az igét, igetövet megelőző helyre kerül.

A tipológiai leírások általában néhány rövid képlettel dolgoznak: SVO, SOV, OSV, OVS, VSO, VOS. Egy-egy szimbólum különböző szerkesztettségű egységeket képviselhet: ugyanaz az S vagy O pl. pusztán alanyt, jelzős alanyt, bővített jelzőjű alanyt, illetőleg tárgyat he-lyettesíthet. Ha ilyen képletekkel leírva a helyzetet azt kell mondanunk, hogy a magyar SOV → SVO irányba fejlődik, lényegében az ősmagyarban valamely bizonytalan idejű, feltett alszakasztól mindmáig,¹⁸ akkor ez, úgy látszik, lényegében ellentmond a Molecz-féle megközelítésnek.

De az O, a szélesebb körből vett szakirodalmat figyelembe véve, közvetett tárgyra is vonatkozhat, ill. részeshatározó vagy akár latívuszi határozó, kötött bővítő jelölése is lehet. Az ilyen jelölési módot a magam munkájában lehetőleg nem követem, ezért megkülönböztetek, amikor kell, pl. SOV és S Ad V képletű mondatokat, sőt, az Ad rövidítést 1-gyel vagy 2-vel indexelve latívuszi jellegű vagy egyéb határozót: az A: János órát vett, B: János az órájára nézett ill. János reá nézett C: János az órával játszott mondategységek szórendi képlete így nem azonos (A: SOV, B: S Ad₁ V, C: S Ad₂ V).

Félreértés lehet a leképzett mondatrészek terjedelme, szerkesztettsége szerint is. Egy OV sorrendet jelző képlet O betűje esetleg olyan tárgyi komplexumra utalhat, mint ez az Érdy-kódexbeli szerkezet: 508: *az hatalmas puztakat kew ziklaaf heegyeket, kyetlen erdőket es.* Pedig nem arról van szó, hogy valaki magát a jelölést félreérti, vagy hogy a kutató rosszul kódolta a mondatot: Az OV jelölésmód helyes, ilyennek kell lennie, mert hiszen a mondat szintjén megjelenő mondatrészek sorrendjét vizsgáljuk.

Helyes, hogy a szórendi vizsgálatok elején, az alapvető összefüggések megismérésére megválasztott mondatokat elemzünk. Az egy-szerűbbtől kell haladni a bonyolultabb felé. Ugyanakkor az olyan ki-tételek, mint hogy az adott nyelvben vagy szövegben a neutrális mondatok szórendje ilyen vagy olyan, megszorítás eredménye. Az ilyen megszorítás a befogadás szempontjából csak akkor minősíthető pontosságnak, ha magával a megszorítással a tanulmány olvasója is tisztában van. Ha megfelelő kitétel van a szövegben, a pár sorral alább idézendő (hozzátoldó-kapcsolatos) mondat már nem vehető figyelembe, s a kapott statisztika vagy általánosítás megtévesztheti az erre nem gondoló, netán figyelmetlen olvasót. Ha pedig a fentihez hasonló kitétel a szövegben nincs, akkor ugyan képviselhet egy és ugyanaz az OV képlet különféle állító, tagadó, nyomatékos, nem nyomatékos, modalitásában speciális stb. mondatokat is, de ilyen alapállásból kiindulva nyilván esetenként külön értékelésre van szükség. Például, a következő adatban nem közömbös, hogy a mondat hozzátoldó kapcsolatos mondategységként szerepel, s a tárgy révén az Arany János-i értelemben (1873, 10) „plusz”-os, pozitív, későbbi megfogalmazásban összefoglaló jelleg: ÉrdyK.: 508: *De meegh az hatalmas puztakat kew zyklaaf heegyeket kyetlen erdőket es megh veragofyottak vala kemeen eeethnek zent ymachagnak beythnek vygyazafnak es ifteny elmeel-*

¹⁸Mert: kizárólagos SOV rend már nincs, kizárólagos SVO rend (még?) nincs.

*kódefnek myatta.*¹⁹ Ilyen módon kapcsolt (*meegh...es*) mondatrész után már ekkor is nagyobb esélye lehetett az igekötő–igető elrendezésnek. Hasonlóképpen: ÉrdyK. 8: *Tyzen kettöd napon myndden reend bely vadak es feerghek ky fwthnak az mezókra nagy ordoytaffal.* Nem azt az eljárásmodot választom, amely elsősorban a neutrális mondatokat veszi figyelembe. Inkább arra törekszem, hogy minél több létező sorrendet észrevegyek, s létezésüket megállapítsam. A sorrend létének, esetleg megterheltségének megállapítása után sort keríthetek a sorrend szemantikai értékének, ill. kontextuális szerepének, szövegbe illeszthetőségének vizsgálatára.

A magyar nyelvvel kapcsolatban az is megjegyzendő, hogy valamely példamondat nélkül szereplő képletről olykor nem tudhatom, ill. valahányszor a szerzőnek nincsenek előzetes kikötései, nem tudom, hogy az ige benne igekötős-e vagy sem. Jelölésmód különbözősége nagyon könnyen elrejtheti a változást. Ha az **esék a gödörbe* helyett **a gödörbe esék* van, a **tevé az ládába* helyett **az ládába tévé* – formát látjuk, világos a különbség, s a különbséget ki is fejezi valamely kételemű képlet megfordítása. De hasonlóképpen, tükröződnie kell az **esék bele* → **beleesék* avagy **tevé az ládába* → **a ládába tévé* válta-kozásnak vagy változásnak, s ehhez képest kell értelmeznünk az ezek után elénk kerülő *beleesék a gödörbe*, *betevé az ládába* alakulatokat. Ez utóbbiak vagy nem lehetnek ugyanúgy V + A_d képletűek, mint a kiinduló elrendezés, vagy ha igen, akkor ki kell tűnnie, hogy szórendi szempontból a nyelv futott egy kiskört, s el kell gondolkodnunk, milyen járulékos hozadékaik voltak/vannak/nincsenek ennek a fordulónak. ÉrdyK.338: *az fejedelem ezeeben vette vona*; 190: *Ez bezeedre mynd reea haylanak az fido doktorok* 599: *az eztelen papý fejedelmek reea rohananak az zent apostolokra*, vö. Mátai 1989: 21.

A mondatok többsége ennél sokkal bonyolultabb szórendi képletet mutat, még akkor is, ha csak a mondat szintjét vesszük figyelembe, azaz ha eltekintünk is attól, hogy egy-egy szimbólum különböző szerkesztettségű névszói szintagmákat képvisel. Például, a következő, S Ad₁ V (O) képletű egységekben, az S a következő mondatrészleteket is képviselheti: ÉrdyK. 509: *ez ofween hol maftan allwnk (az en hazamhoz vÿzen)*, CzechK. 63: *Te zent weerod (en ream hwÿlon)*, KLev²⁰. 79 (1529): *cak az wrÿsten (megÿ tarcÿon)*, KulcsK. 270: *es wk (meg kewefwlenek)*; KulcsK. 268: *es wnekÿk mynden bwchefegek. (meg zyðalmaytateek)*. Továbbá: KulcsK. 270: *es mynden kegyetlenfeeg (bel dwga w zayath)*.

3. A szöveg általános szórendi jellemzése – a gyakran érvényesülő szórendi képletek

Az ómagyar emlékekben is megvannak vagy legalábbis nem zárhatók ki az igekötőknek, igekötő-előzménynek, latívuszi bővítményeknek olyan hátravetései, mint

¹⁹ A nyelvemléktár V. kötetében a *zyklaaf* helyén *zyklaaf*, az *erdóket*, *elmeelkódeefnek* formáknak *erdóket*, *elmeelkódeefnek* formák felelnek meg.

²⁰ Hegedüs Attila – Papp Lajos szerk 1991.: Középkori leveleink (1541-ig). Régi magyar levéltár I. Budapest, Tankönyvkiadó.

amilyeneket a fókusz kitöltése vagy a modális érték hasonló esetekben a mai magyarban megkíván. A mai helyzethez képest „kevésbé opponálva”, több egyéb hátravetés társaságában s ezért ekkor az egyértelműségtől nagyobb távolságban, tettenérhetők a felszólító módot kísérő szinkrón szórendi elmozdulások ill. a tagadás következtében beálló szinkrón sorrendmódosulások. Idézhetünk a korábbi JókK.-ből: 19: *mongyad meg nekem ky neved?* : dicas mihi, quod est nomen tuum?, de az ÉrdyK.-ből is: 340: *tyztólendew atyank bochassad meg a frater Marinonak bynet es fogagg"ad be ewtet es.* Tagadószó áll az ige előtt (l. pl. Pólya 1995, 40), az esetleges igekötő az igét követi: ÉrdyK. 511: *nem marada megh.* 542 *ne kerttem volneek:* 339: *myre hog" ne meég" te el a' fraterekkel a vafarra hogy ffaat hoznaa;* 340: *mert o h nemef a3zonyom nem yelenttetted volt meg ennekem ez nagy tytktot.* A hozzátoldó tagadás lehet egyes (l. Pólya 1995: 41: példái ott: NagyszK. 6, JordK. 386). Részleges kettős tagadás kódexünkben: ÉrdyK. 8: *sem ételt, sem italt nem vezznek:* két, egymásnak mellérendelt ige egy-szeres tagadása: ÉrdyK.8: *Tyzennegyed napon az zegen nepek... kijewnek az fewld-nek vermeibewl, sem ezznek, sem iznac touabba.*

Kérdő névmás jelenléte + az igekötőféle²¹ hátravetése: ÉrdyK. 5: *ky gondolhattya meg.* Egyéb elemek, mondatrészek is az ige után állnak, ha kiegészítendő kérdéssel van dolgunk: ÉrdyK. 4: *meennyen fekw"znek ma fian es ez horaban halwa.* Fontos azonban megjegyezni, hogy sem az igekötő hátravetése nem általános ebben a korban, sem az nem biztos, hogy a kérdő névmást közvetlenül követi az ige: ÉrdyK. 426: *laffatok, hallyatok mykeppen ember meg leelhety az menney dychófeeges eeletet ezen vylagon.* Utalószó (l. pl. Haader 1995: 523, 537, 570, 670, 681). vagy tartalmaz szóval kifejezett valóságos főhír befolyásolja az A) igenévi ill. B) igei szerkezet szórendjét ezekben: A: ÉrdyK. 5: *wgy keel kerezttten embernek eelny es varny hogy ha ma lenne.* A jelenséget alátámasztja az egy mondaton belüli szórendmódosulás: ÉrdyK. 11: *Atyamffyai, vala my nemew dolgok yrwan vannak: mynd az my tanwfagunkra vannak yrwan...* Az állítmányi ige tárgyának szórendi helye módosul itt: B: ÉrdyK.: 365: *(Valaky tyteket meg wtaal) enghemet wtaal meg.*

Hiánytalanul megvannak az Érdy-kódexben a következő, ma is szokásos elrendezések:

Állítmány névszói része – igei része (nv): ÉrdyK. 45: *„meel bodogok leeznek..”.* ÉrdyK. 509: *ky vag,* 510: *mert yo teeneked en nalam lettód;* ÉrdyK. 255: *„...alazatos vala...”.*

Állítmány igei része – állítmány névszói része (vn): ÉrdyK. 140: *„(ky) vala az nylwan valo bynefeknek feyedelmek”.*

Alany – állítmány (SV): Nominális mondatokban: ÉrdyK. 471 *Negyed malaztoffaga: Ez vylaghnak meg wtalaufa es zerzetben meeneffe* (uo.) *Ewtód malaztoffaga eppelwtoffeeagh.* Hasonlóképpen (uo): *hatod mala3titya zenetlen valo ymachaag teetel.* Igei állítmánnyal: ÉrdyK. 675: *en es ayanlom.*– Az alany vagy az

²¹Igekötőféle: igekötő vagy az igekötővé válás útján lévő határozószó. Itt lényegében igekötőről van szó, ennek vizsgálatát, alátámasztását azonban előadásomban nem vállalom.

alany szintagmája kezdi olykor az idéző mondatot is: ÉrdyK. 468 *Zent lewryncz monda*; 468: *Zent lewrincz felele* (de vö. alább). A kérdő, illetve vonatkozó névmás eleve kiváltja az alanyt v. az alanyi résznek az élen állását: ÉrdyK. 459: *my oka leen* (hogy ewk az ydoben oda yewneenek). ÉrdyK. 468: *aky leeth*.

Szokásos az állítmány–alany (VS) elrendezés is, főleg A) szövegkezdő, prezentáló szövegtani helyzetben; B) emocionális tagolás/elrendezés esetén (l. Elekfi 1986). C) idéző mondatokban; D) kérdő névmás okán. A: ÉrdyK. 403: *vala egy nemeſ lean*; B: *Bodogok az lelky zegenek*; ÉrdyK. 309: *ha ygaz e dologh*; C: ÉrdyK. 23: „*Monda az betegh frater*; *Monda leuita zent Lewryncz*; 509: *monda az wr ffyrw*; *Es monda Decius chazar*; vö. korábban, ill. a latinban is: JókK. 96: *azert monda bodog ferencz : dixit ergo beatus Franciscus* D: ÉrdyK. 248 *kyee ez wth*.

A tárgy–állítmány (OV) sorrend példái: ÉrdyK. 3: (*hanem chak* hogy) *egymaſt zereffeetok*. A tárgyak a mondategységek kontrasztív témáit adják itt: ÉrdyK 6: *ha maat attaak, honapot (chak) vgeertek*.

– A maihoz hasonló módon a segédige fókuszába kerül a tárgy (...OV Ad₂ INF), nem a főnévi igenév elé: 59: *Mykoron kedeeſ bwlchwt akara twle venny*.

A állítmány–árgy (VO) sorrend példái: JókK. 40 *hyzem hog...* ÉrdyK. 512: *ſirattya eedes zylewtted*. A mondategység + idézet elrendezés (l Dömötör 1988: 295) eredménye is VO sorrend lehet.

Az SVO sorrend esetében az alany (alanyi szerkezet) nemegyszer a mondatnak a főhíre: ÉrdyK. 309: *ſzent Anthaſ ewfenk zerzette ez helt*. Az igekötő (*meg*) az *igető + toldalékok + a vala segédszó* után áll itt (SV Ad₁ O): ÉrdyK. 569: *Oly nagy kenyerrwleteſſeg zallotta vala meg zyeet*.

Az alany a témát adó bevezető résznek (a topiknak) egésze vagy része a következőkben. Igekötővel (itt: Ad₁ V)²² az ige előtt: SAd₁VO: ÉrdyK. 108: *Az kegyelmes wr iften megh halgataa ewket*. Az alany az ige (az igető) előtt áll: SV0: ÉrdyK. 541: *Zent Mathe kovetee az Criſtuſt*. Az alanyt, mely témája a mondategységnek, kötőszó választja el a mondategység többi részétől: ÉrdyK. 371: *Ew kedeeſ valazta maſ eeletet* (vö. pl. Károly 1995: 770–75).

SOV, ill. (SOV)OV – azaz „duplán” SOV sorrend: ÉrdyK. 79: *ky ew attyaffyaat zerety, torweent tóólt*. Ugyanitt: (...) SOV: (*hogy naponkeed keth orozlanok yewnek az pynczeben*) *kyk anne knyneret hoznak...* S Loc²³ OV: *doctoroc zent irasban keerdeſt tamaſtanak* 542: *En kedeeſchak az ur iſſient ne keertem volneek*. VOS: ÉrdyK. 7: *meel ighen zeretot teegod az te wrad iſtened*. OS...V: ÉrdyK. 542: *kyt zent Borbaſ apoſtol mynd holtyg vele hordozot*. Ad₁ VSO: *meg halgatta wr iften kenyergheeffedet*.

Nem általános, de azért gyakori a fókusznak latívuszi határozóval, ill. igekötővel való kitöltése. Ad V₁: ÉrdyK. 7: *ſeketeeben óltózneek*, 339 *zeplóben eſſeek*; 226: *el*

²²Ad₁ V: latívuszi jellegű elem (határozó, igekötő-előzmény), igekötő + ige

²³Loc: locativus, helyhatározó-ragos névszó esetleg helyhatározói szerepű határozószó, névutós névszó, ill. ezekkel kifejezett mondatrész: *helyhatározó*.

veztóttwnk volna; (SAd V:) az feyedelem **ezeeben** vette vona; (AD₂ AD₁ V es AD₁ V:) ÉrdyK. 194: *De mynd ezeknek elette reeatok vetyk kezóket es megh yldóznak (adwan...); 195: Es ottan papawa zentóleek; 194: (S Ad₁ es S AD₁ V:) neep neepré es orzaagh orzaagra tamad; ÉrdyK. 226: el veztóttwnk volna. ÉrdyK. 654–5: ewk ees el fakadanak Mewethwe raytta. Már ekkor is lehet a fókuszban valamely szegmentum szokásszerűen, automatikusan, de lehet ott a mondategység kommunikatív csúcscaként (főhírként) is. A fókuszban állhat mellérendelő szerkezet is, itt választó viszonyban: ÉrdyK. 20: *a3 a3 meeg halalanak ydeyn el valyk embernek dolga ha ffe awagy alaa meegyen*. Szintén a fókuszban, a *kel* 'kell' segédige előtt áll, közvetlenül főnévi igen-
evet bővítő kérdő névmási határozószó itt: ÉrdyK. 542: *Howa kel menny*. Jelentősen eltér viszont a mai lehetőségektől a nem fókuszban használt kérdő névmás: ÉrdyK. 5: *mert nem twggyatok meel horaban embernek ffya el yew*.*

Az ÉrdyK.-ben is – miképpen más kódexekben – gyakran látszik, hogy a fókusz²⁴ egyáltalán nincs kitöltve. A legvilágosabb esetek nyilván azok, amelyekben az igető az egész mondategységet kezdi, vagy közvetlenül, vagy valamely kötőszót követve: ÉrdyK. 654: *kerdee a3 apathwrt ky volt volna fundatora a3 cla ftrornak...* (Vö. még alább pl. ÉrdyK. 426, 543.)

Az sem ritka, hogy az *i g e k ö t ő* ilyen feltételek mellett is követi az igető + toldalékok szegmentumot (az ún. igét) – a mai magyarból táplálkozó várakozásunk ellenére: ÉrdyK. 426: *Meene ky nagy kemeenfeeges pwztaban hol chak wr iftennek es a3 fent angyalokkal nyayaškodneek myg eelne. Es kerdee megh mykeppen volna Hogy anne fok nyelwen twdna zolny; ÉrdyK. 543: (Azonközbe a3 ew atya hala meg az hadban annya es hamar valo napon ky mwleek)...Es azonközben hala meg az Apathwr, hywaak haza zent geelerdót es teweeke feyedelmee... Ennehañ eztendew wian...hagyaa meg a3 feyedelemfeegótt; 542: zent Mathe meene zerechon orzagban es zalla meg Nadaber newew varafban. A V Ad₁ szegmentumot közvetlenül követő mondatrész lehet neutrális, ill. nyomatéktalan, így akár témája is a mondatnak: ÉrdyK. 123: *Marada el a gyermek Iesus* Ierusalembe 496: *Mykron zent Ifiwan kyalnak attya Gyula ky mwlt volna tamada ffe e3 gonoz kegyetlen hierczegh*. – De a főhír, s ebben a minőségben gyakran éppen az alany, ugyancsak valahová az *ige-plusz-igekötő* után kerül: ÉrdyK. 72: *E3 may zent Epistolaat yrtta meg zent Lucacz apostolok yarafarol valo kenyweenek heted reezeeben; 172: E3 may zenth Ewangeliomot yrtta meg a3 zent Ewangeliistaak zent Mathe kenyweenek hwzon harmad reezeeben; 175: Ez may zent Epistolaat yrtta meg eredeth zerent Belcz Ecclesiastici xv. eggyk kenyweenek tyzen ewtód reezeeben; 175: E3 may zenth Ewangeliomot yrtta meg zenth Ianos ewangeliista kenyweenek huwzon eeggyed reezeeben; 178: Ez may zent Epistolaat yrtta meg bodogffagos zent Ianos ewangeliista latafarol valo kenynek tyzen neeggyed reezeeben; 178: E3 may zenth Ewangeliomot yrtta meg eredeth zerent zent Mathe ewangeliista kenyweenek mafod reezeeben; 181: E3 may zenth Epistolaat yrtta meg bółcz eggyk kenyweenek (!) tyzen**

²⁴ Az igét, pontosabban az igetővet megelőző, hangsúlyos és az igetővel egy szólamban ejtett szegmentum helye, pozíciója.

harmad reezeeben; 182: Ez zenth Ewangeliomot yrtta megh zent Ianos Ewangelifta kenyweenek tyzen kettöd reezeeben; 184: Ez may zenth ynnepnek Epistolayat es Ewe-abgeliomaat meg talallyatok karacson elöt zent miklos pyspeknek napyaan Ezen lewelnek elötte; 190: Dicsófeeges remete zent palnak eeleteet yrtta meg zent Ieronimos doctor, czodalatos es bölcz twdomannyal, Az ydewben, mykoron yrnanak zyletethnek wtanna keth zaa3 ewthwen haat eztendoeben Decius czaaarnak wrafaga alath...; 191: Ez may zent ynnepnek Epistolayat yrtta meg Bodoghsgagos zent paal Apostol az sydoknak yrth leweleenek tyzen eeggyed reezeeben; 194: Ez may zenth ewangeliomot yrtta meg zenth lucacz kenyweenek hwzon eeggyed reezeeben. (Es leen eredety az ydoben mykoron ydwezoytenk vona harmyncz három eztendóff....); 198: Ez may zenth ynnepnek Epistolaiat es zent ewangeliomaat ha ky akarya meg lely meg²⁵ zent Borbala azzon ynnepe napyan Karachon elóth; 203: Ez may zent Epistola Es ewangeliom vannak meg yrwan zent Tamafpiske es martyrr napyan karachon wtan; 205: Ez may zent Epystolaat yrtta meg Lucas Apostolok Iarasokrol zerzett kenyweenek kylenczed reezeeben mondwan:...martyr napyan karachon wtan, ha kynek kel meg magyarazny ott meg leely; 207: Ez may zenth ewangeliomot yrtta meg zenth Mathe ewangelifta kenyweenek tyzen kylenczed reezeeben. (Es leen eredety az ydoeben mykoron Idwezeytenk vona haryncz három eztendós ew emberfeghe zerent; 208: Ez may zent Epistolaat yrtta meg zent Malachyas pptha kenyweenek harmad reezeeben, kyben...209: Ez may zent Ewangeliomot yrtta meg zent Lucath kenyweenek mafod reezeeben. (Es leen eredety Cristuf zyletefeenek elffew eztendeyben...).

Ellenpélda, az ige előtt betöltött fókusszal, ugyanakkor az ige utáni részbe tett főhírral: ÉrdyK. 212: *Ez may zent ynnepnek Epistolaya meg* vagyon yrwan Karachon wtan valo zent *Thamaf* napyan, mynd ew zent ewangeliomawal eegytembe. Ismét üres a fókusz: ÉrdyK. 215: *Dichewfeges zent Agota azzonnak zent Innepeerol Kynek zent Epistolaya es vannak meg yrwan zent Borbala azzon napyan karachon elöt.* 226: *Ez may zent Epistolaat yrtta megh zent pal apostol Effefombelyeknek yrth lewelenek mafod reezeeben...* 27: *Ez may zent ewangeliomnak eredety leen ydew zerent wrwnk Iesuf xpusnak ffe1 tamadafanak wtanna, mykoron...* 230: *Ez may zent epistolaat yrtta megh zent lucach Apostolok yarafarol valo kenynek elfew reezeeben...* 231: *Ez may zent ewangeliomot yrtta meg zent Ianos kenywenek tyzen ewtod reezeeben...* Mikoron.vona harmyncz három ezendós es ew zent halalanak mafod nappal elette. 233: *Ez may zent Innepek epistolaya es zent ewangelioma vannak meg yrwan es magyarazwan zent Miklos pyspek Innepe napyaan;* 239: *Ez may zenth Innepek Epistolaya megh vagyon yrwan ennek elette zenth Anthal napyan. Uo.: Ez may zenth ewangeliomot kedeeg yrtta meg zenth Lucach ewangelifta ewangeliomrol zerzet kenywenek tyzenkettöd reezeeben;* 242: *Dychofeges zent Benedek atyanknak ew tekeelletes es zenthfeges eeleteet zerzette es yrtta megh Bodoghsgagos zent Gergel papa mynt hywebben es ygazban lehetet nag fok Iambornak byzon bezede wtan.*

²⁵Ha a két meg egyaránt igekötő, akkor olyan tévesztéssel van dolgunk, amely arra utal, hogy az adott helyzetben minkét szórendi megoldás lehetséges volt. Az ilyen tévesztések erősen alátámasztják az adott elrendezések fakultatívását.

4. Záró megjegyzések. – Nem véletlen, hogy az utolsó adatsort megnyújtottam. Szerettem volna, ha a sok mondat érezhetően hasonló szövegbeli helyzete – az ismétlődés folytán – világosan kiderül, ha az olvasó nemcsak érti, hanem érzékeli is, milyen információeloszlást teszek föl a példázott típusú mondatokban.

Évszázadokkal később Arany János gyakorlatilag felrója a kortárs tollforgatóknak az igekötő túl gyakori hátravetését. Arany János múlt századi – közelmúltbeli – csúfalkodó rossz mondatai azonban nem olyanok, mint az általam fentebb idézett Erdy-kódex-beli mondatok, hanem olyanok, amelyeknek igeelőző fókuszát a miodoros szerzőket utánzó Arany János mintegy kellő indok nélkül kiemelt mondatrészekkel töltötte be. Ez azt is jelenti, hogy Arany János már olyan alapra építette tréfálkozását, ahol nyomatéktaian mondatban többnyire nem indokolt az igekötő hátravetése, s ahol a főhír többnyire az igeelőző fókuszban van.

Arany csipkelődő írásának címe: *A jövő stílusa*. Írásának nyelvtörténei és stílus-történeti tanulságait érdemes volna alaposabban végiggondolni.

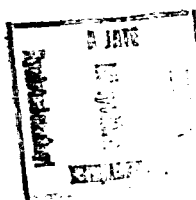
IRODALOM

- Arany János 1873: A szórend, *Magyar Nyelvőr* 2, 7–11.
- Arany János é. n. (1937): A jövő stílusa, in *Összes prózai művei és műfordításai*, Budapest, Franklin-társulás, 999–1002.
- Bán Imre 1976: *A Karthauzi Névtelen műveltsége = Irodalomtörténeti Füzetek* 88, Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1954: Tevel, *Magyar Nyelv* 50, 375–9.
- Behrens Leila 1989: *Textanalyse und Sprachwandel: Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell*, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, Peter Lang.
- Bottyán János 1982: *A magyar Biblia évszázadai*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- Dienes Erzsébet 1957: Az Erdy-Kódex kétbetűs magánhangzói és Suhajda Lajos tanulmánya, *Néprajz és Nyelvtudomány* 1, 111–24.
- Dienes Erzsébet 1977: Bán Imre 1976: A karthausi Névtelen műveltsége, *Magyar Nyelv*, 73, 377–80.
- Dienes Erzsébet 1988: A művészi prózai nyelv néhány sajátossága az Erdy-kódexben, in Kiss Jenő – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest, Akadémiai, 260–7.
- Dienes Erzsébet, 1990: A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről, in Barcza József szerk.: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 51–69.

- Dömötör Adrienne 1988: A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben, *Magyar Nyelv*, 1988/3, 283–95.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fajcsek Magda 1942: *Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben*. Budapest, Röttig-Romwalter Nyomda-Részvénytársaság (Sopron).
- Fazakas Emese 1996: A nyelvi világmodell ideje a kései ómagyar kor nyelvemlékeinek tükrében, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 40/1, 25–41, 40/2, 161–79.
- Fukaya Shitoshi (= Hukaya Sitosi) 1988: A functional analysis of topic-comment structure of Hungarian – contrasted with Japanese, in Hidasi Judit szerk.: *Contrastive studies Hungarian–Japanese*. Budapest, Akadémiai, 32–77.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna 1999 közz.: *Kulcsár-kódex 1539: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- S. Hámori Antónia 1995: Az alárendelő szerkezetek: A melléknévi, számnévi, határozói szerkezetek, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan – Szövegrammatika*, Budapest, Akadémiai, 426–73.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos 1991: *Középkori leveleink (1541-ig): Régi magyar levéltár*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Horváth János 1931: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Hukaya Sitosi (= Fukaya Shitoshi) 1977: *A magyar nyelv cím-hír szerkezete*, kézirat, egyetemi szakdolgozat, Budapest, ELTE.
- É. Kiss Katalin 1978: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. *Nyelvtudományi Közlemények*, 80, 261–86.
- Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára II*, Budapest, Akadémiai.
- Madas Edit 1985: Urbán pápa két legendája az Érdy-kódexben, in Kovács Sándor Iván szerk.: *Prodromus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, Budapest, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete.
- Madas Edit 1998a: *Az Érdy-kódex perikópái a bibliai könyvek rendjében a párhuzamos helyek feltüntetésével*, kézirat.
- Madas Edit 1998b: *Az Érdy-kódex forrásai és párhuzamos helyei*, kézirat.
- Madas Edit 1998c: *Az Érdy-kódex perikópa-fordításainak helyéről középkori bibliafordításaink sorában*, kézirat.
- Mátai Mária 1989: *Igekötőrendszerünk történetéből = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 187*, Budapest.
- Molecz Béla 1900: *A magyar szórend történeti fejlődése*, Budapest, a szerző kiadása.
- Pais Dezső 1927: Lövel és Lőd, Sásony, Suska, suskás (Szó és szólásmagyarázatok), *Magyar Nyelv* 23, 53–4.

- Pólya Katalin 1995: A mondat fajai modalitásuk szerint, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan – Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 19–42.
- Szerecz Alajos Imre 1916: *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*, Budapest, Franklin.
- Tarnai Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*” – irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Budapest, Akadémiai.
- G. Varga Györgyi 1992: A névmások, in Benkő Loránd–E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor: Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 455–569.
- H. Varga Gyula 1993: A magyar igeekötők szórendi típusai, *Magyar Nyelv* 89, 312–8.
- Varga László 1986: Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról – avagy Brassai és a többiek. *Nyelvtudományi Közlemények* 88, 181–8.
- Volf György közz. 1876: *Érdy Codex I–II = Nyelvelmléktár 4–5*, Budapest, MTA.
- Wacha Balázs 1995: A mondat szórendje, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 155–209.

TARTALOM

BEVEZETŐ (Büky László – Forgács Tamás)	3
BAKRÓ-NAGY MARIANNE: A magyar határozott névelő kialakulásának szintaktikai vonatkozásai	5
CSÚCS SÁNDOR: A birtokos személyragok és funkcióik az őszpermben	15
FORGÁCS TAMÁS: Bővítmények grammatikálizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből	23
GALLASY MAGDOLNA: Jelzős szerkezetek és a határozottság	45
GULYA JÁNOS: Mondatszerkezettan	53
HAADER LEA: Részrendszerváltozás az összetett mondatokban	59
HEGEDŰS ATTILA: Az -ék képző (jel? rag?) és a tágabb külső helyviszony történeti-nyelvjárási összefüggése	67
HORVÁTH LÁSZLÓ: Felderítetlen részletek a szószerkezetek történetében	75
JUHÁSZ DEZSŐ: A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből	81
KATONA KRISZTINA: A névutós szerkezet mint igei bővítmény a Bécsi Kódexben, különös tekintettel az <i>ellen</i> névutóra	91
KERESZTES LÁSZLÓ: Az igenevek szerepe a mordvin determinatív igeragozásban	97
MIKOLA TIBOR: A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere	109
A. MOLNÁR FERENC: A mondatbeli átértékelődés egy esete az ómagyar korban (<i>halottaiból</i>)	121
NYIRKOS ISTVÁN: A kontamináció szerepe a mondat fejlődésében	133
PAPP ZSUZSANNA: Vizsgálati szempontok és eredmények ómagyar kori emlékeink szöveggrammatikájában	143
B. SZÉKELY GÁBOR: Participiumok jelzőként – participiumok állítmányként a finnugor nyelvekben	153
H. TÓTH TIBOR: Az állítmány-jelző tengelypozícióból kiváló elemtípusok, különös tekintettel a - <i>HATÓ</i> képzőre	163
WACHA BALÁZS: Az Érdy-kódexről és a magyar nyelv szórendjéről	175